

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Голод на Україні у
1946—1947 рр.

Оборонна готовність
промисловості СРСР у
передвоєнні роки

Утворення Кримської
АСРР у 1921 р.

Л. М. Каганович на Ук-
раїні

Академік М. І. Явор-
ський: доля вченого

До історії міжнаціо-
нальних процесів на Ук-
раїні

Нестор Махно: звивисті
стежки політичного
авантюриста

Георгій Пятаков у Ки-
єві (До 100-річчя з дня
народження)

М. І. Костомаров та йо-
го твір «Мазепинцы»

Костомаров, «Мазепин-
цы»

8'90

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (353)

СЕРПЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Овчаренко П. Д., Чишко В. С. Діяльність учених в аграрному секторі економіки України (60-ті — перша пол. 80-х рр.) 3
Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр. 14

Новий погляд на проблему

- Цаплін В. В. (Москва). Оборонна готовність промисловості СРСР у перед-
воєнні роки 33

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Зубалій О. Д. Діяльність ВКП(б) щодо організації економічного і культур-
ного співробітництва Радянських республік у 1922—1937 рр. 43

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Солдатенко В. Ф., Брошеван В. М. (Сімферополь). Утворення Крим-
ської АСРР у 1921 р. 53

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні 62

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Касьянов Г. В. академік М. І. Яворський: доля вченого 75

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- До історії міжнаціональних процесів на Україні (продовження) 87

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного аван-
тюриста (продовження) 104

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Середюк О. М. (сміт Рокині Волинської обл.). Минуле — в пам'яті людській . . . 113

НАШ КАЛЕНДАР

70-річчя Галицької Радянської Республіки і Галревкому

Гаркавенко І. Б. (Івано-Франківськ), Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ). Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях . . . 117

Кічий І. В. (Луцьк). Нові дані про діяльність Галицького ревкому . . . 120

* * *

Сапун М. М. Георгій Пятаков у Києві (До 100-річчя з дня народження) . . . 125

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці» . . . 130

Костомаров Н. І. Мазепинці . . . 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Готун М. Ю. А. Д. Горбул. Научные основы кадровой политики КПСС . . . 145

Сабадирьов І. Л. (Одеса). Д. С. Шелест. Творческий потенциал трудовых коллективов . . . 147

Байраківський А. І. Ю. І. Зинченко. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны . . . 148

Король В. Ю., Слюсаренко А. Г. Ю. І. Журавский, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны . . . 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Попова Т. М. (Одеса), Щетников В. П. (Одеса). Науково-практична конференція в Одеському університеті «В. І. Ленін та історична освіта» . . . 152

Анніна І. О. Наукова конференція «Твори В. І. Леніна на Україні: проблеми видання, поширення, перекладу» . . . 152

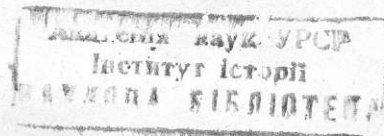
Вронська Т. В., Руденко Н. М. «Круглий стіл» «Велика Вітчизняна війна: погляд через 45 років» . . . 154

Журко О. І. (Суми). Перша Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція . . . 156

Ганжа І. Х. Вшанування доктора історичних наук, професора М. Д. Березовчука у зв'язку з його 70-річчям . . . 157

Навроцький М. О. Захист докторської дисертації О. А. Спіріним . . . 158

Петерс Ігор Адріанович . . . 158

П. Д. Овчаренко (Київ), В. С. Чишко (Київ)

Діяльність учених в аграрному секторі економіки України

(60-ті — перша пол. 80-х рр.)

Показано значний потенціал науковців республіки, які намагалися розв'язувати проблеми НТП в аграрному секторі економіки республіки у 60-ті — першій пол. 80-х років. Окреслено недоліки, що заважали як належному функціонуванню самої науки, так й впровадженню її відкриттів у сільське господарство у той час, висловлені міркування щодо перспектив наукових досліджень у цій сфері.

Важливою умовою соціально-економічного поступу суспільства є дальше зміцнення й підвищення ефективності агропромислового комплексу, більш повне задоволення потреб країни у його продукції.

Значна роль у розв'язанні цих актуальних як раніше, так й нині проблем належить науці. Вона покликана оперативно продукувати нові наукові розробки, добиватися якомога швидшого впровадження їх в аграрне виробництво, сприяти якісному перетворенню сільськогосподарської економіки.

На жаль, науково-технічний прогрес (НТП) у сільськогосподарському виробництві у висвітлюваний період розгортався надто повільно. Хиби адміністративно-бюрократичної системи управління особливо тяжко позначилися на загальному стані сільського господарства, в тому числі й на галузевій науці, що мала забезпечувати його розвиток.

В застійні роки в науці нагромадилося багато невирішених проблем. Вона по суті й досі залишається на становищі «невигідної». Така сумна спадщина тих років, коли «валова» і зверхцентралізована економіка, монополізм та відсутність конкуренції в ній породили своєрідний імунітет, що надійно «захищав» аграрне виробництво від проникнення новачків. Наука стала чужорідним тілом — вона «заважала» раз і назавжди настроєному сільськогосподарському виробництву «ритмічно» працювати.

Все це не могло не позначитися й на становищі самої науки. Однак, навіть за таких умов багато наукових колективів, окремих вчених, спромоглися добитися вагомих досягнень, відшукували цікаві шляхи впровадження результатів досліджень в практику господарювання.

Щодо фундаментальних наук, то вони розвивалися значною мірою відокремлено від практики, особливо сільськогосподарської. В 60 — 70-ті роки результати фундаментальних досліджень знаходили, як правило, випадкове і спорадичне застосування в практиці сільського господарства. Більш інтенсивному їх впровадженню у життя заважали, зокрема, помилкові вольові рішення.

Найбільшої шкоди розвитку біології, сільськогосподарській науці і практиці, всьому народному господарству країни завдала горезвісна «лисенківщина». Вигадане Лисенком та його прибічниками страхувисько — «вейсманізм-менделізм-морганізм» використовувалося ними з метою таврування своїх противників в будь-яких галузях біології і паплюження досягнень ряду біологічних дисциплін: генетики, цитології, біоценології, екології тощо. Жертвами «лисенківщини» стали цілі науково-дослідні колективи, багато провідних вчених-генетиків¹.

¹ Див. Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і — на початку 50-х років // Укр. іст. журн. — 1989. — № 2. — С. 23.

Багаторічна діяльність Лисенка в ролі керівника сільськогосподарської науки нашої країни мала вельми серйозні негативні наслідки для всього народного господарства. Крім того, ця наука в цілому та біологія зокрема були відкинуті на багато років назад і довго не могли поправитися від завданої шкоди, продовжували відставати від світового рівня².

Ситуація почала змінюватися на краще вже в 60-ті роки, коли намітилися деякі тенденції до певних позитивних зрушень в нашому суспільстві, що почало давати свої реальні результати. На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС, як зазначив М. С. Горбачов, по суті справи, була розроблена нова концепція того, як потрібно підходити до економіки не лише сільського господарства, а взагалі до економіки³.

Робилися спроби створити таку структуру наукового забезпечення сільськогосподарського виробництва, яка б виключала волюнтаризм і повторення минулих помилок, гарантувала швидке впровадження тільки науково обгрунтованих рішень. Основні шляхи досягнення вказаних цілей були викладені в ряді постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнятих у 1968 р., 1974 р., 1981 р. і які накреслювали цілком певні заходи щодо поліпшення та дальшого розвитку наук, зв'язаних з аграрним сектором економіки та використанням їх досягнень у народному господарстві⁴. Ці рішення певною мірою сприяли розгортанню науково-дослідних робіт в галузі сільського господарства, біології клітини, фізіології, біології розвитку, екології. Так, виник новий напрям молекулярної генетики — генна інженерія, яка дає змогу цілеспрямовано змінювати спадкові основи живих організмів шляхом перенесення генів, що кодують цінні ознаки. Це відкрило великі перспективи в селекції сільськогосподарських рослин і тварин. Було започатковано конструювання рослин, які містять білки бобових, що поклато початок розв'язанню проблеми білка в цілому. В результаті вжитих заходів до наукового процесу стали залучатися дедалі ширші творчі сили, а сам він набував ознак різновиду індустріальної праці із складною та розгалуженою структурою.

У досліджуваний період в Українській РСР продовжувала розвиватися мережа наукових установ, діяльність яких спрямовувалася на забезпечення розвитку галузей агропромислового комплексу на сучасній науковій базі. В роки одинадцятої п'ятирічки розробкою проблем сільського господарства, наприклад, займалось 207 наукових установ, де було зайнято близько 17 тис. наукових співробітників, в тому числі понад 500 докторів наук і 7200 кандидатів наук. За період після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС до середини 80-х років були створені нові науково-дослідні інститути та відділи в них з таких важливих напрямів, як боротьба з ерозією ґрунтів, ведення сільськогосподарського виробництва в нечорноземній зоні УРСР, розведення молочної худоби, ветеринарія, кормовиробництво, випробовування машин, відновлення деталей до них та ін. Збільшення наукового потенціалу поступово, хоча й не так швидко, як могло б бути, вело до зростання його віддачі. Широко відомі сорти пшениці, ячменю та інших культур, виведених під керівництвом двічі Героя Соціалістичної Праці, академіка АН СРСР та ВАСГНІЛ В. М. Ремесла, Героїв Соціалістичної Праці, академіків ВАСГНІЛ Ф. Г. Кириченка, Б. П. Соколова і П. Ф. Гаркавого, академіка ВАСГНІЛ Д. О. Долгушина.

Певний вклад у вдосконалення землеробства, тваринництва, кормовиробництва та інших галузей внесли Герой Соціалістичної Праці, лау-

² Генетика — наша боль // Правда.— 1989.— 13 янв.

³ Див.: Горбачев М. С. Успех перестройки — в руках народа // Правда.— 1988.— 10 апр.

⁴ Див. докладніше: Решения партии и правительства по сельскому хозяйству. 1965—1974 гг.— М., 1975.— С. 298—308; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1976.— Т. 10.— С. 181; М., 1983.— Т. 14.— С. 102.

реат Державної премії УРСР, академік АН УРСР О. В. Квасницький, члени-кореспонденти ВАСГНІЛ Ф. Ф. Ейснер, О. А. Собко, Ф. К. Почерняев, доктор сільськогосподарських та географічних наук В. М. Круть, лауреат Державної премії УРСР Ю. М. Ширковський і багато інших. Так, за роки десятиї п'ятирічки в колгоспах і радгоспах впроваджено понад 500 наукових розробок з річним економічним ефектом 1 млрд. крб.

У розв'язанні ряду важливих проблем функціонування агропромислового комплексу вносили свій вклад колективи установ Академії наук Української РСР — фізико-технічного, хімічного, біологічного та економічного профілів, які вивели ряд нових сортів рослин, розробили пропозиції щодо виготовлення комбікормів для худоби, зменшення втрат сільськогосподарських продуктів, утилізації відходів, впровадження індустріального методу обробітку цукрового буряка, порошкової технології переробки овочів, фруктів та їх відходів, виробництва заміників незбираного молока та деякі інші. Інститути кібернетики ім. С. М. Глушкова та надтвердих матеріалів почали подавати конкретну науково-технічну допомогу сільському господарству ^{4а}.

З першого погляду наша республіка вигідно відрізняється від інших регіонів за масштабами науково-технічного потенціалу. Разом з тим цей потенціал у застійні роки працював в умовах сильного міжвидомчого розмежування, що не давало змоги зосередити його зусилля на головних напрямках розвитку галузей АПК. Науково-дослідні, проектно-конструкторські та інші організації наукового забезпечення аграрного виробництва підпорядковувалися 14 міністерствам і відомствам СРСР та УРСР. При цьому наукові організації так званого республіканського значення були підлеглими різних відомчих центрів — Південного відділення ВАСГНІЛ, міністерств сільського господарства, меліорації та водного господарства тощо. Науково-дослідні інститути і галузеві дослідні станції Міністерства сільського господарства УРСР були розпорошені по різноманітних управліннях, трестах, об'єднаннях, конторах, що призвело до їх перетворення в своєрідні адміністративно-управлінські придатки. Таке відомче розмежування стало однією з основних причин відставання аграрної науки республіки від вимог часу в застійний період. Через це вона ніяк не могла (та й нині ще не може) стати єдиною консолідованою системою — такою необхідною зараз для сільськогосподарського виробництва. На жаль, у свідомості деяких «відповідальних» працівників міцно засіло уявлення про «свою» й «чужу» науку, що продовжує негативно позначатися на ефективності досліджень. У результаті — аграрна наука не стала концентрованою економічною силою, як того вимагає сьогодення.

Незважаючи на складні умови, за яких розвивалася сільськогосподарська наука, працівники відповідних науково-дослідних установ республіки робили чимало для забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва.

Головними напрямками наукового забезпечення поставок сировини для промисловості й вирішення продовольчої проблеми стали фундаментальні дослідження, насамперед, в галузі біохімії, мікробіології, молекулярної біології, генетики. Вже в 60—70-ті роки було немало прикладів перспективних робіт, які базувалися на результатах подібних досліджень. Так, тільки вченими-генетиками АН УРСР у 70-ті роки були створені й впроваджені такі високоврожайні сорти сільськогосподарських культур, як озима пшениця «Киянка», нові гібриди жита «Славутич», кукурудзи, кормових буряків, новий сорт конюшини ⁵.

Важливе місце у більш повному забезпеченні потреб сільського господарства продуктами мікробіологічного синтезу, значному розши-

^{4а} Див.: Созинов О. Наука на шляху докорінної перебудови // Сільські вісті.— 1988.— 6 січ.

⁵ История Академии наук Украинской ССР.— Киев, 1979.— С. 572.

ренні виробництва кормового білка та інших біологічно активних речовин належить розвитку біотехнології. Вже в 60-ті роки її стали розглядати як інтегроване використання біохімії, мікробіології, молекулярної біології та ряду прикладних наук для досягнення технологічного застосування можливостей мікроорганізмів, культури клітин й тканин. Таким чином, біотехнологія перетворилася на комплексну, багатопрофільну галузь НТП, що включає такі розділи, як мікробіологічний синтез, інженерна ензимологія (виробництво ферментів), генетична та клітинна інженерія⁶.

Мікробіологічний синтез — напрям, який почав розвиватися раніше за інші і стан котрого в нашій республіці давав підстави для оптимізму ще в 70-ті роки. Особливо помітних успіхів тоді вдалося досягти у справі виробництва мікробного білка.

Кормовий білок, отриманий шляхом мікробіологічного синтезу, використовується в основному як додаток до комбікормів. Додавання 1 т білково-вітамінних концентратів дає додатково 0,4—0,6 т свинини чи 1,5 т м'яса птиці чи близько 25—30 тис. штук яєць. Крім того, це дозволяє зекономити 5—7 т зерна⁷.

В результаті наукових розробок, виконаних у 70-ті роки Інститутом мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР з селекції мікроскопічних грибів, що викликають ферментативні зміни рослинних оболонок, створено на основі спрямованої ферментації принципово новий кормовий продукт, що отримав назву «мікорм»⁸.

Спостереження за годуванням різних сільськогосподарських тварин показали його нешкідливість й можливість заміни ним значної кількості концентрованих кормів в раціонах тварин. Цю важливу роботу провели спільно з Центральним НДІ механізації та електрифікації тваринництва (м. Запоріжжя) УкрНДІфізіології і біохімії сільськогосподарських тварин (м. Львів), а також Полтавський НДІ свинарства. Перша з названих установ за участю Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР розробили експериментальну установку з ферментизації елементів, що містять в собі целюлозу. Результати в отриманні кормів на основі такої ферментизації були схвалені Міністерством сільського господарства УРСР та рекомендовані до широких виробничих випробувань та впровадження⁹.

Властивості ферментів, які сприяють активному розщепленню кормових білків в організмі сільськогосподарських тварин, детально вивчалися наприкінці 60-х років в Інституті біохімії ім. О. В. Палладіна АН УРСР. Ученими цього інституту розроблено спосіб одержання препарату «протезим», що може використовуватися при вирощуванні свиней, птахівництва, дає суттєве збільшення живої ваги, знижує захворюваність тощо. В 1985 р. завершилася дослідно-промислова перевірка препарату в господарствах УкрНДІ птахівництва і Полтавському НДІ свинарства Південного відділення ВАСГНІЛ¹⁰.

Новий біологічно активний препарат «пепсинорм», відзначений високою ферментативною активністю, розроблений в 1978 р. в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР спільно із вченими Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Цей препарат застосовується для профілактики і лікування гострих шлунково-кишкових захворювань новонароджених телят¹¹.

В Інституті молекулярної біології і генетики АН УРСР в 1975—1980 рр. вдалося вперше в країні здійснити перенесення генів бактерій

⁶ Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970 гг.— Киев, 1971.— С. 139.

⁷ Арх. Президії АН УРСР, ф. 2, оп. 58, спр. 19, арк. 84 (далі — АП АН УРСР).

⁸ Див.: Вестник АН СССР.— 1978.— № 3.— С. 61.

⁹ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 67, спр. 10, арк. 152—154.

¹⁰ Там же, оп. 73, спр. 8, арк. 136.

¹¹ Там же, оп. 71, спр. 4, арк. 178.

в клітині рослин, що відкриває перспективи створення методами технічної інженерії нового вихідного селекційного матеріалу з поліпшеними технологічними властивостями¹².

Генетичне конструювання рослинної клітини стало реальним після розробки та вдосконалення методів культури клітин і тканин, а також виділення ізольованих клітин, вільних від оболонки. Це дало змогу розробляти технології злиття ізольованих клітин рослин з наступною селекцією гібридних форм або парасексуальної (соматичної) гібридизації. Завдяки цьому не тільки прискорюється селекційний процес, але стає можливим отримання принципово нових рослинних форм, не існуючих в природі¹³.

В нашій країні роботи, пов'язані з розробкою технологій парасексуальної гібридизації стосовно картоплі, томатів, тютюну та інших культур проводяться з середини 70-х років на базі інститутів ботаніки та фізіології рослин АН УРСР. Ці дослідження являють собою частину цільової комплексної програми «Біотехнологія». Нова технологія вже дає свої результати: перші партії рослин — міжвидові парасексуальні гібриди картоплі і тютюну проходять випробування на дослідних полях селекційних інститутів.

В результаті досліджень учених республіки стало очевидним, що клітинна інженерія покликана революціонізувати сільськогосподарське виробництво. Дослідження, що проводяться на вищих рослинах, можуть сприяти: розширенню кола культурних рослин, здатних до мутації; поліпшенню якості запасних білків; підвищенню стійкості до стресових факторів; підвищенню ефективності фотосинтезу культурних рослин¹⁴.

Поступово пробивала собі дорогу клітинна інженерія і в практику тваринництва. Дослідження в цій галузі проводили понад 10 науково-дослідних інститутів, більшість зональних та обласних державних сільськогосподарських дослідних станцій. У розв'язанні завдань інтенсифікації тваринництва є певний вклад колективів НДІ Південного відділення ВАСГНІЛ, Міністерства сільського господарства УРСР, учених сільськогосподарських та зооветеринарних вузів, а також науково-дослідних установ АН УРСР¹⁵.

Серед основних факторів, що визначають прогрес в аграрному виробництві, особливе значення має впровадження в практику господарювання досягнень науки і техніки. В. І. Ленін підкреслював: «Наш обов'язок і повинність... щоб найвідсталіше виробництво, землеробське, сільськогосподарське, поставити на нові рейки, щоб його перетворити і переробити землеробство з промислу, який ведеться несвідомо, по-старовинному, в промисел, оснований на науці та завоюваннях техніки»¹⁶. Однак результати фундаментальних досліджень не реалізуються на практиці самі по собі. Їх матеріалізація багато в чому залежить як від організації самої науки, так й від відповідного механізму, що існує в народному господарстві.

Багато наукових колективів республіки у висвітлюваний період не мало зробили в цьому напрямі. Проте в застійні роки склалося таке становище, коли значна кількість ефективних наукових розробок через відомі причини не знаходили широкого застосування на практиці. Крім того, у багатьох керівників, виробничників та засобів масової інформації сформувалося нігілістичне ставлення до вітчизняної аграрної науки. Вона, з одного боку, служила об'єктом критики, а з іншого, — на неї списувалися всі прорахунки й невдачі в сільському господарстві. Сфор-

¹² Див.: Глеба Ю. Ю., Сытник К. М. Клеточная инженерия растений.— Киев, 1984.— С. 27.

¹³ Глеба Ю. Ю., Сытник К. М. Слияние протопластов и генетическое конструирование высших растений.— Киев, 1982.— С. 21.

¹⁴ Див.: Биотехнология.— М., 1984.— С. 248—250.

¹⁵ Див. докладніше: Ковальов В. П. Сільськогосподарська наука на службі тваринництва // Тваринництво України.— 1981.— № 8.— С. 44; Богданов Г. Вчені — сільському господарству // Під прапором ленінізму.— 1982.— № 19.— С. 33.

мована негативна громадська думка привела до того, що в аграрну науку зменшився приплив здібних молодих кадрів, що являло велику небезпеку для її майбутнього.

Разом з тим й сама аграрна наука не справлялася з покладеними на неї завданнями. Президія Південного відділення ВАСГНІЛ, Міністерство сільського господарства УРСР не зуміли зосередити зусилля наукових колективів на кардинальному поліпшенні їх роботи, не приділили достатньої уваги добору керівних кадрів, залученню в науку талановитої молоді, створенню сучасної матеріально-технічної бази, підвідомчих наукових установ.

Особливо низькою залишалася ефективність досліджень в Українському НДІ зрошуваного землеробства, який так і не зміг стати науковим та методичним центром прискорення НТП у цій галузі. Не належним чином йшли справи в НДІ землеробства і тваринництва західних районів УРСР. У великому боргу перед працівниками ферм Інститут кормів, дослідження якого часто мали примітивний характер і не вирішували багатьох кардинальних проблем кормовиробництва, особливо проблем рослинного білка. Низький методичний рівень притаманний багатьом лабораторіям Українського НДІ рослинництва, селекції та генетики, в якому не набували розвитку сучасні напрями й методи профільюючих досліджень, не надавалося належної уваги підготовці наукових кадрів¹⁷.

Незадовільна ситуація з впровадженням розробок в практику посилювалася ще й тим, що розвиток агропромислового комплексу в республіці зв'язаний з об'єктивними труднощами. Зростаючі потреби населення в продуктах харчування, а промисловості — в сировині зумовили необхідність постійного підвищення продуктивності землеробства, насамперед за рахунок інтенсифікації технологій вирощування сільськогосподарських культур, докладання додаткових зусиль у цю галузь.

Та процес, що мав передбачати послідовне й безпосереднє вдосконалення системи господарювання на землі, почав гальмуватися і характеризувався не широким застосуванням досягнень науки, а дедалі більшим тиском адміністрування та збільшенням енергоспоживання. За 25 років (1960 — 1985 рр.) в сільському господарстві нашої республіки енергетичні потужності (в кінських силах) збільшилися більше, ніж у 5, споживання електроенергії — у 10 разів. Основні виробничі фонди зросли більш як у семеро. Поставки мінеральних добрив збільшилися в 10,5 рази. Однак прирости врожаїв сільськогосподарських культур не відповідали засобам, які вкладалися. Зокрема, валовий збір продукції рослинництва збільшився за цей період лише в 1,6 рази¹⁸. Разом з тим застосування засобів хімізації в землеробстві у значних кількостях без належного обґрунтування необхідності призвело до негативних наслідків, оскільки хімізація небезпечна для оточуючого середовища, особливо для ґрунтів і рослин, а через них — для тварин та людей. Використання більших доз хімічних препаратів іноді призводить до значного підвищення вмісту нітратів у врожаї. Особливо це стосується овочевих, баштанних, кормових культур й картоплі.

Хоча в наукових колах про цю «хворобу цивілізації» заговорили наприкінці 70-х років, однак результати досліджень учених республіки в цій галузі обмежувалися лише трактатами. І тільки на початку 80-х років після катастрофічного наростання масштабів хімізації почали приділяти увагу впровадженню у практику господарювання, замість хімічних засобів, мікробіологічних розробок — методів і препаратів мікроб-

¹⁶ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, 11 грудня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 342—343.

¹⁷ Созінов О. Наука на шляху докорінної перебудови // Сільські вісті.— 1988.— 6 січ.

¹⁸ Див.: Сільські вісті.— 1988.— 21 верес.

ного та вірусного походження, які без негативного впливу на здоров'я людей та тварин забезпечують значні підвищення врожайності рослин і продуктивності тваринництва. Так, колектив Українського НДІ сільськогосподарської мікробіології розробляє мікробіологічні основи підвищення родючості ґрунтів, врожайності сільськогосподарських культур, зростання поживності кормів та захисту рослин і тварин від вірусних і бактеріальних інфекцій. Лише в 11-й п'ятирічці впроваджено в практику 14 розробок інституту із щорічним економічним ефектом в республіці понад 8 млн. крб. Десять з чотирнадцяти представлених вакцинами, діагностикумами, бактеріальними препаратами, де роль позитивного фактора відіграють мікроорганізми й віруси¹⁹.

Чому ж все-таки погіршилося становище справ у землеробстві? Причин цього багато, але з технологічних найбільш суттєва — недосконалість системи землеробства. Досвід засвідчив, що традиційний екстенсивний підхід до ведення галузі, який склався історично, призвів до нестабільного її стану.

Високий ступінь освоєння сільгоспугідь республіки привів до зниження рівня підземних вод, погіршення якості ресурсів прісної води, до зниження біологічної активності і природної родючості ґрунтів, розвитку ерозійних процесів. Щорічні втрати землі становили близько 600 млн. т, у тому числі понад 40 млн. т гумусу, що втричі більше від відтвореного за допомогою органічних добрив, які вносять колгоспи та радгоспи республіки. Збитки від ерозії обчислюються сумою 1,8 млн. крб. щорічно²⁰.

Інерційний розвиток екстенсивного землеробства обумовив його незадовільний нинішній стан, оскільки кошти на інтенсифікацію цієї галузі поділялися на весь обсяг землекористування без застосування заходів з попередження ерозії, яка сприяє більшій втраті енергії, що міститься в органічній речовині ґрунту та елементах підживлення, збільшенню витрат виробництва та екологічного ризику. Аналіз свідчить, що домінування таких факторів у сільськогосподарському виробництві утруднювали його сприйнятливність до досягнень НТП.

Все ж навіть за таких умов учені республіки робили немало в плані впровадження результатів досліджень у практику господарювання.

В розглядуваний період сільське господарство завдяки розробкам багатьох видатних радянських вчених-селекціонерів мало у своєму розпорядженні кращі в світі сорти сояшнику, льону, цукрових буряків, картоплі, багатьох зернових та овочевих культур, в тому числі — 484 виведених селекціонерами УРСР. Серед них нові сорти озимих зернових культур «Обрій», «Чайка», «Степняк» та деякі інші, які забезпечують при високому агротехнічному фоні врожай в 75—80 ц з га. Вони продуктивніші своїх попередників, переважають їх за цінними біологічними і товарними ознаками. Це набуте сортове багатство республіки — реальний потенціал підвищення врожайності сільськогосподарських культур для всієї країни²¹.

Провідна роль в селекції зернових культур належить Миронівському науково-дослідному інституту селекції і насінництва пшениці, яким тривалий час керував двічі Герой Соціалістичної Праці, академік ВАСГНІЛ В. М. Ремесло. Понад 500 господарств різних ґрунтовокліматичних зон республіки є базовими пунктами інституту. Сорти пшениці, створені самим В. М. Ремеслом та під його керівництвом, дали змогу на кожний витрачений на їх селекцію карбованець одержувати значні додаткові прибутки. Сільське господарство лише УРСР завдяки

¹⁹ Романенко В. Продукція без «хімії» може бути вироблена в кожному господарстві // Сільські вісті. — 1989. — 11 лют.

²⁰ Див.: Саїко В. Як розвиватися землеробству на Україні // Сільські вісті. — 1988. — 21 верес.

²¹ Хлібороб України. — 1985. — № 6. — С. 21.

використанню цих сортів щорічно отримували близько 8,5 млн. т зерна²².

Однак в цілому по країні практично не була забезпечена достатньо струнка система насінництва. Особливо ж був не відпрацьованим механізм прискорення впровадження нових сортів. З моменту народження нового сорту до його масового застосування проходило 11 — 14 років. Недостатньо вироблялося малогабаритної техніки для селекціонерів. Дослідно-виробничі господарства, на які покладалося первинне насінництво, були не зацікавлені освоювати нові сорти, оскільки їм економічно не вигідно (через однаковість цін) припиняти налагоджене насінництво старого сорту і переходити на більш перспективний. Ось чому в майбутньому доведеться вдосконалити всю систему матеріального заохочення за впровадження новинок. Нерідко траплялися випадки, коли місцеві органи спонукали дослідно-виробничі господарства здавати насіння в рахунок плану хлібозаготівель. Дуже слабкою ланкою в технологічному ланцюгу насінництва виявилися господарства «Сортнасінопрому», які менше ніж на чверть задовольняли потреби колгоспів та радгоспів у посівному матеріалі.

Якісно новим видом інтеграції науки і виробництва у висвітлювані роки стали науково-виробничі об'єднання, які в перспективі покликані бути одними з основних організацій з впровадження науково-технічних розробок у практику. Так, одне з них — по вирощуванню кукурудзи «Дніпро» було створене в Дніпропетровській області. Воно об'єднало 40 господарств з низькою врожайністю (в середньому в 1978 — 1982 рр. — 22 ц з га), науково-виробничі, інші відділи та лабораторії, об'єднання, спеціалістів РАПО, сільгоспхімії. Створена нова науково-виробнича система стала зв'язковою ланкою між науковими підрозділами ВНДІ кукурудзи, господарствами області та іншими партнерами АПК. Головна її мета — забезпечити послідовне зростання виробництва зерна кукурудзи в колгоспах та радгоспах на основі впровадження наукових розробок об'єднання. Проведений крупномасштабний експеримент на площі 24 тис. га забезпечив приріст зерна близько 15 ц з га при економічному ефекті понад 2 млн. крб. На 1985 р. до цього науково-виробничого об'єднання увійшло вже понад 120 господарств Дніпропетровщини²³.

Учені Українського ордена Трудового Червоного Прапора науково-дослідного інституту гідротехніки та меліорації у співдружності із фахівцями Української сільгоспакадемії на початку 70-х років розробили автоматизовану систему управління режимами зрошення. Вона забезпечувала можливість чітко притримуватися технології вирощування сільськогосподарських культур на поливних землях, давала змогу економити воду на поливі, зберігати технічні та енергетичні ресурси, сприяла досягненню запланованої врожайності. Зокрема, на Київщині в зоні господарств, які обслуговує Бортницька система (а тут бідні піщані ґрунти), завдяки рекомендаціям вчених на кожному гектарі економиться до 200 м³ води. За рахунок впровадження автоматики на поливі в Бориспільському, Обухівському та Переяслав-Хмельницькому районах досягнуто помітного зростання ефективності виробництва сільгоспкультур²⁴.

В галузі фізіології та біохімії рослин в 60 — 70-ті роки групою наукових співробітників Сімферопольського університету під керівництвом професора М. К. Мананкова розроблено новий метод підвищення врожайності безнасінних сортів винограду з використанням стимулятора росту — гібберелінового пластира. Застосування цього методу підви-

²² Панченко П. П., Матійко М. М. Науково-технічний прогрес в АПК. — Ж., 1986. — С. 12—13.

²³ Див.: Василенко П. М., Погорельий Л. В. Основы научных исследований механизации сельского хозяйства. — Киев, 1985. — С. 207.

²⁴ Київська правда. — 1976. — 23 черв.

щує врожайність у 1,8 — 2,3 раза, знижує витрати праці на 25 — 30 %, що дає змогу одержати з площі 785 га економічний ефект — 2,3 млн. крб.²⁵

Ученими Київського університету в 1981—1985 рр. під керівництвом професора А. В. Каплі досліджена дія екстремальних факторів середовища, нестачі вологи, низької та високої температур на водний режим, фотохімічну активність, синтез білка у стійких і нестійких сортів пшениці. Вивчено застосування регуляторів росту та мікродобрив на садових плодкових та зернових культурах з метою виявлення особливостей росту й біохімічної корекції та її зв'язку з продуктивністю рослин. Розроблена нова технологія застосування регулятора росту хлорхолінхлориду (ССС) на яблунях, що дає можливість прискорити початок товарного плодоношення на 1 — 2 роки, підвищити врожайність в 1,5 — 2 рази, скоротити витрати на обрізку пагонів у 2 рази, елімінувати явище періодичності плодоношення²⁶.

З метою розробки проблем раціонального використання ресурсів живої природи вченими Львівського державного університету в роки одинадцятої п'ятирічки обстежено 328 господарств РРФСР, УРСР і Казахської РСР, для яких складені геоботанічна карта сінокосів та пасовищ, картограми заходів щодо поліпшення і раціонального використання природних кормових угідь, розроблені рекомендації з раціонального використання земель на площі 395 тис. га, від впровадження яких отримано економічний ефект 1,4 млн. крб.²⁷

В забезпеченні НТП в тваринництві важливе місце належить селекційним пошукам вчених республіки. Інститутами (НДІ тваринництва Лісостепу і Полісся, УкрНДІ тваринництва Степу «Асканія-Нова», Полтавським НДІ свинарства, УкрНДІ птахівництва) та цілим рядом обласних сільськогосподарських дослідних станцій республіки чимало зроблено і для розвитку технічної бази тваринництва, для розв'язання завдань виробництва й поліпшення якості м'яса, молока, яєць та шерсті.

В роки десятої — одинадцятої п'ятирічок науковці УРСР у співдружності з селекціонерами племінних господарств вивели близько 15 ліній великої рогатої худоби з середнім надоем від корови 4,5—5,5 тис. кг молока, жирністю 3,8—4,0 %. Створено дві перспективні породи худоби м'ясного напрямку (Чернігівська і Придніпровська), молодняк якої досягає живої ваги 530—750 кг в 16 — 23-місячному віці при середньодобових привісах на відкормі 1300 — 1600 г²⁸. Це дало змогу випуск тваринницької продукції за період 1976 — 1980 рр. підняти більш ніж на 9 %²⁹, а за 1961 — 1980 рр. середньорічне виробництво яловичини збільшити в 2,3 раза³⁰.

Разом з тим віддача тваринницької науки ще недостатня, оскільки вона підпорядкована багатьом господарям. Звідси — паралелізм, безплідність творчих пошуків, на які, до речі, витрачаються немалі кошти. Наприклад, 217 тис. крб. використав Український НДІ фізіології та біохімії сільськогосподарських тварин на дев'ятирічну розробку (1977—1986 рр.) «Використання відходів олійножирової промисловості у відгодівлі тварин та птиці». Нічого нового не запропоновано — такий зміст резолюції Держагропрому УРСР під час приймання результатів по темі. 123 тис. крб. витрачено без віддачі на п'ятирічну розробку теми «Збага-

²⁵ Поточ. арх. Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР. Звіт про науково-дослідну роботу вузів за 1971—1975 рр.— С. 342 (далі — ПА МВССО УРСР).

²⁶ Вісник Київського університету.— 1987.— 24 жовт.

²⁷ ПА МВССО УРСР. Отчет о НИР вузов за 1985 г.— С. 401.

²⁸ Тваринництво України.— 1985.— № 2.— С. 26.

²⁹ Богданов Г. Вчені — сільському господарству // Під прапором ленінізму.— 1982.— № 19.— С. 33.

³⁰ Научно-технический прогресс в сельском хозяйстве Украинской ССР.— Киев, 1977.— С. 64.

чення комбікормів». Іншими словами, цей науковий колектив багато років працював безплідно³¹. Не кращим чином йшли справи і в багатьох інших НДІ. Тому не дивно, що за останні 30 років продуктивність дійного стада в колгоспах та радгоспах республіки зросла на 700 кг, або в середньому — всього на 23,3 кг за рік, а на розвиток науки, яка займалася проблемами інтенсифікації цієї галузі, за цей же час було витрачено мільйони карбованців³².

Проте серед певних досягнень, що у той час мали місце, особливо слід відзначити вклад вчених АН УРСР у розв'язання практичних завдань сільського господарства. Важливим напрямом їх діяльності була розробка ряду технологічних процесів та відповідного обладнання для вирішення проблем переробки, транспортування та збереження сільськогосподарської продукції. Були створені, зокрема, азотні системи охолодження і замороження продуктів, що швидко псуються. Вони відзначені надійністю, простотою конструкції, зручністю в експлуатації, широким діапазоном швидкостей регулювання температур охолодження. На початку 70-х років ученими були розроблені та випробувані перші спеціальні контейнери з автономним кріогенним обладнанням. Підраховано, що експлуатація лише одного рефрижератора, обладнаного цією системою в умовах великого міста дає можливість зекономити близько 4 тис. крб. на рік³³. Результатом досліджень процесів тепломасобміну стало створення нових і вдосконалення ряду існуючих процесів переробки сільськогосподарської сировини³⁴.

В Академії наук УРСР розроблені вченими АН УРСР методи і технологічне обладнання для повного використання вижимок, що залишаються при виробленні фруктових соків, дає змогу отримувати яблучний порошок, багатий цукристими та іншими корисними речовинами. Впровадження цієї технології додало б в масштабах країни щорічно додатково близько 1 млн. т цукру³⁵.

Результати досліджень, проведених в Інституті фізики низьких температур АН УРСР (м. Харків), використані під час створення нового способу зберігання овочів та фруктів. Відомо, що в регульованому процесі дозрівання зібраних овочів та фруктів, термін їх збереження продовжується до 8—9 місяців, знижуються втрати, зберігаються високі поживні та смакові якості і товарний вигляд³⁶.

Прийняття травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС Продовольчої програми було черговим поштовхом до активізації наукових досліджень. В реалізації її завдань брала участь більша частина наукових установ АН УРСР. Багато розробок виконувалися спільно з інститутами Південного відділення ВАСГНІЛ, організаціями та підприємствами міністерств та відомств. Важливим напрямом роботи українських вчених були дослідження, пов'язані зі скороченням втрат при збиранні, транспортуванні та переробці сільськогосподарської продукції, а також її раціональним використанням. Однак через ті ж причини, що заважали раніше вести ефективні наукові розробки та впроваджувати їх у практику, особливих зрушень в сільськогосподарській галузі виробництва не відбувалося у досліджуваний час.

Одним з важливих напрямів сучасного розвитку аграрного сектора економіки є здійснення широкої програми комплексної механізації сільськогосподарського виробництва і переведення його на індустріальну основу. Установи АН УРСР у висвітлювані роки цілеспрямовано розробляли способи підвищення експлуатаційної надійності та довговіч-

³¹ Лисенко М. Таємниці науки, яким висіти б на всіх стовпах // Сільські вісті.— 1987.— 29 листоп.

³² Сенкевич Г. Ініціатива з дозволу // Сільські вісті.— 1988.— 22 черв.

³³ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 70, спр. 3, арк. 108.

³⁴ Див.: Вісник АН УРСР.— 1980.— № 8.— С. 53.

³⁵ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 72, спр. 17, арк. 204.

³⁶ Там же, спр. 4, арк. 60.

ності техніки, підвищення ефективності її роботи. Ось один з прикладів. На початку 80-х років створено новий технологічний процес механізованого дугового зварювання чавуну спеціальним самозахисним дротом. Застосування його дає можливість підвищити на 70—80 % термін служби корпусних і базових чавунних деталей двигунів автомобілів, тракторів, комбайнів. Впровадження розробленої технології на підприємствах Держкомсільгосптехніки РРФСР, УРСР, БРСР та інших союзних республіках дали змогу одержати економічний ефект в 17 млн. крб., очікуваний ефект від повсюдного впровадження досягає 50 млн. крб.³⁷

Фахівці АН УРСР в галузі електрозварювання розробили технологію точкового зварювання для сільськогосподарського машинобудування, створили технологію високопродуктивного механізованого зварювання алюмінієвих котлів залізничних цистерн для перевезення молока, леміш, що самозаточується, технологія виготовлення котрого може бути легко автоматизована; установку для безперервної електрошлакової обробки чавуну, що застосовується при виробництві відливок для тракторів, комбайнів та ін., використання якої знижує вміст сірки в чавуні на 75—85 % і поліпшує його литтєві властивості. Значні резерви у виготовленні деталей машин відкриває використання зносостійких матеріалів конструкційного призначення. Велика заслуга вчених у створенні зпечених фрикційних матеріалів, що застосовуються в тракторах Т-150, розробці технології газометричного плазмового і дугового наплення антифракційних та спеціальних покриттів. В АН УРСР створена конструкція шести моделей обладнання для наплавлення деталей³⁸.

Таким чином, потенціал, яким володіє наука Української РСР давав можливість їй навіть в застійні роки по-новому вирішувати ряд науково-технічних і соціально-економічних завдань сільськогосподарського виробництва. Завдяки цьому у висвітлюваний період в сільському господарстві нашої республіки все ж відбувалося нарощування темпів науково-технічного прогресу, поступово створювався той фундамент, на основі якого сільське господарство має перетворюватися в високорозвинутий сектор соціалістичної економіки. Зростає при цьому роль людського фактора, творчих начал в його діяльності. Учені, інженерно-технічні працівники, інші спеціалісти, а також колгоспники, робітники радгоспів, всі трудівники агропромислового комплексу в нинішніх умовах переходу до нових економічних відносин на селі розуміють, що далі прискорення НТП в сільському господарстві є необхідною умовою перебудови аграрного сектора виробництва, задоволення потреб трудящих та народного господарства у його продукції.

Одержано 27.04.90

Показан значительный потенциал научных работников, которые пытались решать проблемы НТП в аграрном секторе экономики республики в 60-е—первой пол. 80-х годов. Очерчены недостатки, мешавшие как надлежащему функционированию самой науки, так и внедрению ее открытий в сельское хозяйство в то время, высказано мнение о перспективах научных исследований в этой сфере.

³⁷ Там же, оп. 78, спр. 10, арк. 33.

³⁸ Там же, оп. 80, спр. 30, арк. 27.

І. М. Маковійчук (Київ), Ю. Г. Пилявець (Київ)

Голод на Україні у 1946—1947 рр.

Серед широкого кола малодосліджених проблем історії України є чимало й таких, що стосуються повоєнної відбудови сільського господарства республіки. Раніше ця відбудова здебільшого зображалася як суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства і тривалий час замовчувався голод, що лютував на Україні в 1946—1947 рр., і муки й поневірвання хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогодувати розорену війною країну. У статті розкриваються складні хлібні проблеми у перші повоєнні роки.

Відбудова зруйнованого війною сільського господарства почалася з перших днів визволення України від німецько-фашистських загарбників. Незважаючи на величезні труднощі, радянський народ у найкоротші строки відновив зруйновані села, підняв з руїн колгоспи і радгоспи. У важкі роки, як підкреслювалося в доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується», проявила себе велика сила соціалістичної держави: «самовідданість, терпіння і патріотизм селянства, яке віддавало останнє, щоб прогодувати розорену країну»¹.

Вже на кінець 1944 р. практично було відновлено діяльність усіх українських колгоспів. На 65 % порівняно з довоєнним періодом були відновлені їх посівні площі². Хлібороби в 1944 р. з кожного гектара зібрали по 10,8 ц зерна (в 1940 р.— 14,6 ц). Це дало можливість виконати державний план хлібозаготівель на 100,3 %, а план здачі хліба у фонд Червоної Армії — на 171,1 %³. У 1945 р. колгоспи України мали розширити площі оброблюваних земель більш як на 1 млн. гектарів⁴. Проте виконання цього плану не було забезпечене відповідним зростанням матеріальних ресурсів, передусім трудових і тяглових. Останні, за визнанням заступника голови Раднаркому УРСР В. Ф. Старченка, збільшилися на початок 1945 р. (порівняно з попереднім) лише на 16 %⁵. Але й ця цифра не відповідає реальності, коли врахувати, що більшість тракторів, узятих 1944 р. на баланс МТС і колгоспів, відпрацювали по 10 і більше років, були зношені, значною мірою розукомплектовані й вимагали капітального ремонту, а чимала їх частина — списані⁶. Негативно вплинули на роботу МТС й серйозні перебої з паливом та запчастинами.

Надзвичайно напруженим залишалося становище з трудовими ресурсами в селах України. Багато працездатних колгоспників залучалося до відбудови промисловості, оскільки селянство було чи не основним джерелом поповнення швидко зростаючого робітничого класу. Основну силу в колгоспах становили жінки. В 1945 р. вони виробили 72,2 % всіх трудоднів⁷. Тому виконати план по розширенню посівних площ можна було тільки шляхом різкого підвищення напруженості праці. Наприклад, у Чернігівській області в 1945 р. кожен колгоспник повинен був виробити близько 250 трудоднів (у 1944 р.— 233)⁸. Навантаження на трактори і живе тягло втричі перевищувало передвоєнний рівень⁹.

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 26.

² История крестьянства СССР.— М., 1988.— Т. 4.— С. 102.

³ Вопр. истории.— 1959.— № 6.— С. 17.

⁴ Колгоспник України.— 1946.— 2 лют.

⁵ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— К., 1968.— С. 186.

⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління УРСР, ф. 337, оп. 21, спр. 149, арк. 58 (далі — ЦДАЖР).

⁷ Вопр. истории.— 1959.— № 6.— С. 19.

⁸ Буцько М. О., Лавринович М. І. Відродження колгоспного села // Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1968.— С. 112.

⁹ Парт. строительство.— 1945.— № 1.— С. 19.

У 1945 р. замість коней на польових роботах широко використовувалися колгоспні та особисті корови, хоч продуктивність праці при цьому падала на 25—40 %. У Царичанському районі Дніпропетровської області, наприклад, таким чином було виконано близько 64 % усіх польових робіт, а в Барвінківському районі Харківської області — 49 % (тут на одну корову в переведенні на умовну оранку вироблено близько 20 га). По 12 га припадало в середньому на одну корову в Київській області¹⁰.

Однак максимальне використання наявного тракторного парку та корів не могло компенсувати нестачі тягла. Тому колгоспники змушені були готувати ґрунт під посіви вручну. Нерідко вони самі впрягалися замість худоби в упряж, копали землю лопатами, на плечах чи на візках доставляли насіння на поле. Більше половини врожаю також збиралося вручну. Все це, незважаючи на сумлінну працю сільських трударів, не могло не позначитися на врожаях. Як наголошувалося в доповідній записці Держплану України, «гостра нестача тяглових засобів і робочої сили в колгоспах і радгоспах УРСР, навіть при неповному освоєнні орних земель, не дозволяли своєчасно і високоякісно підняти і обробити чисті пари, провести лущення стерні, підняти зяб, провести посів ярих культур у найкращі строки, а також належним чином доглянути посіви»¹¹. І хоч посівні площі колгоспів у 1945 р. зросли порівняно з 1944 р. більш як на 1 млн. га, це, однак, не привело до збільшення валового збору зерна. Якщо в 1945 р. посівні площі колгоспів досягли 71 % довоєнних, то валовий збір зернових — лише 46,9 %¹². Така диспропорція простежувалася і в наступні роки.

Величезні фізичні навантаження негативно вплинули на стан тягової худоби. У Полтавській, Житомирській, Київській, Миколаївській, Кіровоградській та інших областях наприкінці 1945—на початку 1946 рр. налічувалося від 33 до 16 тис. голів україн виснажених коней¹³. Спостерігався їх масовий падіж. Так, близько 24 % поголів'я коней загинуло на Одещині, до 30 % — на Вінниччині, а в цілому по Україні в 1945 р. воно скоротилося майже на 144 тис. голів, що становило 16,1 % їх загальної кількості¹⁴.

Економічно не обґрунтовані плани, спрямовані насамперед на найшвидше відновлення довоєнних площ оброблюваних земель, були однією з основних причин низького рівня агротехніки. З серйозними порушеннями агротехніки проводилася, наприклад, сівба озимих. Лише близько 55 % їх було посіяно в оптимальні строки¹⁵. Добрива під посіви майже не вносилися. Все це, поряд з несприятливими погодними умовами в деяких районах республіки, призвело до зниження врожайності зернових з 10,8 ц в 1944 р. до 7 ц в 1945 р. Значно зменшився їх валовий збір, що зумовило невиконання республікою планів хлібозаготівель, хоч державі й було здано більш як 56 % вирощеного зерна. У багатьох колгоспах воно було вилучено майже все, включаючи фураж і посівні фонди, через що нічим було оплатити трудові колгоспникам. У 1945 р. на Україні визначили для видачі на трудові в середньому по 400 грамів зерна, хоч і цього селяни повністю не одержали. Як наслідок — у ряді районів УРСР, особливо на півдні, почалися серйозні продовольчі ускладнення. У лютому 1946 р. союзний уряд надав колгоспам південних областей України продовольчу позичку в розмірі 16 325 т зерна, в тому числі для Херсонської області — 7500 т, Одеської — 5000, Миколаїв-

¹⁰ Зоря.— 1946.— 12 берез.; Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільсько-го господарства УРСР.— К., 1947.— С. 51.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 21, спр. 149, арк. 37.

¹² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— С. 54, 191.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3156, арк. 101.

¹⁴ Там же, спр. 3722, арк. 57.

¹⁵ Вопр. ист. — 1966.— № 1.— С. 23.

ської — 3255¹⁶. Однак ця позичка була вкрай недостатньою і не могла істотно вплинути на становище колгоспів, у яких перед цим повністю вилучили зерно.

Тяжке становище виникло і в тваринництві. У колгоспах слабо розвивалася кормова база. На кінець 1945 р. поголів'я всіх видів худоби досягло 43 % довоєнного рівня, а посіви кормових культур — лише 29 %¹⁷. Цей розрив значно збільшувався ще й тому, що урожайність кормових була значно нижчою, ніж до війни. Того року сіна, наприклад, зібрали в середньому 10 ц з гектара проти 14,6 в 1939 р.¹⁸. Це призводило до зниження продуктивності худоби: на одну фуражну корову в середньому по республіці було надоєно близько 990 л. молока¹⁹. План молокопоставок на 1 грудня 1945 р. республіка виконала лише на 48,9 %²⁰. Не все гаразд було і з м'ясопоставками. Так, того року господарства Одеської області здали державі лише 43 свині²¹. Щоб виконати плани м'ясозаготівель, колгоспи були змушені здавати молодняк, виснажену худобу, корів. Великим був падіж тварин. Так, у Вінницькій області за 11 місяців 1945 р. загинуло 7,8 % поголів'я великої рогатої худоби, 10,4 % свиней, 13,7 % овець і кіз, 29,4 % — коней, а в цілому по республіці протягом року загинуло 2,8 % всього поголів'я великої рогатої худоби, 5,4 % свиней, 6,7 % овець і кіз²².

Таким чином, на кінець 1945 р. в сільському господарстві УРСР, як і в ряді інших районів країни, склалася вкрай несприятлива ситуація, яка вимагала серйозного перегляду аграрної політики, а саме: відмови від дальшого форсованого розширення посівних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів; перегляду заготівельної політики і передусім зменшення обсягів обов'язкових поставок, підвищення заготівельних цін, які були просто «символічними»; посилення матеріальної зацікавленості колгоспників, викоренення зрівнялівки в оплаті їх праці; збільшення асигнувань у сільське господарство; відмови від адміністративного втручання у справи колгоспів; перехід від екстенсивного до інтенсивного розвитку цієї, чи не найважливішої галузі народного господарства. На жаль, керівництво країни не звернуло уваги на ці перші серйозні сигнали, що свідчили про неблагополучність у колгоспному виробництві. Не припинилося й форсоване розширення оброблюваних площ. Уряд республіки, поступаючи тискові з центру, в постанові «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р.» планував для колгоспів 16 східних областей збільшення посівних площ проти 1945 р. на 1865,8 тис. га²³. Урожайність зернових культур передбачалося довести до 9,5 ц, а цукрових буряків — до 115 ц з га²⁴. Однак при цьому й у 1946 р. не очікувалося значного збільшення трудових і тяглових ресурсів. Заступник Голови Ради Міністрів УРСР В. Ф. Старченко, ставлячи перед колгоспами республіки завдання на 1946 р., підкреслював: «Треба мати на увазі, що виконання цих завдань буде проходити при умові недостатньої кількості тягла в ряді колгоспів, а значного поповнення тракторного парку МТС до початку весінніх польових робіт не буде»²⁵.

Для того, щоб виконати всі польові роботи в оптимальні агротехнічні строки, республіці не вистачало більш як 30 тис. умовних п'ятнадцяти

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3152, арк. 1.

¹⁷ Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. — С. 58.

¹⁸ Колгоспник України. — 1946. — 10 січ.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3722, арк. 56.

²⁰ Колгоспник України. — 1946. — 10 січ.

²¹ Там же. — 3 січ.

²² Там же. — 10 січ.

²³ Сільське господарство України. — 1946. — № 4—5. — С. 6.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3722, арк. 150.

²⁵ Колгоспник України. — 1946. — 2 лют.

цятисильних тракторів²⁶. Тому навантаження на тягло в 1946 р. було надзвичайно великим. У переведенні на оранку воно становило 12,2 га і було чи не найбільшим в СРСР²⁷. Тому міністр землеробства УРСР Г. П. Бутенко визнавав, що «нашим хліборобам цього року доведеться ще ширше використовувати на роботах своїх корів»²⁸. Так воно й сталося. У Вінницькій області, наприклад, у весняній оранці та сівбі було задіяно майже 110 тис., а в Київській — близько 60 тис. корів. У райони і господарства направлялася велика кількість уповноважених з числа відповідальних працівників. Однак, незважаючи на це, строки сівби у багатьох господарствах розтягувалися, низьким був процент висівання ярих культур по зяблевій оранці. Мали місце й інші серйозні порушення агротехніки²⁹.

Навесні 1946 р. значно загострилися продовольчі труднощі. Про це свідчить ряд документів, зокрема лист колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області, адресований М. С. Хрущову, який був тоді першим секретарем ЦК КП(б)У і Головою Ради Міністрів УРСР. У листі говорилося: «Микита Сергійович, батечко наш, заступник, — писали селяни. — Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні і голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, но за хлібом іти далеко — 140—160 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка і як виконаємо план, то всі подохнемо.

Багато хто з колгоспників збирається виїжджати на Кавказ і Середню Азію, там, всі говорять, життя багате і дешеве, а Україна зубожіла і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть зараз гарно тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато. А простій людині не добитися правди, всі на нюю кричать і не вірять.

По зведенням, наш район самий відсталий в області, надій ніяких, усі ми вбиті горем, із злиднів нам не вийти.

Якщо Ви, Микито Сергійович, нам не допоможете, то у нас сил уже не вистачає, а із області нас ніхто не чує, з кожним роком все гірше і гірше. Колгоспи, як не працюють, а гарантії немає, що отримаєш. В селі було шумно, а тепер уже ніхто ні свят, ні весіль не справляють, всі збідніли і нікого це не цікавить. А молодь наша ходить в ганчір'ї і їй не до веселощів, а комсомольці і партійці мовчать. В газетах пишуть, що все добре, а де добре, а в нас все погано. В районі все погано, гірше, ніж було 10 років тому. І базара немає, і церкву повалили, і ставок повалили, і лазня не працює, наші родичі з Пісчанки кажуть, що Пісчанка стала гірше, ніж село.

Люди всі змінилися — худі, чорні, злі. Говорять, що тепер правди немає, але правда повинна бути. Ми просимо у Вас підтримки. Микита Сергійович, зверніть увагу на наше село Попелюхи, Піщанського району. Допоможіть нам хоч у цьому році»^{29а}.

До зростання труднощів у сільському господарстві республіки і країни в цілому багато в чому призвели вкрай несприятливі метеорологічні умови. Зима 1945—1946 рр. у більшості районів України видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень були найбільш посушливими за 50 попередніх років. Це призвело до ослаблення й загибелі посівів зимових і ярих культур. У 120 районах Харківської, Ворошиловградської, Сумської, Одеської, Миколаївської, Херсон-

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3786, арк. 36.

²⁷ Там же, спр. 3156, арк. 116.

²⁸ Соц. земледелие. — 1946. — 20 апр.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 16, спр. 229, арк. 10.

^{29а} Там же, спр. 3152, арк. 10.

ської областей зимою повимерзали й навесні не зійшли зернові на 550 тис. га, що становило 20 % площі посівів цих культур.

Замість того, щоб подати потерпілим районам реальну допомогу, республіканські органи, виконуючи вказівки союзних, уже з весни 1946 р. фактично розпочали «битву за врожай», спрямовану насамперед проти колгоспів і районних ланок управління. Зверху було визначено видову оцінку врожаю, на основі якої окремим господарствам і районам доводилися плани хлібозаготівель. Намагаючись дещо послабити їх тягар і зберегти в господарстві хоча б частину врожаю, голови колгоспів та й деякі представники районних партійних і радянських органів робили спроби знизити видові оцінки врожайності. Однак у республіканських та союзних інстанціях ці дані всіляко коригувалися в напрямі їх максимального збільшення. У доповідній записці ЦСУ УРСР, підготовленій для ЦК КП(б)У і Ради Міністрів республіки, повідомлялося, що «керівництво багатьох колгоспів, перебуваючи під впливом різко зниженого загального рівня врожайності, свої видові оцінки орієнтує не тільки на «амбарний збір» *, а й значно нижче». При цьому «бажання знизити урожайність, перевернути справжнє становище, проявляється не тільки з боку керівництва колгоспів, але навіть окремих керівних районних працівників», які за допомогою різних засобів намагалися вплинути на людей, що займалися визначенням урожайності, й інколи «шляхом тиску на нових, недосвідчених районних та дільничних інспекторів ЦСУ добивалися викривлення цифр» ²⁹. Тому ЦСУ організувало повторну перевірку видової врожайності. До осіб, які намагалися знизити врожайність, застосовувалися адміністративні, а то й судові покарання.

Однак, як показала осінь, врожайність зернових виявилася значно нижчою навіть від тих оцінок, що їх подали голови колгоспів і представники районних органів, не кажучи вже про дані інспекторів ЦСУ. Літо 1946 р. було надзвичайно посушливе. Протягом весняно-літнього сезону на всій території республіки опадів випало значно менше норми. Тільки в липні в ряді районів пройшли дощі, але висока температура повітря, що доходила до 31—36°, а в серпні — навіть до 36—39°, значно підвищила випаровуваність верхніх шарів ґрунту. За весь 100-річний період інструментальних спостережень за погодою на Україні такі високі температури раніше не були зафіксовані ³⁰.

В республіці склалося критичне становище. У липні 1946 р. ряд її областей звернувся з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, які знаходилися в регіонах, що найбільш потерпіли від посухи, оскільки доведені до них плани майже дорівнювали їхнім валовим зборам зернових. Про все це йшлося у довідці, підготовленій республіканськими господарськими органами для уряду УРСР ³¹. Однак Рада Міністрів України та ЦК КП(б)У затвердили спущений зверху план, яким передбачалося здати державі 340 млн. пудів хліба.

Питання про збирання врожаю та проведення хлібозаготівель розглянув липневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У. Однак замість того, щоб глибоко, об'єктивно і всебічно проаналізувати ситуацію, яка склалася в сільському господарстві республіки, й розробити комплекс дійових заходів, спрямованих на послаблення наслідків посухи, його учасники піддали критиці лише окремі недоліки в організації та проведенні збиральних робіт. Головну ж увагу вони зосередили на хлібозаготівельній кампанії. В резолюції пленуму посуха згадується лише остільки оскільки через неї «в окремих районах, колгоспах і радгоспах можуть бути тенденції до зниження врожаю і зниження планів хлібоздачі» ³², з чим

* Амбарний збір — урожай з мінімальним урахуванням можливих втрат при збиранні, що нерідко кваліфікувалися як «шкідницький метод зменшення врожаїв».

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 16, спр. 229, арк. 14, 15.

³⁰ Там же, арк. 32.

³¹ Там же, ф. 2, оп. 7, спр. 3143, арк. 66, 68, 69.

³² Сільське господарство України. — 1946. — № 9. — С. 4.

партійні та радянські органи були зобов'язані вести непримиренну боротьбу. Зовсім не рахуючись з умовами, що створилися, пленум зажадав безумовного виконання планів хлібозаготівель і оголосив це найважливішим завданням усіх партійних і радянських організацій. Саме на вилучення зерна, а не врятування селян вони повинні були мобілізувати всі свої сили й засоби. Більше того, пленум поставив перед усіма колгоспами вимогу: не тільки повністю виконати плани заготівель, а й з перших партій зерна нового врожаю повернути державі борги по насіннєвій, продовольчій та фуражній позичках, заборонивши при цьому заміну одних культур іншими³³.

Крім того, керівники всіх рангів мали організувати роботу колгоспників так, щоб вони працювали щодня протягом усього світлового часу при обов'язковому виконанні денних норм³⁴. Таким чином, колгоспники практично позбавлялися можливості працювати на своїй присадибній ділянці, за рахунок якої вони жили. При цьому поставки сільськогосподарської продукції з особистого підсобного господарства, незважаючи на посуху, також не були зменшені. Ще дужче ускладнилося становище після того, як 22 липня 1946 р. план хлібозаготівель для республіки було збільшено до 362 750 тис. пудів³⁵. Стало цілком очевидним, що з його виконанням виникнуть значні труднощі. Тому облвиконкомом і обкомом КП(б)У надавалося право збільшувати плани хлібозаготівель до 50 % тим колгоспам і селянським господарствам, які отримали кращий урожай³⁶. Незважаючи на вкрай складне становище, в якому опинилися колгоспи та селянські господарства, було поставлено завдання вжити всіх заходів для погашення ними заборгованості минулих літ по хлібозаготівлях, що були включені в план поточного року³⁷. Таким чином, керівництво республіки, підкоряючись тиску безпосередньо Сталіна, продовжувало згубну для селянства політику. На місця для забезпечення виконання планів були направлені члени ЦК КП(б)У, уряду Української РСР.

Під впливом поганих видів на урожай та через надзвичайно низьку оплату праці в колгоспах селяни, незважаючи на ризик втратити присадибну ділянку і бути притягнутими до адміністративної чи навіть судової відповідальності, зосередили свою увагу передусім на особистих підсобних господарствах. Це не могло не позначитися на стані трудової дисципліни в колгоспах. Газета «Социалистическое земледелие» писала з цього приводу, що, розширивши свої присадибні ділянки понад норму, багато хто з колгоспників більшість свого часу став проводити на посівах особистого користування, а колгоспну роботу занедбав³⁸.

Кількість селян, які не виробили мінімуму трудоднів у 1946 р., досягла рекордного рівня — 1,5 млн. чол. У деяких районах, що найбільше постраждали від посухи, влітку 1946 р. відбулися селянські заворушення. Зокрема, секретар Ізмаїльського обкому КП(б)У повідомляв Раді Міністрів УРСР, що «у зв'язку з поганим станом урожаю мають місце нездорові настрої серед населення області». Далі пояснювалося, у чому саме вони полягали: «Так, наприклад, в с. Плахтіївка Саратського району група селян не давала вивозити хліб з глибинних пунктів, у с. Утконосівка Суворовського району натовп жінок числом до 180 чоловік, намагався розтягнути зерно з глибинного складу Суворовського пункту «Заготзерно». В Болградському районі група селян, у кількості 145 чоловік, підписала заяву про продовольчі труднощі і прохання дати хліба»³⁹. А становище в цій, як і в деяких інших областях, було жахли-

³³ Там же.— С. 3—4.

³⁴ Там же.— № 7—8.— С. 6.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3144, арк. 63.

³⁶ Там же, спр. 3152, арк. 13.

³⁷ Там же, арк. 14.

³⁸ Соц. земледелие.— 1946.— 12 юня.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3150, арк. 49.

ве. Посилювався голод, зростала смертність. Уже за першу половину 1946 р. кількість померлих тут перевершила кількість новонароджених⁴⁰.

У зв'язку із значним збільшенням випадків розкрадання зерна на хлібозаготівельних пунктах, елеваторах і підприємствах Міністерства заготівель протягом червня — липня лише по Миколаївській області, наприклад, було притягнуто до відповідальності 193 чол.⁴¹ Щоб запобігти цим явищам, Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 27 липня 1946 р. прийняли постанову «Про заходи по забезпеченню зберігання хліба, недопущенню його розбазарювання, розкрадання і псування»⁴².

Тим часом становище в сільському господарстві УРСР продовжувало погіршуватися. Врожайність зернових у республіці не наблизилася навіть до найобережніших оцінок. В середньому вона становила 3,8 ц замість запланованих 6,9 ц⁴³. В ряді областей України не зібрали й того: в Одеській, Харківській, Ворошиловградській областях — 2,3—2,9 ц⁴⁴, у Херсонській — 3,2 ц з га⁴⁵. В багатьох колгоспах кількість зібраного зерна виявилася меншою за ту, що була витрачена на сівбу. Валовий збір усіх зернових в республіці становив у 1946 р. 531 млн. пудів проти 1330 млн. в 1940 р.⁴⁶ Значно зменшилась урожайність й інших культур. Зокрема, цукрових буряків у середньому по УРСР вродило по 43 ц на гектар⁴⁷. Таке різке зменшення врожайності сільськогосподарських культур пояснювалося не лише несприятливими погодними умовами. У серпні 1946 р., виступаючи на VIII сесії Верховної Ради УРСР, М. С. Хрущов підкреслив, що «найбільше страждають від посухи господарства з низькою агротехнікою»⁴⁸. А в доповідній записці ЦСУ республіки відзначалося, що «в 1946 р. по УРСР, за винятком Ізмаїльської області та півдня Одеської області, висока агротехніка могла б повсюдно забезпечити гарний урожай озимих»⁴⁹. Однак далі констатації цього факту центральні республіканські органи не пішли.

Одним з найдраматичніших епізодів 1946 р. стала хлібозаготівельна кампанія, яка проводилася під гаслом «Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм». Ще на її початку було зрозуміло, що поставлений перед Україною план виконати неможливо. 5 вересня 1946 р. відповідні органи підготували для уряду республіки довідку про становище з хлібом у колгоспах і радгоспах УРСР, де відзначалося, що господарствам для виконання планів хлібозаготівель і задоволення найнеобхідніших внутрішніх потреб (оплата трудовнів, забезпечення насіннєвих фондів) не вистачає близько 85 млн. пудів зерна. При цьому автори документа виходили з урожайності 4,5—4,6 ц з га, а фактично ж вона була значно нижчою⁵⁰. Однак для сільського господарства республіки, незважаючи на критичний його стан, не було зроблено жодних послаблень. Колгоспам та їх членам заборонялося навіть здавати в рахунок хлібозаготівель замість зерна іншу сільськогосподарську продукцію. І хоч М. С. Хрущов ще на початку вересня направив до А. І. Мікояна листа з проханням дозволити приймати від господарств, які не мають пшениці та жита, інші зернові культури⁵¹, дозволу не було отримано. Наприклад, Полтавській області відмовили в просьбі замінити 4 тис. т зер-

⁴⁰ Там же, спр. 3126, арк. 34.

⁴¹ Там же, спр. 3760, арк. 108.

⁴² Сборник решений по сельскому хозяйству.— М., 1963.— С. 387.

⁴³ История крестьянства.— Т. 4.— С. 100; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3152, арк. 16.

⁴⁴ История крестьянства.— Т. 4.— С. 100.

⁴⁵ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства.— С. 213.

⁴⁶ Советская деревня в первые послевоенные годы.— М., 1978.— С. 207.

⁴⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 1.— С. 65.

⁴⁸ Хрущев Н. С. О пятилетнем плане восстановления и развития УССР на 1946—1950 гг.— Киев, 1946.— С. 16.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 16, спр. 229, арк. 6.

⁵⁰ Там же, ф. 2, оп. 7, спр. 3144, арк. 8.

⁵¹ Там же, спр. 3731, арк. 19.

на на відповідну кількість молока і м'яса⁵². Під страхом кримінальної відповідальності колгоспам і колгоспникам аж до повного виконання планів обов'язкових поставок заборонялося торгувати хлібом на ринках.

Боротьба за виконання плану заготівель часто доводилася до абсурду. Республіканські органи ставили перед областями та районами фантастичні завдання. Наприклад, колгоспи Кіровоградщини відповідно до першого плану, затвердженого в липні 1946 р. на основі видової врожайності зернових 7,4 ц, мали здавати в середньому з гектара посівів по 4,6 ц⁵³. Але через жорстоку посуху та суховії зернових у господарствах області було в середньому одержано по 4,8 ц, а з кукурудзою — 4,9—5 ц з гектара⁵⁴. Незважаючи на це, план заготівель для області кілька разів збільшували. Після першого такого підвищення перед її колгоспами ставилося завдання здати з гектара 5,1 ц, після другого — 5,2 ц⁵⁵. Отже, область повинна була здати зерна більше, ніж зібрала.

У вересні ряд областей республіки знову звернувся в Раду Міністрів УРСР з проханням знизити плани поставок, але ці клопотання було рішуче відхилено⁵⁶. В таких умовах, навчені гірким досвідом 30-х років, голови колгоспів почали в масовому порядку приховувати частину зерна від заготівель, ризикуючи при цьому бути засудженими за пунктами 7 і 14 горезвісної 58 статті як «шкідники і саботажники».

Щоб утаїти бодай дециму вирошеного ними врожаю, в колгоспах вдавалися до різних методів: ховали зерно, зволікали з його обмолотом і здачею на заготівельні пункти. Наприклад, у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області, за неповними даними, у вересні 1946 р. на токах і в колгоспних коморах було близько 15 тис. ц зерна, яке мало бути зданим державі⁵⁷. Близько 8750 ц зерна, що підлягало вивезенню, осіло на кінець жовтня у колгоспних коморах Хмельницького району Вінницької області. Тут же був і ще не обмолочений урожай з 1580 гектарів⁵⁸. А ось що повідомляв у ЦК КП(б)У і Раду Міністрів УРСР про хід заготівельної кампанії в Миколаївській області уповноважений ЦК ВКП(б) по цій області: «Хлібозаготівлі проходять незадовільно, на 20 жовтня план виконаний тільки на 52,4 %. Перевірки на місцях виявили численні факти засипання товарного зерна в насінневі фонди, затримки під різними приводами продовольчого зерна на колгоспних складах»⁵⁹. В окремих колгоспах Запорізької області створювалися фонди соціального забезпечення, які були визнані незаконними⁶⁰.

Мали місце випадки, коли з відома або за розпорядженням керівників господарств для того, щоб затримати зерно, виводилися з ладу молотильні агрегати, інші сільськогосподарські машини. Так, голова колгоспу ім. Р. Люксембург Сталінської (нині — Донецької) області Терещенко дав вказівку зламати сушарку. В колгоспі «Заповіт Ілліча» цієї ж області близько 15 т зерна не просушили, а розпарили, зробивши його вологішим, щоб таким чином зберегти в господарстві⁶¹. Для боротьби з подібними явищами пунктам «Заготзерно» була дана вказівка приймати все зерно, незважаючи на якість. В резолюції XIV Пленуму Одеського обкому КП(б)У, який відбувся ще в липні 1946 р., прямо висувалася вимога не допускати повернення в колгоспи і радгоспи зерна, що доставлялося на пункти «Заготзерно» і держсортфонду⁶².

⁵² Там же, арк. 30.

⁵³ Там же, спр. 3149, арк. 21, 20.

⁵⁴ Там же, арк. 22, 23.

⁵⁵ Там же, арк. 20.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3144, арк. 64.

⁵⁷ Соц. земледелие. — 1946. — 10 сент.

⁵⁸ Колгоспник України. — 1946. — 24 жовт.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3156, арк. 127.

⁶⁰ Там же, спр. 3144, арк. 118.

⁶¹ Правда України. — 1946. — 20 нояб.

⁶² Большевицское знамя. — 1946. — 24 июля.

Заготівельним пунктам республіки в ряді випадків дозволялося приймати зерно вологістю навіть до 20 %, а кукурудзи — до 30 %. Від місцевих органів вимагалось лише одне: за будь-яку ціну виконати план. Так, директор Царичанського пункту «Заготзерно» Є. О. Казиміренко великі втрати зерна на своєму пункті пояснював тим, що був змушений «внаслідок тиску голів сільрад та уповноважених по заготівлях», а також особисто першого секретаря райкому партії прийняти вологе, некондиційне зерно. «Райком партії та райвиконком, — виправдовувався він, — намагалися лише, щоб хліб був зданий, а яка його якість, про це їх турботи не було проявлено»⁶³. На 10 жовтня 1946 р. з 1 647 354 т зерна, яке знаходилося на заготівельних пунктах УРСР, вологого було 50 833 т, сирого — 9992, засміченого 302 004, зараженого шкідниками — 144 252⁶⁴. Зберігання такого зерна призводило до його псування. Лише на заготпунктах Сумської області кількість зіпсованого зерна становила 837 т⁶⁵.

До збільшення втрат призводило й те, що, намагаючись залишити в господарстві частину вирощеного врожаю, колгоспники ховали зерно на горищах, закопували його в землю, змішували з відходами. Наприклад, голова колгоспу «Радянське село» Лебединського району Сумської області намагався сховати на горищах колгоспних комор 312 ц очищеного зерна і більш як 700 пудів — змішаного з відходами⁶⁶. Близько 300 пудів зерна намагалися сховати подібним способом в артілі «Піонер» Вільховатського району, що на Харківщині⁶⁷. В колгоспах «Червоний колос» та ім. Леніна Миколаївської області необмолочене та обмолочене зерно ховали відповідно у скиртах і в басейні для дощової води⁶⁸. Однак при зберіганні в непристосованих приміщеннях змішане з відходами, непросушене зерно часто псувалося. Це збільшувало й без того чималі його втрати і приводило голів колгоспів на лаву підсудних.

Мабуть, найбільш розповсюдженим методом приховування зерна було його зсипання в насінневі фонди, в надії, що хоча б насіння залишать у колгоспах. Але, як показало життя, це були марні надії.

Нерідко голови ряду колгоспів, ставлячи себе під удар, ігнорували постанову уряду про те, що колгоспи до повного розрахування з державою мають право використовувати на свої внутрішньогосподарські потреби не більше 15 % від кількості зданого зерна, і витрачали значну його кількість на оплату трудоднів, організацію громадського харчування під час збиральної кампанії, на зернофуражі тощо.

Однак приховати в колгоспах зерно чи іншу сільськогосподарську продукцію було надзвичайно складно, адже за ходом заготівель пильно стежили уповноважені Міністерства заготівель СРСР. Останніх лише в 53 районах Київської області налічувалося 1550 чол. Їм допомагали тисячі уповноважених від партійних і радянських органів, направлених на місця для «зміцнення» керівництва колгоспів, організації заготівельної кампанії.

Однак навіть ті господарства, які виконали план заготівель, не могли почувати себе спокійно, оскільки їх змушували перевиконувати ці, і без того непосильні, плани. Республіканська газета «Колгоспник України» різко критикувала директорів «так званих передових радгоспів Полтавщини», які «замість того, щоб поскоріше вивезти державі всі надлишки хліба», «обмежилися виконанням плану хлібозаготівель», почали «безтурботно витрачати хліб» на організацію харчування⁶⁹.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3760, арк. 169.

⁶⁴ Там же, арк. 200.

⁶⁵ Там же, арк. 166.

⁶⁶ Колгоспник України. — 1946. — 16 листоп.

⁶⁷ Там же. — 29 листоп.

⁶⁸ Південна правда. — 1946. — 19 листоп.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3156, арк. 29.

⁶⁹ Колгоспник України. — 1946. — 5 листоп.

Слід відзначити, що нерідко керівники районної ланки, які краще, ніж їх вищестояще начальство, знали стан справ у колгоспах і бачили нереальність поставлених завдань, закривали очі на «незаконні» дії голів колгоспів, а інколи й самі видавали накази, що гальмували хлібоздачу, даючи тим самим можливість господарствам залишити в себе частину вирощеного врожаю. Це викликало надзвичайне незадоволення центральних органів. Зокрема, в постанові Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1946 р. відзначалося, що керівні органи багатьох областей і районів «все ще продовжують стояти осторонь від справи хлібозаготівель і не ведуть необхідної боротьби за повне і своєчасне виконання планів заготівель»⁷⁰.

Безпрецедентну кампанію тиску на керівництво районної ланки і особливо на керівників-комуністів з метою примусити їх за будь-яку ціну добиватися виконання колгоспами нереальних планів розв'язала періодична преса. Фактично протягом усього періоду збирання врожаю не було жодного дня, щоб у центральних та республіканських газетах за «гнилий лібералізм», «потурання саботажникам хлібоздачі» не піддавалися критиці керівники, які не зайняли жорсткої позиції в питанні заготівель. Газета Міністерства сільського господарства СРСР «Социалистическое земледелие» у статті «Дезорганізатори хлібозаготівель під захистом земельних органів» різко критикувала ряд керівників районних органів України, які «не тільки не впливають на відстаючі колгоспи, а й нерідко потурають антидержавним тенденціям, опинившись у полоні відсталих настроїв окремих голів колгоспів»⁷¹. «Правда України» гнівно накинулася на керівників Амвросіївського району Сталінської області, які запропонували колгоспам засипати насіннєві фонди незалежно від виконання ними планів хлібозаготівель, а також пішли на ще більший «злочин», заборонивши колгоспам вивозити хліб на заготівельні пункти без їх письмового дозволу⁷². Газети нагадували, що «партія оцінює роботу кожного керівника, кожного комуніста по тому, як він бореться за виконання хлібозаготівель»⁷³, що «для справжніх більшовиків немає і не може бути нездоланих перешкод на шляху до виконання державних завдань»⁷⁴, а «керівники, які ліберально ставляться до дезорганізаторів хлібозаготівель, втрачають своє партійне обличчя, не заслуговують довір'я партії і народу» й повинні зніматися з постів і віддаватися під суд⁷⁵.

Гостро критикувалися й самі газети, насамперед ті з них, які намагалися зайняти більш помірковану позицію щодо заготівель. Наприклад, «Правда України» 6 жовтня 1946 р. в статті «Політична короткозорість» критикувала обласну газету «Червоне Запоріжжя», яка з точки зору авторів публікації «не зробила навіть слабкої спроби присікти саботаж хлібозаготівель», «стати на захист державних інтересів», домогтися «суворого покарання для розкрадачів зерна, злісних порушників закону про хлібозаготівлі».

Взагалі з публікацій у періодичній пресі того часу можна зробити висновок про величезну напругу, в якій проходили заготівлі 1946 р. Причому, чим очевиднішим ставав той факт, що республіка не зможе виконати поставлене перед нею завдання навіть наполовину, тим різкішим і загрозливішим ставав тон публікацій. Не рахуючись із станом справ, що склався в сільському господарстві республіки, преса закликала «наполегливо боротися за кожен пуд хліба — все, що може бути здано державі — повинно бути здано»⁷⁶.

⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 11.

⁷¹ Соц. земледелие. — 1946. — 10 окт.

⁷² Правда України. — 1946. — 6 окт.

⁷³ Вінницька правда. — 1946. — 2 листоп.

⁷⁴ Большевицкое знамя. — 1946. — 19 листоп.

⁷⁵ Правда України. — 1946. — 10, 31 окт.

⁷⁶ Большевицское знамя. — 1946. — 19 нояб.

В ході розгортання хлібозаготівель посилювався тиск центральних союзних органів на керівництво республіки. Так, міністр заготівель СРСР у телеграмі від 4 листопада 1946 р. на ім'я М. С. Хрущова дав вказівку перевірити особисті рахунки колгоспів і радгоспів. До всіх господарств, які не забезпечили виконання плану, «пред'явити жорсткі вимоги», «винних у навмисній затримці здачі продуктур притягти до суворой відповідальності»⁷⁷.

До жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли понад 10 постанов, що стосувалися хлібозаготівель⁷⁸. В них ставилася вимога повного виконання планів, а затримка здачі товарного хліба була оголошена «злочином перед партією і державою»⁷⁹. Ці постанови закликали також переглянути склад уповноважених і тих, хто не забезпечує виконання доручених завдань, відкликати, «замінивши їх політично грамотними кадрами, які розуміють особливості хлібозаготівель в умовах цього року і спроможні на ділі забезпечити виконання покладених на них завдань»⁸⁰. Вимагалось провести повторну перевірку колгоспів, радгоспів та індивідуальних господарств, вилучити все зерно, засипане в які б то не було фонди, крім насіння з ярих насінневих ділянок⁸¹.

Посилення опору хлібозаготівлям вело, в свою чергу, до посилення репресій проти керівників господарств. Як писав радянський історик І. М. Волков, «ніколи в минулому в історії колгоспного будівництва зміна голів колгоспів не досягала таких масштабів як у 1946 і 1947 роках»⁸². Причому їх не тільки знімали з посад, але нерідко й притягали до судової відповідальності. За даними Міністерства юстиції УРСР, протягом 1946 р. і 1-го кварталу 1947 р. судові органи республіки розглянули 1681 справу про злочини цієї категорії керівників. Фактично засуджений був кожен шістнадцятий з 26 745 голів колгоспів республіки⁸³. Сісти на лаву підсудних можна було за найменшу провину чи помилку, а то й зовсім безвинно. Так, 7 років ув'язнення одержав голова колгоспу «Червоний котовець» Роздільнянського району Одеської області лише за те, що видав колгоспникам як аванс зерно, намолочене в перші дні збирання, ще не здавши в той час нічого державі⁸⁴. За подібний «злочин» був відданий під суд і голова колгоспу ім. Чапаєва, що на Ворошиловградщині⁸⁵. До 4 років таборів була засуджена Хабарова — голова колгоспу ім. 1 Травня на Миколаївщині лише за те, що намагалася утаїти під виглядом відходів 350 ц зерна⁸⁶.

Часто на лаву підсудних потрапляли вчорашні солдати, інваліди війни, які після повернення додому встигли попрацювати на посаді керівників господарств лише декілька місяців. Як визнавав заступник Голови Верховного Суду УРСР Д. С. Сусло, «випадки притягування до кримінальної відповідальності... нових голів колгоспів (які ще не мали досвіду, зайнявши цю посаду після війни) за перші ж помилки в роботі були непоодинокі»⁸⁷. Із загальної кількості голів колгоспів, притягнутих до кримінальної відповідальності за 1946 р. і 1-й квартал 1947 р., 30,4 % працювали на цій посаді від 1 до 2 років, 20,7 % — до 6 місяців, 34,5 % — до 1 року і тільки 14,4 % — понад 2 роки. При цьому учасники Великої Вітчизняної війни, інваліди становили серед них 70,4 %.

⁷⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 63.

⁷⁸ Там же, спр. 3144, арк. 63, 64.

⁷⁹ Там же, спр. 3731, арк. 105.

⁸⁰ Там же, спр. 3144, арк. 115, 116.

⁸¹ Там же, арк. 110.

⁸² Волков И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946—1950 гг. — М., 1972. — С. 232.

⁸³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3060, арк. 45.

⁸⁴ Чорноморська комуна. — 1946. — 20 лип.

⁸⁵ Большевикское знамя. — 1946. — 2 авг.

⁸⁶ Південна правда. — 1946. — 16 листоп.

⁸⁷ Колгоспник України. — 1946. — 26 верес.

В основному їх засуджували за порушення графіку виконання хлібопоставок, витрачання більш як 15 % від зданого державі зерна на внутрішньогосподарські потреби, зрив хлібозбиральної кампанії. Ініціатива в порушенні такого роду судових справ часто виходила від місцевих керівників, які нерідко порушували наказ Генерального прокурора СРСР про те, що голова колгоспу міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності тільки із санкції обласного прокурора. Цей наказ мав на меті в умовах найгострішого дефіциту кадрів хоч якоюсь мірою захистити голів колгоспів від свавілля місцевого керівництва.

У зв'язку із серйозним опором голів колгоспів, селян проведенню хлібозаготівель про цей наказ швидко забули. Хвиля репресій продовжувала наростати. І вже в грудні 1946 р. Прокурор УРСР дав вказівку низовим органам прокуратури активізувати боротьбу з фактами розбазарювання та розтягання зерна, саботажу хлібозаготівель⁸⁸. Вироки судів ставали дедалі жорстокішими. За розбазарювання 73 ц зерна і 387 ц борошна (а під цим терміном розуміли тоді видачу продукції на трудовні, витрати на внутрішньогосподарські потреби) до 7 років ув'язнення був засуджений голова колгоспу ім. Стаханова Червоноармійського району Сталінської області Ковальов. За приховування 360 ц зерна і саботаж хлібозаготівель до 10 років був засуджений голова колгоспу ім. Шевченка Чернігівської області С. Д. Петриченко, 8 років отримав комірник цього ж колгоспу⁸⁹. Особливо старалися суди Київської, Кам'янець-Подільської (нині — Хмельницької), Чернігівської, Ворошиловградської (нині — Луганської), Одеської та Сталінської (нині — Донецької) областей. Основним видом «злочинів» лишалися господарські дії, пов'язані з невиконанням державних зобов'язань.

Зростала кількість осіб, засуджених за розбазарювання та крадіжки хліба. Якщо в жовтні за це було притягнуто до відповідальності 997 чол., то в листопаді — уже 2313⁹⁰. В ряді областей були проведені показові судові процеси.

Незважаючи на посилення репресій наприкінці 1946 — на початку 1947 рр., план хлібозаготівель республіка виконала приблизно лише на 60 %, здавши при цьому фактично все вирощене зерно, включаючи насіненні фонди. Намагаючись виправити становище, Політбюро ЦК КП(б)У у листопаді — грудні 1946 р. щотижня розглядало питання про хід хлібозаготівель⁹¹. В ряд областей України для «подання допомоги» місцевим партійним і радянським органам у проведенні цієї кампанії були знову направлені відповідальні працівники. Газети вимагали «повернути в колгоспи всіх уповноважених, попередивши, що не тільки за бездіяльність, а й за недостатню активність по захисту інтересів партії і держави їх буде покарано»⁹².

На основі постанов Ради Міністрів СРСР від 30 листопада 1946 р. та Ради Міністрів УРСР від 2 грудня «Про здачу хліба підсобними господарствами» в республіці була організована повторна перевірка наявності хліба в підсобних господарствах підприємств та організацій з метою вилучення хліба⁹³. Однак ні в підсобних господарствах, ні в колгоспах більше не було чого віддавати, про що керівництво республіки повідомляло в Москву. Ще 15 жовтня 1946 р. М. С. Хрушов у листі до Сталіна звертав його увагу на те, що «посуха, яка мала місце на Україні цього року, знизила врожайність хлібів наполовину проти попередніх оцінок», внаслідок чого «валовий збір зернових культур по колгоспах зменшився проти попередніх оцінок на 310 млн. пудів. Те ж саме

⁸⁸ Там же. — 14 груд.

⁸⁹ Колгоспник України. — 1946. — 14 груд.

⁹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3760, арк. 259.

⁹¹ Вопр. истории. — 1966. — № 1. — С. 25.

⁹² Большевицкое знамя. — 1946. — 19 нояб.

⁹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 151, 152.

з картоплею і цукровими буряками»⁹⁴. Але Сталін вважав інакше. 26 листопада 1946 р. за його та Жданова підписами в республіці були направлені телеграми з вимогою «покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель і забезпечити виконання плану»⁹⁵.

Сталінське керівництво вперто не бажало рахуватися з реальністю. На його думку, основною причиною невиконання хлібозаготівель були не надмірні норми поставок та серйозні помилки в аграрній політиці, і навіть не посуха, а самі колгоспники, особливо ті, які пережили окупацію і в яких начебто внаслідок ворожої агітації та пропаганди знову почали проявлятися «дрібнобуржуазні настрої». Не на висоті, з точки зору Сталіна, виявилось й місцеве керівництво, піддавшись цим «настроєм». «В чому полягає головна причина незадовільного ходу хлібозаготівель у відстаючих районах? — запитувала «Правда» в передовій статті «Успішно закінчити хлібозаготівлі» від 23 листопада 1946 р. — Можливо, причина криється в якихось додаткових труднощах, які не дозволяють цим районам йти в ногу з передовими? Ні, справа не в об'єктивних причинах. Справа в тому, що партійні та радянські органи відстаючих областей не ведуть більшовицької боротьби за хліб, виявляють терпимість до фактів недобросовісного ставлення до державних інтересів з боку деяких місцевих працівників»⁹⁶.

Через надмірні хлібозаготівлі та вивіз зерна за межі республіки в ряді міст України уже восени 1946 р. почалися серйозні перебої з постачанням хліба. Тому місцеві власті змушені були звертатися в Київ за допомогою. Так, 30 вересня 1946 р. Кам'янець-Подільський облвиконком звернувся до Ради Міністрів УРСР з проханням розбронювати державні резерви пшениці для забезпечення ринкових фондів, ліквідувати комерційні наряди на вивіз з області продовольчих культур. На це уряд республіки відповів відмовою, мотивуючи її тим, що «через стан хлібозаготівель та виконання завдань на відвантаження зерна за межі УРСР, ставити питання перед урядом Союзу з порушеного Вами клопотання не уявляється можливим»⁹⁷.

Надзвичайно тяжко наслідки посухи позначилися на тваринництві. Неврожай трав, надмірні поставки зерна, а також сіна загострили й без того складне становище з кормами. Намагаючись хоч трохи його виправити, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У 22 липня 1946 р. прийняли постанову «Про заходи по забезпеченню худоби кормами в колгоспах на зимівлю 1946—1947 рр.»⁹⁸. В ній містилася вимога звернути найсерйознішу увагу на заготівлю кормів, вишукуючи для цього всі резерви. Один з них колгоспи знайшли в тому, що почали вести заготівлі сіна на всіх площах, які до цього не використовувались. Господарства, що не мали достатніх природних сіножатей, прикріплювалися до тих районів, де їх було більше. Широко практикувалися сінозаготівельні роботи в заплавах Дніпра.

Для того, щоб зменшити дефіцит кормів шляхом скорочення поголів'я громадської худоби, колгоспам республіки рекомендувалося здавати державі м'ясопоставки у 1946 р. не лише за поточний, а й за наступний рік. Причому в листопаді було дозволено приймати від господарств некондиційних свиней вагою від 30 кг і птиці — від 500 г⁹⁹.

В результаті 1946 р. всі колгоспи східних областей республіки, крім Сумської, значно перевиконали плани м'ясопоставок. М'яса було здано державі в 2 рази більше, ніж у 1945 р.¹⁰⁰. В цілому в 1946 р. республіка

⁹⁴ Там же, спр. 3659, арк. 35—38.

⁹⁵ Там же, спр. 3731, арк. 111.

⁹⁶ Правда.— 1946.— 23 нояб.

⁹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 1—5.

⁹⁸ Правда Украины.— 1946.— 24 июля.

⁹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3144, арк. 144.

¹⁰⁰ Там же, ф. 4970, оп. 1, спр. 16, арк. 6.

поставила його (у забійній вазі) 631,5 тис. т — рівень, який вдалося дещо перевищити лише в 1949 р.¹⁰¹ Однак план молокопоставок було виконано лише на 88,7 %, а здачі яєць — на 48,4 %¹⁰². І все ж поліпшити стан справ у тваринництві не вдалося. Вже на початок зими в ряді районів республіки склалося катастрофічне становище з кормами. І знову винними за це виявилися насамперед колгоспники. Тільки в грудні 1946 р. в колгоспах Запорізької області за порушення правил використання кормів, їх розтягання та псування, було притягнуто до відповідальності 127 чол., Сталінської — 401¹⁰³. Але репресії не могли запобігти падежу худоби, який почався з грудня 1946 р. На 1 січня 1947 р. поголів'я великої рогатої худоби зменшилося порівняно з тим же періодом попереднього на 46,4 тис. голів, свиней — на 1001,8 тис., овець і кіз — на 125,9 тис., коней — на 35,7 тис. голів¹⁰⁴. Зменшення поголів'я худоби посилювалося на початку 1947 р., хоч у цей час ішло отелення, і воно повинно було швидко зростати. Так продовжувалося аж до появи пасовищного корму. Зменшилося поголів'я і в господарствах колгоспників, де на 1 липня 1947 р. кількість великої рогатої худоби становила 88,9 % від показника попереднього року, телят — до 1 року — 77,6 %, свиней — 43,6 %, овець і кіз — 87,3 %. Навесні 1947 р. на кожні 100 корів селянам вдалося зберегти лише 46,8 телят приплоду проти 58,4 у 1946 р.¹⁰⁵

Та справжньою трагедією народу став голод, який розпочався в республіці взимку 1946—1947 рр. Через посуху і надмірні хлібозаготівлі колгоспам нічим було оплатити трудовні колгоспників. У більшості господарств, що потерпіли від засухи, зернові на трудовні не видавалися зовсім. У цілому на душу населення, в колгоспах України у 1946 р. припадало тільки 34 кг зерна¹⁰⁶. Намагаючись зробити хоч деякі запаси на зиму, окремі колгоспи та радгоспи республіки зверталися в Міністерство землеробства УРСР з проханням направити частину колгоспників і тягла на Кубань та в інші місця, де було одержано непоганий урожай, для допомоги у його збиранні з умовою, що за вироблені трудовні з ними розрахуються хлібом¹⁰⁷. Однак республіканське міністерство фактично не мало на це повноважень, та навряд чи такі заходи могли б значно поліпшити ситуацію. Голод охоплював дедалі більші території республіки. Лише в західній частині України становище було більш-менш благополучним.

Рятуючись від голоду, окремі сільські мешканці, а то й цілі сім'ї самовільно залишали колгоспи і подавалися в міста чи райони, де було краще з харчами. Про це, зокрема, писав у Раді в справах колгоспів при Уряді СРСР голова колгоспу «Заповіт Леніна» Новосанжарського району Полтавської області. Він відзначав, що «несприятливі кліматичні умови 1946 р. дуже позначилися на деяких районах Української РСР і з липня місяця 1946 р. дуже багато молоді, колгоспників пішло самовільно з колгоспу на підприємства та на інші роботи... В багатьох колгоспах пішло до 100 чоловік, пішло дуже багато спеціалістів сільського господарства»¹⁰⁸. Про масове залишення колгоспниками колгоспів свідчать і дані Міністерства сільського господарства України. З 1 січня 1946 по 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах УРСР зменшилася на 283,9 тис. чол.¹⁰⁹ Особливо

¹⁰¹ Сільське господарство України: Стат. зб.— К., 1969.— С. 357.

¹⁰² ЦДАЖР УРСР, ф. 4970, оп. 1, спр. 16, арк. 6.

¹⁰³ Там же, спр. 42, арк. 7, 17.

¹⁰⁴ Сільське господарство України.— С. 294, 296, 297, 299 (Підрахунки авторів).

¹⁰⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 4299, арк. 28, 29.

¹⁰⁶ История крестьянства СССР.— Т. 4.— С. 182, 183.

¹⁰⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4970, оп. 1, спр. 33, арк. 140.

¹⁰⁸ Там же, ф. 2, оп. 7, спр. 4871, арк. 147.

¹⁰⁹ Там же, арк. 149.

посилився самовільний відхід селян взимку та навесні 1947 р., в найбільш голодний період¹¹⁰.

Значна кількість сільського працездатного населення, не покидаючи місць проживання, залишала роботу в колгоспах і влаштовувалася у різні місцеві підприємства та установи, де була гарантована карткова система забезпечення продовольчими товарами. На 1 січня 1947 р. ця категорія сільського населення налічувала 331,6 тис. чол.¹¹¹ У зв'язку з цим Міністерство сільського господарства визнало за доцільне підготувати і направити на розгляд Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У проект постанови, яка б передбачала недопустимість самовільного виходу колгоспників з колгоспів і повернення тих, хто це зробив. Розглянувши цей проект, Рада Міністрів УРСР відмітила, що «заборона відпуску колгоспників із колгоспів для робіт на стороні і заборона керівникам підприємств, організацій та установ у прийомі на роботу колгоспників без відповідних документів від виконкомів сільрад шляхом прийняття постанови Ради Міністрів і ЦК КП(б)У не відповідає статутним положенням сільгоспартії та Конституції СРСР»¹¹².

Й. В. Сталін був незадоволений роботою М. С. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, і на початку березня 1947 р. цей пост зайняв Л. М. Каганович. Він не побоявся порушити законність. В обкоми, райкоми партії, виконкоми обласних та районних Рад навесні було розіслано листа ЦК КП(б)У за підписом Л. М. Кагановича, згідно з яким партійні та радянські організації, «враховуючи значну кількість фактів самовільного уходу» селян, були зобов'язані «надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні на період робіт по обробці посівів та збиранню урожаю необхідної кількості колгоспників, що самовільно пішли з колгоспу». Керівникам підприємств, установ і організацій було заборонено приймати на роботу колгоспників, які не мали відповідних документів від правління колгоспів¹¹³.

А тим часом у селах республіки ситуація ставала катастрофічною. Голод посилювався. Люди відкопували з-під снігу мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгоспних полях після збирання. Іли кору з дерев, дрібних гризунів, собак, пташок. Внаслідок недоїдання серед сільського населення поширилася дистрофія, були випадки тифу. Швидко зростала смертність. Якщо протягом січня — грудня 1946 р. середній її рівень на селі становив 20 тис. чол., то в січні 1947 р. — 30 тис., у лютому — 38,5 тис., у березні — 51,4 тис. чол.¹¹⁴.

Висока смертність, а також продовження стихійного впливу сільського населення позначилися на його кількості в східних областях республіки, що найбільш постраждали від посухи. З 1 січня 1947 р. до 1 січня 1948 р. кількість сільських мешканців в 16 східних областях зменшилася на 23 тис.¹¹⁵ І це — незважаючи на повернення великої кількості демобілізованих з лав Радянської Армії. Скоротилася й кількість селянських господарств. Так, у Вінницькій області на початок 1948 р. їх стало менше на 1,6 тис., Херсонській — 1,8 тис., Сталінській — 5,6 тис., Запорізькій — 7,6, Дніпропетровській — майже на 8 тис., в Ізмаїльській — на 9 тис.¹¹⁶

Складне становище виникло в 1947 р. в містах республіки, насамперед східних її областей, де на той час значно загострилися продовольчі труднощі, збільшилася кількість населення, яке не отримувало хлібних карток, що призводило до значного зростання смертності. Якщо в 1946 р. в 16 східних областях республіки померло близько 90 тис.

¹¹⁰ Там же, арк. 150.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Там же, арк. 154, 155.

¹¹³ Там же, арк. 156.

¹¹⁴ Там же, ф. 582, оп. 11, спр. 112, арк. 2.

¹¹⁵ Там же, спр. 176, арк. 274.

¹¹⁶ Там же, арк. 273; Там же, ф. 2, оп. 7, спр. 4296, арк. 329.

чол., то в 1947 р.— більш як 186 тис.¹¹⁷ Особливо тяжко довелося жителям міст Сталінської, Ворошиловградської, Запорізької, Одеської та Харківської областей.

В цілому по 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях республіки в 1947 р. померло більш як 528 тис. чол. проти 282 тис. в 1946 р.¹¹⁸ І це лише ті випадки смертей, які були зареєстровані ЗАГСами УРСР. Однак далеко не всі жителі республіки, особливо сільські, мали які-небудь документи, і тому смерть багатьох з них далеко не завжди була зареєстрована. Немало людей загинуло й за межами республіки, прямуючи в Закавказзя, Середню Азію, на Кубань.

Значні труднощі із забезпеченням населення продуктами харчування виникли також у Молдавії, Ульяновській, Костромській та інших областях Російської Федерації.

Тим часом зерно в країні було. У 1946 р. його експорт становив 1,7 млн. т., причому значна частина всього зерна у вигляді допомоги була надіслана іншим країнам безплатно¹¹⁹. А Сталін ще в 1926 р. переконував партію і народ, що звичай поміщицько-буржуазної Росії («Самі недоїмо, а вивозити будемо») відійшли в минуле.

У ситуації, що склалася, можна було б звернутися за допомогою до світової громадськості, але сам факт голоду аж донедавна оберігався як державна таємниця. Максимально допустимим вважалося мимохід згадати, що в деяких районах країни внаслідок жорстокої посухи (про інші причини не можна було й заїкатися) виникли певні продовольчі труднощі, які швидко й безболісно були ліквідовані.

Замість реальної допомоги населенню в голодні 1946 і 1947 роки посилюється кримінальне переслідування «розкрадачів» соціалістичної власності, які згідно із статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу», а із статтею 18 Статуту сільськогосподарської артілі — як «зрадники загальної справи колгоспу» і «підричники основ колгоспного ладу», котрих треба карати з усією суворістю «законів робітничо-селянської держави». Більшість цих «ворогів народу» було засуджено за лиховеїсним законом від 7 серпня 1932 р., що дістав у народі назву «закону про п'ять колосків». Ним передбачалося до 10 років таборів за десяток колосків, зібраних на полі опухлими від голоду дітлахами, за крадіжку кілограма зерна, що було знайдене в кишені або чоботях колгоспника, за десяток яблук, зірваних у колгоспному садку. Так, до 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах засудила виїзна комісія народного суду м. Вінниці К. Зданевич та П. Пугач, які влітку 1947 р. вкрали в колгоспному садку 6 кг яблук¹²⁰. До 7 років був засуджений завгосп колгоспу ім. Сталіна тієї ж Вінницької області Бондар, який видав колгоспнику наряд на помол 294 кг зерна нового врожаю в той час, коли колгосп ще не почав хлібоздачу¹²¹. Влітку 1947 р. за «розкрадання хліба» на лаву підсудних сіли тисячі людей. Лише з 1 по 20 липня до кримінальної відповідальності було притягнуто 3226 чоловік, причому 1768 з них — за збирання колосків у полі. Як відзначалося в доповідній записці на ім'я Л. М. Кагановича з приводу розкрадання хліба, аналіз матеріалів, представлених МВС УРСР, свідчить, що велика кількість крадіжок хліба «здійснюється гостропотребуючими колгоспниками»¹²².

Голод спотворював моральні норми, штовхав людей на злочини. Наведемо один з трагічних фактів того часу. Ф. Ільницький, член колгоспу «Червоний орач», працюючи в полі, вкрав 3—4 кг ячменю. Це виявила уповноважена райкому КП(б)У Черепанова. Злякавшись, що

¹¹⁷ Там же, ф. 582, оп. 11, спр. 80, арк. 6; спр. 112, арк. 5.

¹¹⁸ Там же, спр. 112, арк. 7, 84, 85; спр. 80, арк. 8, 85, 86.

¹¹⁹ История крестьянства.— Т. 4.— С. 119.

¹²⁰ Вінниц. правда.— 1947.— 1 серп.

¹²¹ Вінниц. правда.— 1947.— 12 лип.

¹²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 4358, арк. 50, 51.

Черепанова викриє його, Ільницький поранив її косою, за що був засуджений до 20-ти років ув'язнення¹²³.

У 1946 та 1947 р. непоодинокими були випадки розкрадання працівниками органів соціального забезпечення грошових коштів, які призначалися для виплати державної допомоги багатодітним та одиноким матерям. Про це повідомляв М. С. Хрущову Генеральний прокурор УРСР¹²⁴. Мали місце й випадки розкрадання продовольчих і промтоварних фондів, які призначалися для дитячих будинків¹²⁵.

Керівництво республіки і особисто М. С. Хрущов намагалися хоч якось полегшити становище голодуючих районів. Були організовані закупки зерна в західних областях республіки, які менше постраждали від посухи. Для організації харчування дітей у найбільш потерпілій області (Ізмаїльську, Одеську, Миколаївську, Херсонську) були направлені спеціальні урядові комісії¹²⁶. Певну допомогу подав союзний уряд, виділивши у вигляді позички 60 тис. т продовольчої продукції¹²⁷. Однак цього було явно недостатньо. Тільки шести найбільш потерпілим від посухи областям України необхідно було близько 79 тис. т продовольчої позички¹²⁸. Щоб колгоспники могли брати участь у весняних польових роботах, для 3,4 млн. чол. на польових станах республіки було організовано громадське харчування¹²⁹. Для багатьох це була єдина можливість вижити.

На посівну кампанію 1947 р. колгоспам України було надано й насінневу позичку в розмірі 35 млн. пудів. Це становило лише близько половини потреб республіки в насінні¹³⁰. Оскільки з колгоспів під час хлібозаготівель вивезли все зерно, включаючи насінневі фонди, то на 1 березня 1947 р. господарства УРСР були забезпечені насінням ярих та бобових культур лише на 60,6 %¹³¹. Тому весною 1947 р. дістали відмову в насінні більшість підсобних господарств підприємств та організацій, ряд радгоспів республіки¹³².

Враховуючи можливість масового розкрадання посівного матеріалу голодними селянами, уряд республіки розробив цілий комплекс надзвичайних заходів по його охороні. У нічний час біля колгоспних комор встановлювалося чергування членів правління колгоспів, партійно-комсомольського та радянського активу. По лінії Міністерства внутрішніх справ було організовано негласну охорону посівного зерна на складах «Заготзерна», в ході його висіву в ґрунт. За розкрадання насіння відповідали як особи, що це вчинили, так і ті, хто не забезпечив охорони. Органи суду, прокуратури мали притягувати винних до кримінальної відповідальності і застосовувати до них найсуворіші міри покарання, розглядаючи ці справи поза всякою чергою і в максимально короткі строки. Для цього заборонялося направляти працівників МВС, МДБ, прокуратури, міліції уповноваженими в колгоспи, відволікати їх від «оперативного обслуговування весняної посівної кампанії». У господарства з районів, областей, військових частин присилалися відповідальні працівники, на яких покладалася відповідальність за охорону посівних матеріалів¹³³.

Чи знав Сталін про голод, який охопив Україну та інші території країни? Безперечно, знав. Документи свідчать, що наприкінці 1946 р. і

¹²³ Вінниц. правда.— 1947.— 13 верес.

¹²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 4396, арк. 78, 79, 85, 86, 87.

¹²⁵ Там же, арк. 107, 108.

¹²⁶ Там же, арк. 109, 133.

¹²⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 1.— С. 65.

¹²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3144, арк. 18, 19.

¹²⁹ Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе все-народной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины, 1946—1950.— Киев, 1986.— С. 130.

¹³⁰ Там же.

¹³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 4874, арк. 35.

¹³² Там же, спр. 4871, арк. 19—37, 56, 60, 78, 90.

¹³³ Там же, спр. 4297, арк. 23, 24.

на початку 1947 р. М. С. Хрущов, інші керівники Української РСР неодноразово зверталися до Уряду СРСР та особисто Сталіна з проханням надати державні позички продовольчим зерном, насінням та фуражем. Про це розповів М. С. Хрущов у своїх спогадах. На чергову його доповідну записку про тяжке продовольче становище на Україні Сталін відповів образливою телеграмою. В ній він називав Хрущова «сумнівним типом» і наказував йому прибути до Москви. Микита Сергійович був готовий до всього, навіть до того, що його оголосять «ворогом народу» і репресують. І все ж він вирішив сказати правду про становище на Україні, попросити допомогти хлібом. Це ще більше розлютило Сталіна. «Ти,— кричав він,— м'якотілий. Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони прагнуть, щоб ми розтринькали наші державні запаси»¹³⁴. Проте Україна все ж таки отримала мінімальну допомогу продовольчим, насіннєвим і фуражним зерном. Однак М. С. Хрущову його звернення до Сталіна, а також «недостатня твердість» при проведенні заготівель коштувала посади першого секретаря ЦК КП(б)У. На березневому пленумі (1947 р.) на цей пост був обраний, як писала преса, «видатний діяч більшовицької партії і Радянської держави» Л. М. Каганович¹³⁵.

А люди продовжували вмирати, хоч ще на XVIII з'їзді партії Сталін проголосив, що «бездомних селян, які відбилися від села і живуть під страхом голоду», «давно вже немає в нашій країні. І це, зрозуміло, добре, оскільки свідчить про заможність нашого села»¹³⁶. Він же закликав зрозуміти, «що з усіх цінних капіталів, які є в світі, найціннішим і найвирішальнішим є люди, кадри»¹³⁷. Та це були тільки слова, такі ж лицемірні, як і заява А. А. Андреева на лютовому (1947 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) про те, що, коли стало зрозуміло, що Воронежська, Курська, Орловська, Тамбовська області, а також частина областей України та Молдавії постраждали від посухи, Сталін рішуче поставив питання про продовольчу та фуражну допомогу колгоспам з державних резервів, допомогу тракторами і всім необхідним, щоб запобігти її наслідкам. Разом з тим Сталін і його оточення зуміли навіть народне горе використати в своїх пропагандистських цілях, блюзнірськи зобразивши його як одну з чергових перемог колгоспного ладу, який зовсім безболісно зміг подолати всі наслідки посухи.

Про стан, у якому опинився ряд колгоспів республіки в 1947 р., свідчить лист голови колгоспу ім. XVII партз'їзду Новоушицького району Кам'янець-Подільської області на ім'я М. С. Хрущова. В ньому розповідається, що колгосп перебуває на «останньому ступені упадку», «всі господарчі будівлі розвалюються, майже весь реманент до роботи не годний, а замінити його нічим, купити немає за що». Фінансове становище колгоспу надзвичайно тяжке — боргів 32 702 крб., а в касі лише 2 075 крб. Крім того, колгосп винен державі ще 361 ц зерна. «Трудову дисципліну,— скаржиться голова,— на даний період методом свідомості відновити важко, тому що дуже низька оплата праці. В 1945 р. на трудовні було видано 200 г зерна, в 1946 р.— 100 г»¹³⁸.

Таким чином, криза в сільському господарстві, викликана насамперед адміністративно-командними методами керівництва ним, продовжувала наростати. Однак, чим більше погіршувалися справи, тим гучніше офіційна пропаганда заявляла про новий «переможний наступ за післявоєнне піднесення сільського господарства» під проводом «най-

¹³⁴ Кожукало І. П., Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні: сторінки історії // Про минуле заради майбутнього.— К., 1989.— С. 364.

¹³⁵ Правда України.— 1947.— 4 марта.

¹³⁶ Сталин И. В. Вопросы ленинизма.— М., 1939.— С. 586.

¹³⁷ Там же.— С. 491.

¹³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 4296, арк. 131.

улюбленішого вождя і вчителя, творця колгоспного ладу товарища Сталіна»¹³⁹.

Головна причина відставання сільського господарства у перші повоєнні роки полягала не лише в обмеженості матеріально-технічних ресурсів чи в несприятливих погодних умовах, а передусім у стані економічних відносин і соціальних умов на селі. Командно-бюрократична система управління привела до того, що селянин перестав бути господарем на землі. Наростала жорстка централізація і регламентація всього життя колгоспного села, однак, засоби пропаганди закривали на це очі, і вину за всі недоліки звалювали на рядових трудівників. Наприклад, бюлетень Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У в березні 1947 р. так пояснював причини тяжкого стану справ у колгоспі ім. Чапаєва Котовського району Одеської області: «Справжня причина відставання колгоспу криється у відсутності правильної організації праці, у пізньому виході на роботу і ранньому закінченні її, у відсутності контролю за виконанням державного мінімуму трудоднів кожним колгоспником і колгоспницею»¹⁴⁰. Цей же бюлетень закликав пресу України «оберігати сталінський Статут сільськогосподарської артілі від найменших зазіхань на його недоторканність, викривати і піддавати сміливій більшовицькій критиці порушників Статуту артілі, які підривають підвалини колгоспного соціалістичного ладу»¹⁴¹. Отже, виходило, що колгоспний лад підривали не ті, хто закріпачив селянство, а самі колгоспники.

Становище в сільському господарстві України у 1946—1947 рр. було надзвичайно серйозним, що й призвело до голоду. Однак офіційній пропаганді того часу це не завадило життєрадісно стверджувати: «Нема більше України з відсталим господарством, з відсталою культурою, із злидненим населенням. Є Україна... з найбільш передовим у світі соціалістичним сільським господарством... Україна, в якій творцем і розпорядником усіх багатств є сам народ»¹⁴². І це писалося у зловісному 1947 році, мабуть, найзлидненішому за весь повоєнний час.

Одержано 24.01.90.

Среди широкого круга малоисследованных проблем истории Украины есть много и таких, которые касаются послевоенного восстановления сельского хозяйства республики. Раньше это восстановление изображалось как сплошной, непрерывный трудовой энтузиазм крестьянства и длительное время замалчивался голод, свирепствовавший на Украине в 1946—1947 гг., муки и бедствования хлеборобов, которые отдавали последнее, чтобы прокормить разоренную войной страну. В статье раскрываются сложные хлебные проблемы в первые послевоенные годы.

¹³⁹ Правда.— 1947.— 29 окт.

¹⁴⁰ На допомогу редакторів газети.— К., 1947.— Вип. 1.— С. 21.

¹⁴¹ Там же.— С. 6.

¹⁴² Ширше пропаганду здобутків Великого Жовтня // Там же.— 1947.— Вип. 6.— С. 4.

Новий погляд на проблему

В. В. Цаплін (Москва)

Оборонна готовність промисловості СРСР у передвоєнні роки

В статті автор ставить питання про розвиток оборонної промисловості Радянського Союзу в передвоєнні роки, на основі документів Держплану СРСР розкриває загальне становище її галузей, їх можливості забезпечити потреби армії та флоту військовою технікою. Одночасно автор показує, що оборонна промисловість нашої країни не могла повністю забезпечити ці потреби.

Оборонна готовність промисловості — це її здатність забезпечувати потреби армії й флоту військовою технікою, озброєнням і боеприпасами як у мирний, так й особливо у воєнний період. Провідне місце в промисловості (з точки зору оборони) належить спеціалізованим підприємствам, що працюють безпосередньо на армію. Напередодні першої п'ятирічки у нашій країні, за даними Держплану СРСР, не було оборонної промисловості, яка б відповідала потребам воєнного часу, а територіальне розміщення військових підприємств викликало обґрунтоване занепокоєння. Військова техніка, що була на озброєнні Червоної Армії, відзначалася вкрай технічною відсталістю і застарілістю. Це насамперед стосувалось артилерії, корпусів снарядів, літаків, моторів¹. Тому, враховуючи можливість нападу на нашу країну, необхідно було розробити концепцію оборонної готовності народного господарства, складовою частиною якої був би план створення оборонної промисловості. Загальні положення концепції знайшли відображення в Держплані СРСР за 1928—1929 рр.: розвиток народного господарства в цілому, в галузевому й районному розрізах зобов'язаний забезпечувати оборонні можливості країни; оборонна промисловість повинна розвиватись як частина єдиного народногосподарського комплексу; необхідне пріоритетне ставлення до народногосподарських галузей і промислових об'єктів, що мають підвищене оборонне значення².

В концепції оборонної готовності народного господарства велика увага приділялася територіальній ознаці, що насамперед стосувалось промисловості й особливо її оборонних підприємств. У Держплані СРСР зазначалося, що райони Західної прикордонної смуги (Північно-Західний і почасти Західний райони РРФСР, вся Білорусія й Правобережна Україна) на випадок війни слід розглядати як плацдарм для розгортання збройних сил і, можливо, як театр безпосередніх воєнних дій з усіма впливаючими звідси наслідками. Тому в період мирного будівництва розвиток цих районів мав здійснюватися таким чином, щоб в разі війни держава не опинилася б перед необхідністю евакуювати чи залишати важливі для всієї країни як в економічному, так і в специфічному воєнному значенні слова галузі й підприємства, що знаходилися там. Тут не повинно бути підприємств із значною питомою вагою для всієї країни. Це стосувалось насамперед Ленінграда, де в 1928 р. вироблялося 100% такої оборонної продукції, як 76 мм полкові гармати, 107 мм гармати, АРГК*, морські й берегові гармати, танки, радіостанції³.

У перспективі планувалося ліквідувати домінуюче становище Ле-

¹ Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 4372, оп. 91, спр. 312, арк. 95 зв. (далі — ЦДАНГ СРСР).

² Там же, спр. 313, арк. 11, 12.

* Артилерія резерву головного командування.

³ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 91, спр. 312, арк. 26.

нінграда в оборонній промисловості за рахунок її розвитку в центральних районах Радянського Союзу. Основна промислова галузь повинна була взяти на себе виробництво спеціального машинобудування й точних інструментів. В той же час визнавалося доцільним, щоб традиційна для Центру текстильна й інша легка промисловість розвивалися переважно у «районах, ближчих до джерел сировини»⁴.

Україна (її Лівобережна частина), з точки зору оборони, розглядалася в Держплані як основна база по паливу (вугілля), чорному металу, машинобудуванню, хімічній і цукробуряковій промисловості. Особливого значення в республіці надавалося промислому комбінату на Дніпробуді, як бази якісної металургії та хімії⁵.

Центр і Лівобережну Україну доповнювали Поволзькі райони, вигідно розміщені щодо шляхів зв'язку (Волга). Їх роль (з точки зору оборони) «на майбутнє повинна посилитися в результаті дальшого розвитку там металообробки, машинобудування й спеціальних оборонних підприємств»⁶.

Важлива роль серед районів, які становили основний кістяк оборони, Держпланом СРСР відводилась Уралу. При цьому враховувалися історичний досвід, відповідна підготовка промисловості, надзвичайно диференційований характер металевої бази і, нарешті, географічне положення. Оборонна роль Уралу повинна була у найближчі роки значно зрости. Мали розвиватися металургія (чорна й кольорова), машинобудування, спеціальні військові підприємства, хімічна промисловість. Тому одним з важливих завдань було завдання забезпечення регіону паливною й енергетичною базою як шляхом розробки місцевого вугілля, так і за рахунок використання вугілля Кузнецького басейну. В цілому питома вага Уралу в оборонному відношенні мала «зрости значно швидше, ніж інших районів Союзу, а також, ніж його власна загальноекономічна вага». Логічним доповненням Уралу розглядався Кузнецько-Алтайський район, який у перспективі мав стати важливою паливною й металургійною базою⁷.

Значна увага у Держплані СРСР приділялася питанням промислового розвитку Ленсько-Байкальського і Далекосхідного районів, розміщених поблизу від Японії та Китаю. Вважалося, що в цих районах повинна досить інтенсивно розвиватися промисловість, основана на розробці багатих місцевих ресурсів, оскільки тільки таким шляхом можна забезпечити швидке освоєння цих районів і зміцнити їх обороноздатність. Проте одночасно визнавалося, що вирішення цього «завдання в бажаному темпі обмежується фінансовими можливостями країни в цілому, інтересами посилення обороноздатності на головному фронті (Захід)»⁸.

Розвитку сільськогосподарського виробництва у системі оборонної готовності народного господарства належної уваги, на нашу думку, в Держплані СРСР не приділялося. Слід відзначити, що основною базою забезпечення тилу визначалися Сибір, Казахстан, Киргизія⁹.

Так у загальних рисах у 1928—1929 рр. у Держплані СРСР передбачали розвиток оборонної готовності промисловості в районному розрізі. Це передбачення не було закріплене в нормативному документі, але воно стало частиною методичного забезпечення п'ятирічного планування й не могло не відбитися на загальному рівні оборонної готовності народного господарства в 1941 р.

Концепція розвитку оборонної готовності промисловості й особливо її територіального розміщення відбивала погляди військових спе-

⁴ Там же, спр. 313, арк. 11, 12.

⁵ Там же, арк. 10.

⁶ Там же, арк. 9—10.

⁷ Там же, арк. 9, 10.

⁸ Там же, арк. 9.

⁹ Там же, арк. 13.

ціалістів на характер можливої війни. Так, у 1933—1934 рр. військові теоретики, зокрема, начальник штабу РКЧА О. І. Єгоров, припускав, що на першому етапі війни противник, «застосовуючи приховану мобілізацію, може швидко зосередити сильну армію з великих мотомеханізованих, піхотних, авіадесантних частин, кавалерії та бойової авіації й несподівано вторгнутися на чужу територію. Воєнні дії зразу охоплять простір на глибину 400—600 км»¹⁰.

Таким чином, і господарські, і військові керівники були, на нашу думку, схильні розглядати майбутню війну насамперед як війну оборонну, як відсіч агресору. Орієнтація на максимальне скорочення оборонної ролі промисловості Західного прикордонного району, на можливість перетворення його в театр безпосередніх воєнних дій виключає думку про панування в них наприкінці 20-х — першої половини 30-х років агресивно-наступальних поглядів, поглядів на війну як на засіб розвитку і перемоги світової пролетарської революції.

Розглянемо, як же в загальних рисах була реалізована концепція оборонної готовності промисловості?

Організація воєнного виробництва в роки першої п'ятирічки відбувалася в основному по лінії спеціального будівництва військових заводів при цивільних підприємствах. З 2-х млрд. крб. капіталовкладень на оборонне будівництво в промисловості близько 1 млрд. 600 млн. крб. пішло у воєнну промисловість. На військових заводах повністю зосереджувалося виробництво гвинтівок, кулеметів і патронів, пороху, літаків, моторів, переважної частини озброєння, вибухових речовин тощо. В цивільній промисловості (спеціальні цехи) було організовано виробництво танків, отруйних речовин, аеробомб¹¹⁻¹². У жовтні 1932 р. передбачалося, що в останньому році п'ятирічки оборонна промисловість випустить: кулеметів 70 тис. штук, артсистем — 3400—3500, літаків — 2800, моторів — 4500, танків — 4000—4500 штук.

Завдання створення сучасної для того часу воєнної промисловості було виконане, але виробнича база оборони СРСР залишалася все ще недостатньою. Це, як відзначалося в Держплані СРСР, «знайшло своє відображення насамперед у тому, що затверджені урядом замовлення НКВМ на рік війни з ряду відповідальних позицій відставали від мобілізаційних наміток великих капіталістичних країн (авіація, танки, артилерія й особливо постріли)»¹³. Підкреслювалося, що замовлення на артсистеми забезпечувалися на 75%, на авіаційні мотори — на 55%, на танки — на 35—40%¹⁴.

Протягом п'ятирічки оборонна промисловість систематично недовиконувала виробничі програми, причому процент їх виконання рік у рік знижувався. Так, у першому році п'ятирічки план був виконаний на 100,2%, у другому — на 87,2%, у третьому — на 81,7%, в четвертому — на 70%. «Це, як зазначалося Держпланом СРСР, становить пряму загрозу для виконання мобілізаційного завдання, розрахованого на 100% виконання плану»¹⁵. В Держплані вважали, що основним «лімітом оборони» є нестача чорного металу, якісної сталі, кольорових металів, а також хімічної сировини¹⁶. Сировини й металу не вистачало, але в оборонній промисловості їх не економили. На виробництво снарядів у нашій країні витрачалося металу в 2 рази більше, ніж в Англії. Відходи металу в снарядному виробництві становили 50—60% і більше, в гарматному — в середньому — 70%. Не меншими вони були в танковому, авіамоторному та інших виробництвах¹⁷.

¹⁰ История второй мировой войны 1939—1945. — М., 1974. — Т. 2. — С. 173.

¹¹⁻¹² ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 91, спр. 312, арк. 94, 94 зв., 105, 105 зв., 106, 106 зв.

¹³ Там же, арк. 107—107 зв.

¹⁴ Там же, арк. 104 зв., 107 зв.

¹⁵ Там же, арк. 104 зв.

¹⁶ Там же, ар. 106, 107 зв.

¹⁷ Там же, арк. 106 зв.

Виконання промисловістю плану військових замовлень у 1935—1937 рр. (у млн. крб.) *

Виробництво	1937 р.		Процент виконання		
	Всього виділено	Всього витрачено	1935 р.	1936 р.	1937 р.
Всього по плану, в тому числі:	8507,3	5497,2	70,4	77,1	67,8
1. Авіаповітроплавне майно	2706,3	1802,8	69,9	68,7	66,6
2. Автобронетанкове і тракторне майно	994,5	814,2	99,2	86,3	81,9
3. Матеріальне майно артилерії	844,9	661,2	63,5	60,9	78,3
4. Боєприпаси артилерії	1238,8	735,4	46,5	84,4	59,3
5. Технічне майно і тара	57,0	54,8	43,1	103,3	96,1
6. Залізничне майно	33,8	26,8	97,0	84,7	79,2
7. Хімічне майно	101,1	73,2	70,3	55,1	72,3
8. Інженерне майно	100,7	76,2	101,6	96,4	75,6
9. Майно зв'язку	128,9	112,9	93,7	96,6	87,5
10. Морська авіація	331,8	211,1	72,2	52,2	63,6
11. Суднобудування	1095,8	512,6	63,8	84,8	48,4
12. озброєння мор. флоту і берегової оборони	642,9	281,1	—	—	43,8
13. Устаткування морських баз	96,6	68,8	72,9	65,4	71,2
14. Дослідні замовлення	134,2	66,0	79,9	74,1	49,2

* Таблиця складена на основі документів ЦДАНГ СРСР, ф. 7733, оп. 36, спр. 48, арк. 238, 239.

Щодо географічного розміщення воєнного виробництва, то відбулися певні зрушення до кращого: трохи зменшилася питома вага Ленінграда¹⁸. Все ж роль міста у виробництві військової техніки залишалася досить високою. Так, на весну 1933 р. передбачалося, що саме ленінградська промисловість дасть 100% 76 мм полкових гармат, 80,5% АРГК, 100% морських і берегових гармат, 52,6% біноклів, 30% танків, близько 50% телефонних апаратів і т. д. Необхідні були додаткові зусилля для ліквідації недоліків розміщення оборонної промисловості шляхом будівництва нових заводів або цехів, особливо на Сході країни¹⁹.

Визначаючи завдання розвитку оборонної промисловості у другій п'ятирічці, Держплан СРСР пропонував: виробничі потужності оборонної промисловості привести у відповідність з вимогами замовлень НКВМ; спираючись на могутню воєнну промисловість, створену в першій п'ятирічці, орієнтувати далі розгортання воєнного виробництва на цивільну промисловість. Нове спеціальне будівництво обмежити до мінімуму; ліквідувати основні непогодженості в географічному розміщенні військових підприємств; закінчити організацію й розгортання органів технічного керівництва, охоплюючи ними всі основні військові підприємства²⁰.

Оцінюючи розвиток промисловості у другій п'ятирічці, слід насамперед відзначити, що їй значною мірою вдалося подолати той ліміт у чорних і кольорових металах, а також у хімічній сировині, який стримував нарощування оборонного виробництва на початку 30-х років. В останній рік п'ятиріччя порівняно з 1932 р. виплавка чавуну з 6,2 млн. т зросла до 14,5 млн. т, сталі — з 5,9 млн. т до 17,7 млн. т, міді — з 45 тис. т до 97,6 тис. т. Хімічна промисловість збільшила обсяг виробництва більш як втричі, а машинобудування й металообробка — майже в 3 рази²¹.

¹⁸ Там же, арк. 104.

¹⁹ Там же, арк. 26, 104.

²⁰ Там же, арк. 35, 35 зв.

²¹ Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. — М., 1939. — С. 72; ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 35, спр. 43, арк. 81; оп. 36, спр. 276, арк. 3—4.

За роки другої п'ятирічки значно зріс обсяг промислового виробництва у східних районах країни й особливо на Уралі. В 1937 р. порівняно з 1932 р. видобування залізної руди у Свердловській області від нульової позначки зросло до 1 млн. 247,5 тис. т, виплавка чавуну на Уралі з 1 млн. 246,1 тис. т збільшилася до 2 млн. 633,2 тис. т (211,3%), а в Сибіру — з 255,5 тис. т до 1 млн. 471,3 тис. т (575,9%), виплавка сталі зросла на Уралі з 1 млн. 57,9 тис. т до 3 млн. 487,9 тис. т (329,7%), а в Західному Сибіру — з 47,3 тис. т до 1 млн. 608 тис. т (3400,8%) ²².

Однак говорити про те що в кінці п'ятирічки наша промисловість досягла необхідного рівня оборонної готовності було б неправильно. Свідченням цього є дані таблиці.

Таким чином, план військових замовлень систематично не виконувався. Найбільшою мірою це стосувалося таких видів бойового майна, як авіаповітроплавального, артилерійського, суднобудівного, морської авіації, озброєння морського флоту. Він не виконувався не лише у вартісному відношенні, а й у натуральних величинах. Так, у 1937 р. літакобудівні заводи план по виробництву літаків виконали на 38%, а моторобудівні — на 87% ²³⁻²⁴.

Можна вважати, що у другій п'ятирічці оборонна індустрія не задовольняла потреб армії й флоту. Орієнтація оборонного виробництва на цивільну промисловість, очевидно, себе не виправдала. Проте головна причина полягала не в цьому. Стан оборонної індустрії відображає рівень розвитку промисловості в цілому, а вона, незважаючи на ряд досягнень, не вийшла на рубежі, передбачені другим п'ятирічним планом. Архівні документи свідчать про те, що цей план по багатьох важливих показниках був невиконаний, а саме: по видобутку вугілля (96%), нафти (83,3%), по виплавці чавуну (65,1%), сталі (90,6%), міді (72,3%), алюмінію (48,%) ²⁵. Це не могло позитивно відбиватися на розвитку оборонного виробництва.

До нападу Німеччини на Радянський Союз залишалося три з половиною роки. Як же був використаний цей період для підвищення оборонної готовності промисловості? Рубіжною подією цих років став договір про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. Досить стійкою є думка, що цей договір дав змогу Радянському Союзу виграти час для зміцнення своєї обороноздатності ²⁶. Потреба в цьому, безперечно, існувала, оскільки обороноздатність у результаті масових репресій була досить підірваною. Проте в 1939 р. безпосередньої загрози нападу Німеччини на СРСР не існувало, об'єктивна необхідність союзу з нею була відсутньою. Договір від 23 серпня сприяв розв'язанню другої світової війни, оскільки забезпечував Гітлеру стабільність на його східному кордоні ²⁷. Сталін, очевидно, хотів перехитрити Гітлера, підштовхнути Німеччину до війни з Англією та Францією, знекровити великі капіталістичні країни, а потім розпочати експорт світової пролетарської революції. Диктатор, за своєю психологічною природою не міг не прагнути до світового панування. Армія активно забезпечувалася бойовою технікою та озброєнням. У газеті «Правда» повідомлялося, що з січня 1939 р. по 22 червня 1941 р. у радянські війська надійшло понад 7 тис. танків, 17 745 бойових літаків, 29 637 польових гармат, 52 407 мінометів. За першу половину

²² Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР.— С. 80, 82, 83.

²³⁻²⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 7733, оп. 36, спр. 48, арк. 237.

²⁵ Там же, ф. 4372, оп. 92, спр. 83, арк. 146—147; спр. 89, арк. 32—46; оп. 36, арк. 276, арк. 3—4.

²⁶ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970.— Т. 1.— С. 73; История второй мировой войны, 1939—1945.— Т. 2.— С. 289; та ін.

²⁷ Ця думка автора певною мірою збігається з точкою зору М. І. Семиряги, яку він виклав 31 березня 1989 р. на «круглому столі» в редакції журналу «Вопросы истории» // *Вопр. истории*.— 1989.— № 6.— С. 22, 24.

1941 р. виробництво боеприпасів з важливих видів збільшилося на 66%²⁸. Виробництво військової техніки у першій половині 1941 р. у порівнянні з 1937 р. зросло в 4 рази²⁹. Слід відзначити, що на 22 червня 1941 р. на озброєнні німецької армії було близько 4300 танків і штурмових гармат, 4980 бойових літаків, 47 200 гармат і мінометів³⁰.

За кількістю бойової техніки Червона Армія в цілому виглядала не гірше німецької, а за виробничою потужністю авіаційної й танкової промисловості СРСР, як зазначається в багатотомній «Історії КНРС», у півтора раза перевищував Німеччину³¹.

Коштів на оборонні потреби країна не шкодувала. В балансі доходів і розходів Наркомату оборонної промисловості на 1938 р. планувалося виділити на ці потреби понад 24 млрд. крб.³² Загальні асигнування на оборону, що становили в 1939 р. 25,6% державного бюджету, зросли в 1940 р. до 32,6%, а на початку 1941 р. вони досягли уже 43,4%³³.

Темпи нарощування воєнного виробництва значно випереджали загальні темпи розвитку ряду важливих галузей промисловості. Нагромаджувалися небезпечні для народного господарства диспропорції в розвитку галузей промисловості. Можливо тому переважна більшість її галузей, у тому числі й оборонні наркомати, план 1940 р. не виконали. В цьому році у порівнянні з 1937 р. видобування нафти зросло на 2 млн. 358 тис. т, залізної руди — на 2 млн. 87 тис. т, виплавка чавуну збільшилася всього лише на 420,4 тис. т, сталі — на 618 тис. т, виробництво прокату — на 108 тис. т. Скоротилися: видобування марганцевої руди — на 196 тис. т, виробництво автомобілів — на 55 тис. штук, тракторів — на 18,2 тис. штук, паровозів магістральних — на 258 штук, цементу — на 58 тис. т, цукру — на 349 тис. т і т. д.³⁴

Промисловість явно лихоманило. Деякі її галузі, наприклад, видобуток вугілля, вирвалися вперед, а багато інших заклинило приблизно на рівні 1937 р. Суттєвого нарощування виробництва в 1940 р. порівняно з 1937 р. не відбулося. Позитивним явищем у 1940 р. було те, що металургійна промисловість саме у цьому році починає виходити з депресії, в якій вона опинилася на початку п'ятирічки. В 1939 р. порівняно з 1937 р. скоротилися виробництво прокату, сталі, видобування залізної й марганцевої руди, а виплавка чавуну збільшилася тоді на 22 тис. т.³⁵ У 1940 р. обсяг виробництва у чорній металургії був вищим, ніж у 1939 р. і тільки по марганцевій руді не вдалося подолати рубежу 1937 р. Можливо, що вихід із стану депресії саме цих галузей промисловості дав нам змогу створити до початку війни державні й мобілізаційні резерви стратегічної сировини, які могли забезпечити потреби армії на 4—6 місяців воєнних дій³⁶.

Темпи розвитку промисловості в першій половині 1941 р. були вищими, ніж за той же період у 1940 р. Валова продукція всієї промисловості в незмінних цінах 1926/27 р. збільшилася на 24,8%, а по наркоматах оборонного профілю — на 30,6%³⁷. У першому півріччі 1941 р. натуральні показники видобування залізної й марганцевої руди зросли, відповідно, на 23,5 і 39,4%, виплавка чавуну збільшилася на 37,9%, сталі — на 38%, виробництво прокату — на 33,5%, коксу — на

²⁸ Куманев Г. 22-го на рассвете // Правда.— 1989.— 22 июня.

²⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 94, спр. 923, арк. 142.

³⁰ Правда.— 1989.— 22 июня.

³¹ История КПСС. В 5-ти т.— М., 1970.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 119.

³² ЦДАНГ СРСР, ф. 7733, оп. 36, спр. 84, арк. 116 зв.

³³ Правда.— 1989.— 22 июня.

³⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 292, арк. 270 зв.— 281.

³⁵ Там же, арк. 270 зв.

³⁶ История КПСС.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 121.

³⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 428; арк. 8, 9. У справі 431, арк. 29 повідомляється, що вся промисловість обсяг виробництва збільшила на 24%, а машинобудування — на 25%.

22,3% і т. д.³⁸ Значно зріс порівняно з 1937 р. обсяг виробництва кольорових металів і хімічної промисловості³⁹.

На перший погляд ці показники зростання обсягу виробництва здаються значними. Але якщо врахувати, що в 1940 р. провідні галузі промисловості знаходилися приблизно на рівні 1937 р., то досягнення промислового виробництва у рік початку війни слід визнати досить скромними. Наздогнати в 1941 р. упущені в попередні роки темпи розвитку, на нашу думку, було неможливо.

В оцінці рівня оборонної готовності промисловості винятково важливе значення мають питання якості продукції й насамперед військової техніки. До кінця 30-х — початку 40-х років, зазначалося в «Правде», намітилося суттєве відставання ряду найважливіших видів вітчизняної бойової техніки від техніки ймовірного противника⁴⁰.

Необхідність створення нового парку бойових літаків керівними органами була усвідомлена тільки на початку 1939 р.⁴¹, хоча відставання нашої авіації від німецької виявилось вже в 1937 р., у ході громадянської війни в Іспанії⁴². Проте протягом 1940 р. продовжували випускати (причому у великих кількостях) застарілий винищувач І — 153 через відсутність інших. Майже таке становище було з винищувачами І — 16⁴³.

Лише в 1940 р. запускаються в серійне виробництво винищувачі, створені А. І. Мікояном і М. Й. Гуревичем, С. О. Лавочкіним, В. П. Горбуновим, М. І. Гудковим, О. В. Яковлевим. Їх дуже не вистачало Червоній Армії в перший період війни.

На 1 червня 1941 р. на озброєнні радянських ВПС налічувалося 15 900 бойових літаків, але 82,7% цього літакового парку становили машини старих типів. Проте й нові типи літаків, прийняті на озброєння в 1940 р. і в першій половині 1941 р., з ряду тактико-технічних даних поступалися німецьким. Головним недоліком було слабе озброєння⁴⁴.

Таке ж саме становище спостерігалось й у танковій промисловості. В червні 1940 р. відбулася нарада в Наркоматі середнього машинобудування, на якій розглядалось питання про хід підготовки виробництва танків Т-34. На ній були розроблені також конкретні завдання щодо прискорення організації їх серійного виробництва на одному з харківських заводів⁴⁵.

У 1940 р. танкова промисловість виготовила 2794 танки, але танків нових конструкцій (Т-34 і КВ) було випущено всього лише 361 штуки. Необхідність же армії у них налічувалася в кількості 16,6 тис. машин. Напередодні нападу Німеччини на СРСР танків типу КВ і Т-34 в армії налічувалося 1861 одиниця, в тому числі у західних військових округах 1475 машин⁴⁶.

Слабкі місця були і в промисловості боеприпасів. Складається враження, що ми запізнювалися з розробкою й виробництвом протитанкових мін та іншого протитанкового озброєння. Розпочали, здається, непогано. Ще в січні 1937 р. затверджуються зразки 45 мм бро-

³⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 428, арк. 14, 15. У першій половині 1941 р. виробництво чавуну перевищило середньомісячний рівень 1937 р. на 25%, сталі — на 29%, прокату — на 25% (ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 94, спр. 923, арк. 137).

³⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 94, спр. 923, арк. 136, 137.

⁴⁰ Правда.— 1989.— 22 лютого.

⁴¹ Горюхін В. Я., Самсонов А. М. 1941—1945. На подступах к истине // Историки спорят.— М., 1989.— С. 307—308.

⁴² Шавров В. Б. История конструкций самолетов, 1938—1950 г. — М., 1978.— С. 7.

⁴³ Там же, с. 8.

⁴⁴ Правда.— 1989.— 22 лютого.

⁴⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 8115, оп. 8, спр. 15, арк. 154—186.

⁴⁶ Оружие победы.— М., 1985.— С. 146.

небійно-запального снаряда⁴⁷. Проте лише в січні 1941 р. було прийнято рішення про виготовлення боеприпасів до 57 мм гармати, протитанкові гранати почали використовуватися лише в червні 1941 р., тобто за кілька днів до початку війни. Перший дослідний зразок протитанкової зброї Е. А. Горова та Н. Г. Меншикова був випробуваний у вересні 1941 р. Проте, за даними Артилерійського комітету ГАУ, випробування він не витримав⁴⁸. У світлі подібних фактів стає зрозумілим, чому основним засобом боротьби з танками тривалий час були пляшки із запалювальною сумішшю.

Отже, напередодні війни у кількісному відношенні забезпечення Червоної Армії бойовою технікою, в тому числі й наступаючою (танки, літаки), були непоганим, проте в якісному — багато її видів не відповідали вимогам часу. Заходи по оновленню техніки здійснювались із запізненням. Для підвищення якості забезпечення армії військовою технікою, вона, як і в минулі роки, імпортувалася з ряду європейських країн. З весни 1939 р. основним її постачальником стала Німеччина. З німецькими фірмами були підписані договори на поставку в СРСР зенітних установок, бойових літаків, авіамоторів, польових гаубиць, всюдиходів та іншої військової техніки⁴⁹.

В 1941 р. військово-повітряні сили Червоної Армії провели випробування проданих їй літаків німецького виробництва «Фокке-Вульф», «Дорнье», «Мессершміт-110», «Юнкерс-68»⁵⁰. Це, на нашу думку, породжувало у Сталіна думку про міцність союзу з Гітлером.

Важливою ланкою оборонної готовності промисловості було, як уже зазначалося, її територіальне розміщення. Загальний обсяг капітальних вкладень у Східні райони країни (Поволжя, Урал, Сибір, Далекий Схід, Казахстан і Середня Азія) за 3,5 роки третьої п'ятирічки становили 34,4 млрд. крб. або 35% від загальної суми капіталовкладень у СРСР. У цих районах були введені в дію нові вугільні шахти потужністю 24,4 млн. т вугілля, доменні печі потужністю 925 тис. т чавуну, мартенівські печі потужністю 1300 тис. т сталі, прокатні стани потужністю 665 тис. т готового прокату та блюмінг із заготівельним станом потужністю 1700 тис. т. Було розпочато будівництво підприємств-дублерів насамперед у машинобудуванні, нафтопереробній і хімічній промисловості, а також забезпечено нарощування виробничих потужностей, що створило необхідні умови для розвитку у воєнні роки алюмінієвого й магнієвого виробництва⁵¹.

Проте нові потужності не завжди освоювалися своєчасно і рівень промислового виробництва на Сході країни підвищувався повільно. У 1937 р., 1939 р. і 1940 р. на Уралі й у Сибіру, відповідно, було виплавлено чавуну 4104,5, 3877,9, 4251,9 тис. т, а сталі — 5119,5, 5055,5, 5578,8 тис. т⁵². Видобування вугілля в Кузнецькому басейні за ці ж роки, відповідно, становило 17 813, 18 667, 21 138,9 тис. т, а нафти — 2588, 3636,6, 3654,1 тис. т (Урал, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія і Казахстан)⁵³. Певне збільшення кількісних показників обсягу промислового виробництва у східних районах було. Проте їх питома вага по виплавці чавуну й сталі залишалася приблизно на рівні 1937 р., а по добуванню нафти збільшилася лише на 2%⁵⁴.

Характеристика територіального розміщення воєнної промисловості наводиться в першій книзі п'ятого тому «Історії КППС». У ній,

⁴⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 8162, оп. 1, спр. 63, арк. 31—40.

⁴⁸ Там же, ф. 180, оп. 2, спр. 22, арк. 22.

⁴⁹ Там же, ф. 413, оп. 9, спр. 36, 40, 41, 42, 53, 54, 73, 85, 86.

⁵⁰ Там же, ф. 8044, оп. 1, спр. 369, 370, 372, 373.

⁵¹ Там же, ф. 4372, оп. 94, спр. 923, арк. 137, 142, 143.

⁵² Дані за 1937 р. наводяться по книзі «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР». М., 1939.— С. 82, 83, а дані за 1939 і 1940 рр. див.: ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 292, арк. 294.

⁵³ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 299, арк. 273, зв., 290.

⁵⁴ Підрахунки зроблені автором. Про зростання видобування нафти на 2% див. також ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 94, спр. 923, арк. 136.

зокрема, зазначається: «Нові й реконструйовані військові заводи розміщувалися здебільшого на північному заході, в центрі і на півдні Європейської частини СРСР. На лінії Ленінград — Москва — Тула — Брянськ — Харків — Дніпропетровськ була розташована головна воєнно-промислова база країни. Ленінград і Харків постачали майже всю продукцію танкобудування. Центр виготовляв понад три чверті бойових літаків. Тула була базою виробництва стрілецької зброї»⁵⁵. Коментарі тут зайві, оскільки ці райони в перший же рік війни або були окуповані противником, або опинилися в районі бойових дій.

Отже, темпи розвитку ряду важливих галузей промисловості, якість бойової техніки, територіальне розміщення воєнних підприємств дають змогу говорити про недостатній рівень оборонної готовності промисловості в першій половині 1941 р. Це значною мірою можна пояснити тим, що у політичного і військового керівництва країною в кінці другої й на початку третьої п'ятирічки відсутнім було науково-обґрунтоване розуміння характеру можливої війни.

Після розправи над Тухачевським і кращими військовими кадрами були розформовані механізовані корпуси й повітряні армії. Всі надії нарком оборони, як і в роки громадянської війни, покладав на кінноту⁵⁶. Подібні погляди зумовили якісне відставання нашої авіаційної й танкової промисловості. Лише після того як у Сталіна виникла ідея завоювання світового панування, після досвіду Халхін-Гола і війни з Фінляндією, робиться рішучий крок на переозброєння армії. В 1940 р. починають відновлюватися механізовані корпуси, створюються нові типи танків і літаків, стрілецької зброї. Але часу залишалось надто мало і промисловість не могла виконати поставлене перед нею завдання.

Однією з економічних причин застійних явищ у промисловості в передвоєнні роки третьої п'ятирічки слід визнати погану результативність будівельної індустрії. За 3,5 роки п'ятирічки капіталовкладення в промисловість становили 57,1 млрд. крб., при цьому в підприємства воєнного виробництва було вкладено 15,6 млрд. крб.⁵⁷ Проте освоювалися капіталовкладення недостатньо. У системі Наркомвугілля в 1940 р. планувалося ввести в дію нові потужності, які мали забезпечити видобування 33 млн. 535 тис. т вугілля, а ввели їх лише на 7 млн. 110 тис. т, що становило 21,2% від річного завдання. План введення нових потужностей по первинній переробці нафти в 1940 р. був виконаний на 53,8%, по доменних печах (виливка чавуну) — на 58,6%, по мартенівських (виливка сталі) — на 39,4%. У повному обсязі нові потужності були введені лише по виробництву коксу⁵⁸. В машинобудівній промисловості в 1940 р. план введення нових заводів і цехів був виконаний тільки в галузі верстатобудування. Не були введені потужності по виробництву турбін, котлів, ткацьких верстатів тощо. Закінчене нове будівництво забезпечувало виробництво дизелів загальною потужністю лише в 25 тис. кінських сил замість планових 65 тис.⁵⁹

У січні — травні 1941 р. введення в дію нових потужностей за кошторисом становило від 3,7% річного плану по Наркомату м'ясо-молочної промисловості до 16,9% по Наркомважмашу. В оборонних наркоматах цей показник становив 13,7%⁶⁰.

⁵⁵ История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 116—117.

⁵⁶ Борисов Ю. С., Курицин В. М., Хван Ю. С. Политическая система конца 20—30-х годов. О Сталине и сталинизме // Историки спорят.— М., 1989.— С. 300—301.

⁵⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 94, спр. 923, арк. 142.

⁵⁸ Там же, ф. 1562, оп. 329, спр. 292, арк. 353 зв., 354.

⁵⁹ Там же, арк. 355.

⁶⁰ Там же, спр. 428, с. 98.

Недостатня оборонна готовність промисловості була органічно пов'язана з нездатністю командно-адміністративної системи керівництва народним господарством реалізувати можливості радянського суспільного ладу. Ця система в передвоєнні роки третьої п'ятирічки, особливо в оборонній промисловості, мала винятково інтенсивний розвиток. Досить згадати, що саме в той час створюються наркомати оборонної, авіаційної, суднобудівної промисловості, боеприпасів, озброєння.

Головною причиною відставання оборонної готовності промисловості, як і всього народного господарства, був наймерзотніший злочин сталінізму — масові репресії і підневільна праця. Знищення робітників, технічних і військових кадрів, селянства не могло стимулювати трудящі маси на творчу працю на благо своєї Батьківщини. Про репресії сказано й написано дуже багато. Про працю ув'язнених досі в основному писали письменники. Зовсім непоміченою залишилася праця примусово мобілізованих.

Економічна мобілізація була в основному проведена уже після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. І народ зумів здійснити цю мобілізацію не під керівництвом Сталіна, а всупереч цьому керівництву.

Одержано 15.04.90.

В статье автор ставит вопрос о развитии оборонной промышленности Советского Союза в предвоенные годы, на основании документов Госплана СССР раскрывает общее состояние ее отраслей, их возможности удовлетворить потребности армии и флота в военной технике. Одновременно автор показывает, что оборонная промышленность нашей страны не могла полностью обеспечить эти потребности.

До уваги керівників видавництв, державних підприємств і кооперативів!

Чи потрібна реклама для ваших видань, виробів, послуг тощо? Якщо так, то наш журнал може допомогти вам, надавши на своїх сторінках місце для рекламних оголошень.

«Український історичний журнал» передплачують, крім України, у 243 містах і населених пунктах СРСР, а також у 34 зарубіжних країнах.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. Д. Зубалій (Київ)

Діяльність ВКП(б) щодо організації економічного і культурного співробітництва Радянських республік у 1922—1937 рр.

Зроблено спробу історіографічного дослідження діяльності ВКП(б) з окремих напрямів співробітництва республік СРСР у 1922—1937 рр. на рівні сучасного бачення проблеми.

Висвітленню ролі партії в організації економічного і культурного співробітництва радянських народів у 20—30-і рр. присвячено чимало історичних досліджень. Проте на кожному етапі розвитку радянського суспільства на них позначався вплив тогочасних політичних оцінок і стереотипів. Для об'єктивного і всебічного вивчення цієї важливої проблеми сучасним історикам важливо проаналізувати зроблене і, спираючись на досягнуте, розробити нові підходи для досліджень у ретроспективному плані таких важливих і актуальних питань, якими є дружба і співробітництво радянських республік у період соціалістичного будівництва.

Починаючи з 20-х рр., вийшли праці, присвячені національній політиці партії.¹ Серед публікацій цього періоду варто виділити праці відповідальних партійних та радянських працівників з питань національної політики Радянської влади.² В них зроблено спробу осмислити нові процеси у взаємовідносинах між союзними республіками, окреслити проблеми, що виникали в процесі будівництва соціалізму. На початку 30-х рр. з'явилися праці, автори яких у доступній для масового читача формі показували перші результати у здійсненні національної політики Радянської держави і ліквідації економічної та культурної відсталості народів колишньої царської Росії³⁻⁵. Їх цінність полягає в тому, що вони поклали початок нагромадженню конкретно-історичного матеріалу про здійснення національної політики партії, співдружність народів у розв'язанні народногосподарських завдань. Однак для цих праць були характерні недоліки, на які вже звернули увагу історики, зокрема, вузька джерельна база, популяризаторський, в основному інформаційний, виклад матеріалу, надто поверхові узагальнення, недостатність аргументації. До того ж деякі автори не були вільні від суб'єктивізму. На багатьох працях того періоду лежить відбиток сталінської епохи.

¹ Трайнин И. П. СССР и национальная проблема: По нац. республикам и областям Советского Союза.— М., 1924.— 242 с.; Шесть лет национальной политики Советской власти и Наркомнац. 1917—1923 гг.— М., 1924.— 192 с.; Слоним И. Я. Национальные республики и автономные области СССР.— Л., 1927.— 147 с. та ін.

² Бройдо Г. И. Национальный и колониальный вопрос.— М., 1925.— 128 с.; Попов Н. Н. Национальная политика Советской власти: Курс лекций, читанных на курсах секретарей укомов при ЦК РКП(б).— Харьков, 1926.— 126 с. та ін.

³⁻⁵ Рубинштейн Н. В борьбе за национальную политику.— Казань, 1930.— 87 с.; Оборин А. Национальный вопрос в СССР.— М., 1931.— 64 с.; Акопов С. Октябрь и успехи национального строительства.— М., 1932.— 115 с.; Перчик Л. Советская власть разрешает национальный вопрос.— М., 1932.— 125 с.; Трайнин И. Национальный вопрос за рубежом и в СССР.— М., 1932.— 72 с. та ін.

Оцінюючи літературу 20-х початку 30-х рр. слід також відзначити, що названа тема досліджувалася в основному в рамках громадянської історії. Висвітлення її в історико-партійному плані тоді лише починалося. Щоправда, деякі аспекти теми розглядалися в працях керівників партії і держави — тих, хто безпосередньо стояв біля джерел створення теоретичного фундаменту програми партії з національного питання.

З середини 30-х і в 40-х рр. інтерес істориків до проблем економічної співдружності братніх народів дещо посилювався. В той період вийшли праці, присвячені питанням дружби народів СРСР⁶, де вже наводилися окремі факти співробітництва братніх республік, розкривалася роль партії в його розгортанні. Проте вони були побудовані в основному на позитивних прикладах і висвітлювали лише досягнення. Глибоким аналізом ролі партії в організації співробітництва народів автори не займалися, джерельна база цих праць була ще надто обмеженою.

Своє дальше відображення названа тема дістала в літературі першої половини 50-х рр., коли з'явилися перші дослідження, що розкривали роль російського народу в соціалістичних перетвореннях економіки та культури колишніх національних окраїн, у ліквідації їх відсталості у згаданих сферах, показували діяльність партії по керівництву цими процесами⁷. В той період Л. І. Берлін і А. І. Епштейн написали статтю про співробітництво робітників Росії та України в роки першої п'ятирічки⁸. По суті, це була перша наукова праця з названої проблеми. Важливо, що автори проаналізували основні форми і методи економічних взаємозв'язків між робітниками двох братніх республік. Зокрема, у статті розглядається їх взаємодопомога в налагодженні виробництва та обміні промисловою продукцією, розв'язанні проблеми робітничих кадрів, в освоєнні нової техніки й обміні передовим досвідом, показано роль міжреспубліканського соціалістичного змагання у зміцненні дружби між двома народами. Однак стаття написана лише на матеріалах підприємств важкої промисловості, в ній не відображені взаємозв'язки робітників інших галузей народного господарства та інших братніх республік. Характеризуючи історичну літературу, яка вийшла до XX з'їзду КПРС, слід відзначити, що в ній національні процеси і взаємозв'язки народів розглядалися крізь призму «Короткого курсу історії ВКП(б)». Ця література відзначалася коментаторством, ілюстративністю, спрощеністю в трактуванні ролі партії в об'єднавчому процесі. У ній майже не використовувалися нові архівні джерела. Діяльність В. І. Леніна в обґрунтуванні ідей інтернаціонального співробітництва трудящих розкривалася вкрай недостатньо.

Після XX з'їзду КПРС партія розгорнула широку боротьбу з культом особи Сталіна та його наслідками. Вона закликала вчених приділити особливу увагу розвитку суспільних наук, подолати догматизм, глибоко дослідити історію Комуністичної партії та закономірності її розвитку на основі марксистсько-ленінської методології, з позиції партійності. Визначився помітний поворот у дослідженні спільної боротьби народів нашої країни під керівництвом партії за побудову нового суспільства. В працях, що з'явилися в 60-ті роки, до наукового обігу

⁶ Равин С. М. Дружба народов СССР.— Л., 1937.— 83 с.; Трайнин И. П. Братское содружество народов СССР.— М., 1938.— 63 с.; Трайнин И. П. Великое содружество народов СССР.— М., 1946.— 63 с.; Матюшкин Н. Дружба народов СССР — источник силы советского государства.— М., 1947.— 448 с.; Панкратова А. М. Великий русский народ.— М., 1948.— 192 с. та ін.

⁷ Турсунбаев А. Б. Роль русского народа в социалистическом преобразовании Казахстана.— Алма-Ата, 1950.— 292 с.; Ведущая роль русского народа в развитии народов Якутии: Сб. статей.— Якутск, 1955.— 262 с. та ін.

⁸ Берлин Л. И., Эпштейн А. И. Социалистическая взаимопомощь русских и украинских рабочих в борьбе за выполнение первой пятилетки // Исторические записки.— М., 1955.— Вып. 50.— С. 309—327.

вводився значний конкретно-історичний матеріал про співробітництво народів СРСР. У публікаціях намітився аналіз деяких напрямів співробітництва братніх республік. Зокрема, почала досліджуватися допомога робітничого класу центру країни національним республікам в розвитку промисловості і сільського господарства, висвітлювалась робота партії по вирівнюванню рівнів економічного розвитку союзних республік⁹. В той період вийшли ґрунтовні колективні праці про соціалістичне будівництво в СРСР і на Україні¹⁰, в яких приділялася певна увага на рівні існуючих в той час уявлень співробітництву союзних республік у здійсненні індустріалізації, соціалістичної перебудови села і культурної революції. Ця проблематика дістала також відображення в таких узагальнюючих колективних працях, як багатотомна Історія СРСР, фундаментальних дослідженнях з історії радянського робітничого класу та селянства радянських республік та окремих регіонів країни¹¹. Однак в цих питаннях не виділялися напрями економічного і культурного співробітництва народів, воно ілюструвалося лише окремими прикладами. В них не приділялося також належної уваги висвітленню спільних зусиль народів братніх республік у побудові нового суспільства, належним чином не розкривалися лєнінські ідеї про інтернаціональне співробітництво трудящих.

Важливо підкреслити, що розробка розглядуваної теми велася не-послідовно. Зокрема, поза полем зору науковців залишилися питання пов'язані з висвітленням ролі партії в організації співробітництва у духовній сфері народів. У публікаціях того періоду здебільшого розглядалися досягнення в національній політиці партії без проникнення в ґлибинні процеси розвитку міжреспубліканських зв'язків, майже не показувалися перекручення національної політики в період культу особи Сталіна, незважаючи на те, що в союзних республіках окремі дослідники відзначали їх. Зокрема, В. Ф. Панібудьласка в той час писав: «Це проявлялось в безпідставних репресіях по відношенню до окремих народів, у звинуваченні в націоналізмі деяких партійних і радянських діячів, у порушенні норм внутріпартійного життя національних республік. Допускалось також перекручення при вирішенні питань планування, фінансування, у керівництві промисловістю, сільським господарством і культурою. Мали місце факти обмеження прав республік у галузі адміністративно-територіального влаштування, законодавства і т. д. У багатьох випадках місцеві питання вирішувались непомірно розбухлими союзними органами»¹².

На початку 70-х років у зв'язку з піввіковим ювілеєм утворення Союзу РСР вийшов ряд монографій, в яких знайшли відображення різні аспекти економічного і культурного співробітництва братніх на-

⁹ Селунская В. М. Рабочие-двадцатипятилетки.— М., 1964.— 228 с.; Воробьев Ю. Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик.— М., 1965.— 215 с.; Богоутдинов А., Вишневский А. Роль русского рабочего класса в исторических судьбах таджикского народа.— Душанбе, 1967.— 312 с.; Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР 1959—1965.— Київ, 1967.— 220 с.; Плоды великого содружества: Исторический опыт братской помощи и сотрудничества народов Советского Союза в экономическом и культурном развитии Казахской ССР.— Алма-Ата, 1968.— 384 с.; Фазылходжаев К. Ф. Одна Родина, одна судьба: К истории дружбы узбекского народа с братскими народами СССР.— Ташкент, 1968.— 320 с.; Каррыев А., Пермяк Ю. Ленинская дружба народов.— Ашхабад, 1969.— 256 с. та ін.

¹⁰ Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление.— М., 1969.— 382 с.; Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление.— М., 1969.— 311 с.; Ленинский план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні.— К., 1969.— 315 с.; Многонациональное советское государство.— М., 1972.— 431 с. та ін.

¹¹ История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1967.— Т. 8.— 726 с.; М., 1971.— Т. 9.— 552 с.; Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— 543 с. та ін.

¹² Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1959—1965.— Київ, 1967.— С. 24.

родів¹³. Найбільш значною серед них була колективна монографія «Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917—1971»¹⁴. Важливо, що в праці розглядається діяльність КПРС щодо ліквідації фактичної економічної нерівності в розвитку національних республік у досліджуваний період, внесок окремих народів у загальну справу зміцнення єдиного народногосподарського комплексу країни. Проте в ній не показано протиріч того історичного періоду, належним чином не аналізуються перешкоди, що мали місце в економічному зближенні братніх народів. Вона побудована переважно на загальновідомих фактах. Наукова цінність книги з позицій сьогодення певною мірою знижується й внаслідок того, що в ній не показано боротьбу в досліджуваний період навколо визначення конкретних шляхів побудови соціалізму, як втілювались у життя висунуті В. І. Леніним ідеї про національне самовизначення й інтер-національне співробітництво трудящих.

У висвітленні названої теми виділяються праці А. В. Лихолата¹⁵. В них на широкій джерельній базі розкриваються співробітництво і взаємодопомога народів СРСР у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму, глибше, ніж в інших працях, показано допомогу російського та інших народів трудящим колишніх окраїн Росії в ліквідації фактичної нерівності, піднесенні їх економіки і культури. Крім цього, автор розглядає в основному питання економічного співробітництва братніх народів і лише побіжно торкається досягнень культурної революції.

У ряді тогочасних монографій ґрунтовніше, ніж раніше, розкривається роль В. І. Леніна у розвитку дружби народів СРСР, вибір раціональних форм національно-державних формувань, критикуються буржуазні фальсифікації національної політики КПРС, зокрема національно-державного будівництва в СРСР та ін.¹⁶ В якійсь мірі в них відображено розвиток економічного та культурного співробітництва братніх народів. Проте багато питань, зокрема таких, як взаємні пошуки оптимального варіанту зв'язків центру з братніми республіками, становлення та роль радянської Федерації в об'єднанні братніх республік, здійснення партією національно-територіального розмежування народів та деякі інші, дослідниками майже не розглядаються. Істотним недоліком цих праць є й те, що в них в рамках традиційного наукового аналізу розглядається буржуазна історіографія, повністю відкидаються

¹³ Азизян А. К. Ленинская национальная политика в развитии и действии.— М., 1972.— 382; В братской семье народов СССР.— Ашхабад, 1972.— 192 с.; СССР — великое содружество народов-братьев.— М., 1972.— 335 с.; Чиждова Л., Спектор Н. Плечо друга.— М., 1972.— 224 с.; Якубовская С. И. Развитие СССР как союзного государства. 1922—1936 гг.— М., 1972.— 225 с.; Велиев Т. С. Выравнивание уровней экономического развития советских республик.— М., 1973.— 184 с.; Великая сила дружбы народов.— Ташкент, 1973.— 380 с.; В дружбе наша сила, наше счастье.— Ташкент, 1974.— 375 с. та ін.

¹⁴ Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917—1971.— М., 1973.— 555 с.

¹⁵ Лихолат А. В. Братское сотрудничество народов СССР в построении социализма // СССР — великое содружество народов-братьев.— М., 1972.— С. 120—187; Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма.— М., 1976.— 368 с. та ін.

¹⁶ В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР.— К., 1972.— 404 с.; Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917—1936 гг.), М., 1972.— 318 с.; Нагорна Л. П. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС.— К., 1974.— 198 с.; Полевой Л. П. Национально-государственное строительство в СССР: Факты и домыслы. Критика западногерманской буржуазной историографии образования и развития многонационального Советского государства (1917—1940 гг.).— К., 1977.— 167 с.; Братское сотрудничество народов Советского Союза — интернационализм в действии.— М., 1978.— 198 с.; История национально-государственного строительства в СССР 1917—1978 гг.— М., 1979.— Т. 1.— 429 с.; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развития социализма.— М., 1979.— 334 с. та ін.

точки зору зарубіжних дослідників на ряд питань національно-державного будівництва та національних взаємовідносин у нашій країні.

Співробітництво братніх республік у відбудові народного господарства та здійсненні індустріалізації країни знайшло даліше відображення в працях П. Х. Білого і С. М. Сирцової¹⁷. На основі залучення широкого кола джерел, в основному архівних, вони показували роль Комуністичної партії у зміцненні дружби і співробітництва радянських народів. Проте книги присвячені лише періодам відбудови народного господарства та індустріалізації нашої країни і тому названу проблему висвітлюють лише частково.

У 80-ті рр., особливо в зв'язку з 60-річчям СРСР, радянська історіографія поповнилася працями, присвяченими національним питанням в нашій країні¹⁸. У них заслуговує на увагу те, що крім розкриття характеру і тенденцій розвитку національних відносин у досліджуваний період, певною мірою висвітлюється роль партії в організації деяких напрямів економічного і культурного співробітництва братніх народів у боротьбі за побудову соціалізму, показані історичні корені і класова сутність дружби народів СРСР. Значна увага приділяється науковим засадам національної політики Радянської держави, розкриттю загальних закономірностей національних відносин в СРСР, формуванню національних загонів робітничого класу. Для цих праць характерне поєднання конкретно-історичного підходу з теоретичними узагальненнями. Проте в цих книгах майже відсутній критичний погляд на те, що кваліфікувалося в той час як «місцевий націоналізм», не розкриті масові репресії в 30-і роки проти партійних, радянських і комсомольських працівників, національної інтелігенції братніх республік.

Сучасне вивчення джерел показує, що незважаючи на ряд помилок і прорахунків, які припускали окремі керівники союзних республік в 20-х — 30-х роках при вирішенні національного питання, в їх діяльності було немало й позитивного. Проте в історичній літературі до перебудовного періоду це позитивне замовчувалось, а вони зображались націоналістами. Життя вимагає всебічного і об'єктивного аналізу зазначеного періоду з його позитивними і негативними моментами. Це важливо зробити нині, оскільки без критичного осмислення уроків минулого, усвідомлення усієї правди жоден народ, жоден суспільний організм не будуть здоровими, а тим більше застрахованими від згубних рецидивів. «Ми повинні це зробити,— підкреслював М. С. Горбачов.— Тим більше, що й тепер ще зустрічаємося зі спробами відвернутись від болючих питань нашої історії, замовчати їх, удати, ніби

¹⁷ Белый П. Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921—1925 гг.).— Киев, 1976.— 172 с.; Сырцова С. М. Сотрудничество и взаимопомощь народов СССР в осуществлении социалистической индустриализации // Братское единство народов.— Кишинев, 1976.— С. 123—147; Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации.— Киев, 1979.— 192 с.

¹⁸ Развитие советского народа — новой исторической общности.— М., 1980.— 431 с.; Формирование и развитие многонационального рабочего класса в период строительства социализма (1921—1937 гг.).— Тбилиси.— 1980.— 288 с.; Актуальные проблемы национальных отношений в свете Конституции СССР.— М., 1981.— 302 с.; Советский народ — строитель коммунизма.— М., 1981.— 533 с.; Голотвин Ж. Т. Единая семья советских народов.— М., 1981.— 167 с.; Дробичева Л. М. Духовная общность народов СССР: Историко-социологический очерк межнациональных отношений.— М., 1981.— 263 с.; Абдулатипов Р. Г., Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика интернационализма в СССР: История и современность.— М., 1982.— 268 с.; Акрамов А. Братская помощь русского народа в строительстве социализма в Узбекистане.— Ташкент, 1982.— 248 с.; Интернационализм советского народа: История и современность.— М., 1982.— 583 с.; Хармандарян С. В. Сплочение народов в строительстве социализма: Опыт ЗСФСР.— М., 1982.— 288 с.; Шерстобитов В. П. Развитие наций и национальных отношений в СССР: Исторический опыт и его роль в революционном обновлении мира.— Фрунзе, 1984.— 431 с.; Болтенкова Л. Ф. Интернационализм в действии.— М., 1988.— 222 с. та ін.

нічого особливого не сталося. З цим ми не можемо погодитися»¹⁹.

Крім видань загальносоюзного характеру, деякі питання економічного і культурного співробітництва окремих народів висвітлюються в регіональних дослідженнях²⁰. Вони дають можливість глибше зрозуміти конкретні економічні і культурні проблеми, що стояли перед трудящимися національних республік у досліджуваній період. Проте в цій літературі проблема співробітництва висвітлюється здебільшого як допомога більш розвинутих менш розвинутих братнім республікам і майже не показано спільну роботу народів Країни Рад.

Питання ролі робітничого класу в розгортанні економічного співробітництва братніх республік знайшли відображення в монографії М. К. Зизи і З. Г. Лихолобової «Братское содружество рабочего класса в борьбе за индустриализацию страны»²¹. В ній вперше показано творче співробітництво робітничого класу братніх республік у боротьбі за техніко-економічну незалежність країни. Зауважимо, що ця проблема заслуговує на окреме дослідження. Разом з тим її автори не показують співробітництва братніх республік у підготовці національних інженерних кадрів з робітничого середовища, їхньої участі в прискоренні технічного прогресу в народному господарстві, не висвітлюють значення взаємозв'язків робітників братніх республік в індустріальному розвитку села.

Деякі питання взаємодії братніх народів у культурному будівництві знайшли відображення в загальній літературі з цих питань, а також у дослідженнях з історії розвитку культури в окремих республіках²². Проблеми культурного співробітництва радянських республік в широкому плані розглядаються в монографіях В. М. Даниленка²³. Значну увагу автор приділяє розкриттю ролі партійних організацій в розвитку міжреспубліканських культурних взаємозв'язків. По суті, це перші праці, спеціально присвячені питанням культурного співробітництва УРСР з РРФСР, а також іншими братніми республіками в досліджуваній період. Однак в них майже не висвітлюється співдружність народів у галузі літератури і мистецтва — важливій сфері культурного співробітництва народів. Недостатньо показано й роль Наркомату освіти РРФСР в організації культурних взаємозв'язків народів, підготовці національних кадрів культури, тощо. У колективних монографіях, присвячених дружбі білоруського, молдавського, російського та українського народів²⁴, вперше проаналізовано багатогранні полі-

¹⁹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 21.

²⁰ Гадоев Х. В. В семье единой и великой: (Братская помощь РСФСР и других союзных республик таджикскому народу в строительстве социализма).— Душанбе, 1976.— 423 с.; Кочарли Т. К. Исторический поворот в судьбах азербайджанского народа.— Баку, 1980.— 271 с.; Вишневский А. Я. Ленинская национальная политика в Таджикистане в годы социалистического строительства.— М., 1982.— 321 с.; Ленинский план построения социализма в СССР и его осуществление на Украине.— Киев, 1982.— 335 с.; Марцук Г. С. Опыт СССР в решении национального вопроса и мир социализма.— Минск, 1982.— 200 с.; Торжество ленинской национальной политики в Таджикистане.— Душанбе, 1984.— 284 с.; Лыч Л. М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: на примере Белорусской ССР (1917—1941 гг.).— Минск, 1987.— 287 с. та ін.

²¹ Зиза Н. К., Лихолобова З. Г. Братское содружество рабочего класса в борьбе за индустриализацию страны.— Киев—Одесса, 1982.— 158 с.

²² Духовний розквіт українського народу.— К., 1972.— 393 с.; Сотрудничество народов в культурном строительстве.— М., 1973.— 396 с.; Советская культура: История и современность.— М., 1983.— 431 с. та ін.

²³ Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма.— Киев, 1981.— 190 с.; Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине.— Киев, 1986.— 214 с.

²⁴ Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма.— Киев, 1978.— 271 с.; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— Киев, 1980.— 426 с.; Дружба и братство русского и украинского народов.— Киев, 1982.— Т. 2.— 471 с.; Історія українсько-російських літературних зв'язків.— К., 1987.— Т. 2.— 477 с. та ін.

тичні, економічні й культурні зв'язки трудящих України з сусідніми республіками за цей період. Написані із залученням великого фактичного матеріалу, ці книги значно доповнюють історіографію проблеми. Однак в них не висвітлено ряд напрямів в співробітництві народів, зокрема, майже не показано спільну роботу по розв'язанню спірних національно-територіальних проблем у досліджуваній період.

Отже, на початку 80-х рр. було видано значну кількість історичних праць, присвячених соціально-економічним, політичним і культурним зв'язкам братніх народів. Ці праці потребують ґрунтовного аналізу. Певною мірою виконала це завдання монографія Н. В. Комаренко²⁵. В ній досліджується велика кількість публікацій про різнобічні зв'язки трудящих України з народами братніх республік. Однак через те, що автор охопила всю літературу про дружбу і співробітництво народів, притому без достатнього аналізу, монографія не дає можливості визначити, які ж проблеми економічного і культурного співробітництва вже досліджені, а які випали з поля зору науковців. Тому є потреба у створенні такої історіографічної праці з даної тематики стосовно досліджуваного періоду, яка б підбила підсумки її вивчення і визначила недостатньо розроблені й донині проблеми. А таких чимало. Наприклад, до цього часу немає ґрунтовних праць про роль вищих органів Радянської влади в організації співробітництва народів, зокрема, майже не висвітлена робота в цьому напрямі Раднаркому СРСР, Держплану країни, не показано взаємозв'язки планових органів братніх республік по раціональному розміщенню і пропорційному розвитку народного господарства й культури, не досліджений досвід у розв'язанні спірних національно-територіальних проблем у 20—30-ті роки. Немає фундаментальної праці з історії дружби народів СРСР, міжреспубліканського змагання робітників і селян в зазначений період та ін.

У висвітленні названої проблеми особливе місце посідають історико-партійні публікації. Серед них — ті, які розкривають роль партії в економічному й культурному співробітництві радянських республік у вивчаємий період. Це, насамперед, такі праці, як багатотомна «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Нариси» історії республіканських, обласних і Київської міської партійних організацій. Цінність їх полягає в тому, що в них міститься конкретно-історичний матеріал про співробітництво братніх республік, показана діяльність партійних організацій по розширенню міжреспубліканських зв'язків. Проте ці книги вже не відповідають сучасним вимогам. В них майже не показано протиріч досліджуваного періоду, недостатньо висвітлюється роль партійних організацій у налагодженні економічних і культурних взаємозв'язків на обласному і районному рівні, не кажучи вже про первинні партійні організації, майже не називаються керівники компартій братніх республік, репресовані наприкінці 30-х років, не досліджено достатньою мірою взаємобмін кадрами між республіками. Є в них і багато інших «білих плям». А завдання ж полягає в тому, як сказав М. С. Горбачов у доповіді на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, що в історії Радянської держави не повинно залишатись жодної «білої плями». Суспільство повинно мати повну і вичерпну інформацію про всі її епізоди, якими б гіркими вони не були²⁶.

Певний вклад у висвітлення ролі Комуністичної партії в зміцненні дружби і співробітництва братніх народів внесли історико-партійні праці І. І. Грошева²⁷. В 1955 р. він підготував, по суті, першу моно-

²⁵ Комаренко Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Украинская историография. — Киев, 1984. — 215 с.

²⁶ Рад. Україна. — 1989. — 20 верес.

²⁷ Грошев И. И. Борьба Коммунистической партии за развитие и укрепление дружбы народов СССР в годы строительства социализма. — Кишинев, 1955. — 240 с.; Грошев И. И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. — М., 1967. — 420 с.; Грошев И. И. Сущность национальной политики КПСС. — М., 1982. — 303 с.

графію, присвячену історичному досвіду КПРС у здійсненні національної політики за роки Радянської влади. Значне місце в ній приділено теоретичним основам цієї політики в національному питанні, його лєнінському розумінні та шляхам розв'язання. Автор приділив увагу і деяким проблемам партійного керівництва економічним і культурним співробітництвом народів нашої країни в зазначений період. Він по суті перший розпочав досліджувати історико-партійний аспект названої проблеми. Його книги не втратили наукового значення й донині.

В 70-ті — на початку 80-х рр. з'явилися узагальнюючі праці про здійснення лєнінської національної політики партії, в яких знайшла відображення і тема організаторської ролі комуністів у співробітництві народів²⁸. Проте з позицій сьогодиншнього дня вони мають суттєві недоліки, які насамперед пов'язані з традиційними підходами авторів до питань національної політики, коли стверджувалось, що «національне питання» вже майже вирішено. А між тим перебудова сьгодні виплеснула на поверхню суспільного життя масу проблем і протиріч у сфері міжнаціональних стосунків, показала, що вони ще існують і беруть початок у 20—30 рр.

Однією з ґрунтовних праць, присвячених марксистсько-лєнінському підходу про нації і національні відносини, є колективна монографія «Лєнінізм и национальный вопрос в современных условиях»²⁹. В ній більше, ніж в інших, розглядаються теоретичні аспекти національної політики партії. Однак сьгоднішні реалії вимагають більш критичного підходу до аналізу національних відносин, виявлення коренів сучасних міжнаціональних конфліктів.

Серед історико-партійних досліджень, які вийшли у світ в цей період, варто також назвати праці М. І. Куліченка³⁰, насамперед монографію «Расцвет и сближение наций СССР. Вопросы теории и методологии». Відзначається вона тим, що розкриває наукові основи національної політики КПРС, методологію аналізу розвитку націй і національних відносин. Проте з позицій сьогодиншнього дня ця праця хибує суттєвими недоліками, оскільки вона констатує розквіт і неухильне зближення всіх націй і народностей країни, а також стверджує про майбутнє їх злиття. Тому сьгоднішнього значення на-

²⁸ Афтєнюк С. Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа.— Кишинев, 1971.— 392 с.; Дружбой великой сильны: Исторический опыт КПСС по организации братской взаимопомощи и сотрудничества народов Советского Союза в политическом, экономическом и культурном развитии Казахской Советской Социалистической Республики.— Алма-Ата, 1972.— 415 с.; Комуністична партія — організатор здійснення лєнінської національної політики на Україні.— К., 1972.— 324 с.; Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР.— М., 1972.— 294 с.; Торжество национальной политики КПРС.— К., 1972.— 294 с.; Под знаменем лєнінских идей.— Алма-Ата, 1973.— 548 с.; К социализму, минуя капитализм.— М., 1974.— 448 с.; Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС.— М., 1975.— 342 с.; Матюшкин Н. И. Патриотизм и интернационализм советского народа: Исторический опыт и современная деятельность КПСС.— М., 1974.— 448 с.; Национальная политика КПСС в деятельности.— Ташкент, 1979.— 418 с.; Великая сила интернационального единства: Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению интернационального единства и развитию сотрудничества народов СССР.— Киев, 1979.— 335 с.; Чиждова Л. В единой семье к великой цели. М., 1982.— 251 с.; Сила интернационального гарту (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих).— Київ, 1983.— 318 с.; КПСС — партия пролетарского интернационализма.— К., 1983.— 393 с.; Макарова Г. П. Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР 1917—1923 гг.: Исторический очерк.— М., 1987.— 172 с. та ін.

²⁹ Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях.— М., 1974.— 598 с.

³⁰ Куліченко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития.— М., 1972.— 564 с.; Куліченко М. И. Укрепление интернационального единства советского общества.— К., 1976.— 384 с.; Куліченко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР: Проблемы теории и методологии.— М., 1981.— 444 с.; Куліченко М. И. Нация и социальный прогресс.— М., 1983.— 318 с. та ін.

буває встановлення генезису теоретичних тверджень, які не витримали перевірки часом, з'ясування того, коли і за яких умов вони зародились.

Помітний вклад у розробку проблеми ролі партії в організації економічного співробітництва братніх республік внесли монографії Б. Д. Ельбаума³¹. В них аналізується діяльність партії по організації співробітництва народів у створенні матеріально-технічної бази соціалізму в Середній Азії. Якщо раніше в публікаціях на цю тему здебільшого увага акцентувалася на висвітленні діяльності партійних організацій у поданні допомоги з боку більш розвинутих радянських республік народам Середньої Азії, то в книгах Б. Д. Ельбаума на переконливих прикладах вперше показано роль партійних організацій республік Середньої Азії в піднесенні економіки всього Радянського Союзу. Недоліком цих праць є те, що автор майже не висвітлює питання про участь у цьому процесі партійних організацій інших братніх республік, зокрема Комуністичної партії України.

В першій половині 80-тих рр. вийшов у світ й ряд наукових статей, присвячених роботі партії по організації співробітництва братніх республік у деяких сферах суспільно-політичного життя³²⁻³³. Проте більшість з них розкривають лише окремі аспекти теми і охоплюють незначний історичний період. Так, майже зовсім не висвітлено роль партії в розгортанні співробітництва народів у духовній сфері, не показано спільну роботу, зокрема недоліки партійних організацій братніх республік у розв'язанні проблем піднесення добробуту народу та ін.

Отже, на початок 80-х рр. радянська історіографія вже мала значну кількість історико-партійних публікацій, присвячених національній політиці КПРС, окремим питанням співробітництва і взаємодопомоги братніх народів у будівництві соціалізму. Ґрунтовний історіографічний аналіз цієї літератури зробив колектив авторів під керівництвом Т. Ю. Бурмистрової в книзі «Национальная политика КПСС: Очерк историографии»³⁴. В ній автори, на нашу думку, дійшли правильного висновку про те, що потрібний глибокий аналіз досвіду КПРС по організації співробітництва радянських республік в національно-державному будівництві в довоєнний період, а також стану і висвітлення діяльності партії союзної держави по забезпеченню фактичної рівності націй та народностей Союзу РСР³⁵.

Оскільки названа історіографічна праця була написана в застійні роки, у ній майже відсутній критичний аналіз досліджуваного періоду, не називаються праці науковців та відповідальних партійних і радянських працівників братніх республік, які були репресовані. Це свідчить про те, що вимоги XX з'їзду КПРС істориками повною мірою не були реалізовані.

Оцінюючи історико-партійні праці про співробітництво народів у названий період, слід відзначити, що вони внесли певний вклад в розробку досліджуваної проблеми. Ці праці привернули увагу істориків

³¹ Эльбаум Б. Д. Так закладывались основы великой дружбы: Деятельность КПСС по организации сотрудничества народов Средней Азии с другими народами страны. 1917—1924 гг.—Ашхабад, 1978.—269 с.; Эльбаум Б. Д. По пути сближения и единства: Деятельность КПСС по организации сотрудничества народов СССР в строительстве социализма в Средней Азии.—Ашхабад, 1981.—207 с.

³²⁻³³ КПРС—організатор братерського співробітництва народів СРСР.—К., 1982.—343 с.; Новохатько Л. М. Діяльність Комуністичної партії по розвитку співдружності робітничого класу братніх республік СРСР. 1926—1932 рр. // Укр. іст. журн.—1982.—№ 9.—С. 24—32; Новохатько Л. М. О деятельности Коммунистической партии по усилению братского взаимодействия передовым опытом советских республик в промышленности, 1926—1932 гг. // Научные труды по истории КПСС: Респ. межвуз. науч. сб.—Киев, 1982.—Вып. 118.—С. 28—32; Анісімов Б. В. Діяльність партійних організацій по зміцненню виробничих зв'язків між підприємствами РРФСР та УРСР (1933—1941 рр.) // Укр. іст. журн.—1984.—№ 1.—С. 93—98 та ін.

³⁴ Национальная политика КПСС: Очерк историографии.—М., 1982.—256 с.

³⁵ Национальная политика КПСС.—С. 122—123.

до поглибленого вивчення організаторської ролі партії у співробітництві народів. Починаючи з другої половини 80-х рр., стала помітною тенденція до більш ґрунтового висвітлення цієї проблеми. Разом з тим, праці, що вийшли у світ, не були позбавлені недоліків. Одним з них є те, що автори лише коментують відповідні постанови ЦК ВКП(б) і Радянського уряду з національної політики і наводять дані про їх виконання. Водночас шляхи і засоби втілення в життя рішень партії і уряду, сам механізм керівництва партійних організацій співробітництвом народів, участь у ньому комуністів і комсомольців досліджені недостатньо. У багатьох працях переважно наводяться та тлумачаться різного роду статистичні відомості про успіхи чи недоліки в розвитку тієї чи іншої братньої республіки, але не називаються конкретні історичні особи, не показується їх політична діяльність. Недостатньо висвітлена ленінська практика керівництва багатонаціональною країною на початку 20-х років, не аналізуються політичні дискусії про шляхи будівництва соціалізму в 1928—1929 рр., автори ще не досить глибоко і об'єктивно розкривають історичний зміст набутого партією досвіду по спрямуванню спільних зусиль братніх народів нашої країни на боротьбу за побудову нового суспільства, слабо осмислений цей досвід з позицій сьогодення.

Крім цього, в більшості наукових праць роль партії в організації співробітництва братніх народів розглядається як проста еволюція, поступальне втілення у життя заповітів класиків марксизму-ленізму і рішень партії. На місце діалектичних протиріч у взаємовідносинах союзних республік ставиться гармонізація зв'язків між братніми народами, негативні сторони цих процесів уявляються тимчасовими і не вартими уваги дослідників.

Справедливості ради слід відзначити, що не могло не позначитись на згаданих історико-партійних працях і те, що установка правлячої партії брати все на себе, зобов'язувала її істориків знову й знову обґрунтовувати тезу про безперервне зростання керівної ролі КПРС в усіх сферах її діяльності, в тому числі й у співробітництві братніх республік. А це було однією з причин того, що не дозволяло дослідникам розкривати реальну діалектику розвитку партії і суспільства, осмислити протиріччя набутого досвіду у співробітництві народів. В кінцевому рахунку це негативно позначалось на публікаціях з цієї проблеми, не сприяло розвитку історико-партійної науки.

Аналіз відповідної літератури дає можливість констатувати, що дослідники недостатньо приділили уваги вивченню діяльності партії по утвердженню ленінських принципів розвитку як національних мов, так й російської як мови міжнаціонального спілкування.

На нашу думку, нині є актуальним не лише введення нових фактів з названої проблеми до наукового обігу, а цілісний аналіз національної політики партії в довоєнний період, висвітлення протиріч і деформацій цього процесу.

Лише на базі серйозних історичних досліджень можна зрозуміти, як жили, працювали, у що вірили мільйони людей різних національностей і народностей, як поєднувалися досягнення та деформації ідей соціалізму в практиці їх реалізації.

Одержано 07.05.90.

Предпринята попытка историографического исследования деятельности ВКП(б) по отдельным направлениям сотрудничества республик СССР в 1922—1937 гг. на уровне современного видения проблемы.

Маловідомі сторінки історії

В. Ф. Солдатенко (Київ), В. М. Брошеван (Сімферополь)

Утворення Кримської АСРР у 1921 р.

Зроблено спробу на основі архівних документів, що не використовувались раніше, висвітлити історію утворення Кримської АСРР у 1921 р.

Останнім часом питання про створення на Кримському півострові восени 1921 р. Кримської автономної СРР привертає особливу увагу дослідників, викликає підвищений інтерес з боку публіцистів, хвилює громадськість. З огляду на це набуває особливої актуальності висвітлення основних віх процесу утворення в Криму автономної республіки, визначення тієї ролі, яку відіграли у розв'язанні цього важливого й складного питання В. І. Ленін і ЦК РКП(б), місцеві партійні і радянські органи Криму. В даній статті авторами зроблено спробу розкрити цю проблему, спираючись на архівні джерела, публікації, що в зазначеному аспекті досі не використовувались.

Як відомо, в листопаді 1920 р. на Кримському півострові була відновлена Радянська влада. В той час питання про визначення адміністративного підпорядкування цього регіону перед обкомом РКП(б) і Кримревкомом з особливою гостротою не поставало. Більшість керівних працівників вважала, що Крим має входити, як це було у 1918—1919 рр., до складу РСФРР. Цю думку, зокрема, висловив у своєму виступі на засіданні Кримревкому 21 лютого 1921 р. М. Х. Поляков, призначений замість Бела Куна головою революційного Комітету Криму і обраний членом Кримського обкому РКП(б). «Питання про долю Криму,— підкреслив він,— буде вирішуватися трудящими Криму. Нині він є частиною РСФРР. Про підпорядкування Криму в господарському відношенні питання не порушувалося, оскільки мені не відомо було про те, що на підпорядкування у господарському відношенні Криму претендувала Україна»¹.

Через два дні — 23 лютого — газета «Красный Крым» (орган Кримобкому РКП(б)) у замітці «Приїзд нового голови Кримревкому» повідомляла: «Виступаючи на засіданні ревкому, т. Поляков підтвердив, що в адміністративному відношенні Крим буде підпорядкований Москві. Що стосується майбутньої його долі, то «вона буде вирішена передовими масами Криму». Аналогічний підхід виявився і при обговоренні на засіданні ревкому Криму 27 лютого питання «Про декрети і постанови Радянської влади». «Визнати,— йшлося у прийнятій постанові,— що, оскільки в Криму існує Радянська влада, на території Криму застосовуються видані у РСФРР декрети»².

Найбільш складним для більшовиків, усіх трудящих Кримського півострову в той час залишалося питання про обрання державної форми існування регіону — територіальна Радянська республіка, автономна Радянська республіка чи автономна область. З цього приводу місцевими керівниками висловлювалися різні думки. Зокрема, голова Сева-

¹ Держ. арх. Кримськ. обл., ф. 1188, оп. 3, спр. 21, арк. 71.

² Там же, арк. 15.

стопопольського ревкому С. Крилов пропонував утворити в Криму область з губернським апаратом влади у складі РСФРР. Голова Керченського ревкому М. Гринев виступав за створення самостійної області, що «безпосередньо підпорядковувалася Москві»³. Керченський повітовий комітет партії наполягав на включенні Криму до складу Української республіки, «беручи до уваги географічне місцезнаходження і економічні зв'язки»⁴.

Що стосується думки ЦК РКП(б) з цього приводу, то вона була визначена ним ще в січні 1921 р. У партійному архіві Кримського обкому Компартії України зберігається телеграма Кримському ОК РКП(б) від ЦК РКП(б) такого змісту: «Прийнято рішення про виділення Кримського півострова у Кримську автономну республіку. ЦК пропонує відрядити представника до Москви для вироблення положення про Кримську автономну республіку спільно з Народним комісаріатом у справах національностей»⁵.

Однак члени Кримревкому і обкому РКП(б) А. Ліде, Ю. Гавен, С. Давидов, С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдевс, Н. Бабахан, В. Ібраїмов на своєму спільному засіданні під час обговорення питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР і УСРР» не взяли до уваги рішення ЦК партії. «Визнати найбільш бажаним, — йшлося у прийнятій ними постанові, — підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, присвоївши їй назву «Кримська автономна область». При цьому вони виходили «із далекого окраїнного місцезнаходження Криму з його внутрішньою національною структурою і спеціальною економічною обстановкою». Як зазначається у протоколі спільного засідання, Ю. Гавен залишився при своїй думці: «З метою революціонізування мусульманського сходу доцільно створити видимість самостійного Криму і тому Кримську автономну область назвати «Червоною Комуною»⁶. Ідею утворення в Криму «автономної області» підтримували окремі партійні працівники в ЦК партії, про що свідчить заява Головкиримревкому М. Полякова на першому організаційному засіданні ревкому 21 лютого 1921 р., який підкреслив, що «ЦК стоїть за утворення автономної області»⁷.

Для остаточного розв'язання даного питання ряд комуністів пропонували Кримському ОК включити до порядку денного IV обласної партійної конференції питання: «Про політичне становище Криму». Однак 2 квітня 1921 р. пленум ОК РКП(б) відхилив дану пропозицію і постановив: «1. Направити циркулярного листа повітовим партійним організаціям з пропозицією обмінятися думками до початку конференції з питання: «Про майбутнє політичне становище Криму». 2. З цього ж питання зв'язатися з Москвою для з'ясування думки ЦК РКП(б)»⁸. В той час у Крим почали надходити телеграми з центральних партійних і державних органів з вимогою висловити свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Як з'ясувалося, ця ідея знайшла підтримку у більшості комуністів, у тому числі у керівників партійних і радянських органів півострова. Так, у телеграмі за підписом замголовкиримревкому Ю. Гавена у квітні 1921 р. на адресу Ради національностей при Наркоматі у справах національностей РСФРР повідомлялося, що «більшість Кримревкому у складі членів Гавена, Фірдевса, Меметова, Ідрісова стоїть на точці зору необхідності проголошення Криму автономною республікою в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарський і м. Генічеськ»⁹.

³ Там же.

⁴ Красный Крым.— 1921.— 22 июня.

⁵ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 48, арк. 1-а.

⁶ Держ. арх. Кримської обл., ф. 1188, оп. 3, спр. 21, арк. 54.

⁷ Красный Крым.— 1921.— 23 фев.

⁸ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 1.

⁹ Держ. арх. Кримськ. обл., ф. 1188, оп. 3, спр. 64, арк. 703.

14 квітня 1921 р. члени Кримоблтатбюро при обкомі РКП(б) обговорили питання «Про телеграму Ради національностей ВЦВК «Про оголошення Криму Радянською Республікою та її кордони». У прийнятій постанові йшлося: «Дати відповідь: оголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострова, починаючи від Сивашського мосту»¹⁰. А на початку травня обласна конференція комуністів-татар Криму, яка відбулась за рішенням ОК РКП(б) і Кримоблтатбюро, постановила цілком «революційно-доцільною державною формою для Криму — проголошення його інтернаціональною республікою, взявши в основу Конституцію однієї з існуючих республік». Приймаючи таке рішення, учасники конференції — члени Кримського та повітових ревкомів, Кримоблтатбюро і татарських секцій при повітових комітетах РКП(б), співробітники представництва Народного комісаріату у справах національностей в Криму — виходили з «географічного місцезнаходження Криму, як авангардного поста РСФРР у країнах Близького Сходу», з «факту проголошення України... Республікою, завдяки чому Крим перетворився в адміністративному відношенні у своєобразний острів», з того що «Радянська влада у відношенні усіх колишніх колоній царської Росії проводила тактику організацій... і визнання вже створених республік... Татарії, Туркестану, Башкирії», що «Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною інтернаціональною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР»¹¹ і т. д.

Однак окремі партійні і радянські працівники, зокрема татари, німці, вимагали проголосити Крим національною республікою з наданням їй повної автономії. При цьому татарські націоналістичні елементи порушували питання про надання Кримській автономній республіці права налагодження самостійних зв'язків з закордоном, здійснення зовнішньої торгівлі, створення своїх національних військових частин (вже у першій половині 1921 р. були організовані татарський добровільний батальйон та ескадрон з татар на І-х кавалерійських курсах у Сімферополі, татарська рота на 64-х піхотних командних курсах у Феодосії)¹², самостійного вирішення питання про повернення у Крим емігрантів¹³. Вони прагнули створити самостійний Кримський комісаріат іноземних справ, про що, зокрема, свідчить телеграма Наркома іноземних справ РСФРР Г. В. Чичеріна на ім'я уповноваженого НКІС у Криму. «Пропозицію забезпечити «Кримський центр» Наркомінсправом, — підкреслювалося в ній, — безглуздо, безтямно, шкідливо, позбавлено усяких підстав і має бути безумовно відкинута. Крим не є незалежна держава, а республіка у межах федерації, як Карелія і Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомінсправ не мають. Думка про те, щоб Крим вів відносно Турції самостійну революційну політику, настільки шкідлива і небезпечна, що її достатньо, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам встромляти палиці в колеса і створювати скандали з Турецьким урядом». Від свого представника Нарком зажадав «рішуче протестувати проти цієї безглуздої вигадки, заявити категорично, що це ні в якому разі не може бути допущено»¹⁴.

Позиція Г. В. Чичеріна була рішуче підтримана В. І. Леніним, який висловився за проект рішення Політбюро ЦК РКП(б), що запропонував Нарком іноземних справ, про відмовлення Кримському

¹⁰ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 102, арк. 32.

¹¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 277, арк. 120.

¹² Красный Крым. — 1921. — 19 янв.; Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 95, арк. 160.

¹³ Там же, спр. 51, арк. 136.

¹⁴ Там же, спр. 63, арк. 240.

ревкому у створенні самостійного Кримського комісаріату іноземних справ¹⁵. Така позиція передусім пояснювалася тим, що пропозиції татарських націоналістів по суті вели до відокремлення Криму від Радянської держави. До того ж вони вимагали повної татаризації усіх радянських, господарських і громадських організацій, в першу чергу — в апараті наросвіти, земвідділу, здраввідділу, відділу управління та президії керівних органів Кримревкому. Окремі націоналістично настроєні татари заперечували навіть проти розвитку курортів, проти перетворення Криму відповідно до ленінського декрету від 21 грудня 1920 р. у здравницю. Ці націоналістичні настрої досить влучно охарактеризував секретар обкому РКП(б) І. Акулов, виступаючи на V обласній партійній конференції 4 листопада 1921 р.: «Ми прекрасно враховували настрої у татарській частині населення, що оголошення автономної республіки тлумачилося ними як оголошення татарської республіки і, якщо б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою»¹⁶.

Також на «повну автономію» Криму претендували й німці — колоністи. При цьому вони виходили з того, що «по-перше, німецьке населення не малочисельне... По-друге, німці займають деякі райони в степу, де вони складають абсолютну більшість населення. По-третє, і це головне, німці, завдяки своїй високій сільськогосподарській техніці, своїм навичкам до землеробної праці, утворюють острів Кримського селянського господарства. В усіх відношеннях сільське господарство німців може служити взірцем для інших національностей Криму»¹⁷.

Враховуючи загострення проблеми, пленум обкому, що відбувся 7 травня 1921 р., розглянув питання «По державну форму Криму». Пленум наголосив, що «дана ЦК директива, що підтверджує постанову об'єднаного засідання обкому і Кримревкому від 21.01.21 р. про оголошення Криму автономною областю, цілком відповідає об'єктивним умовам Криму на даний момент». Одночасно пленум ОК РКП(б) звернув увагу комуністів на те, що «визначену форму правління Криму не можна вважати постійною», і що «остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі трудящі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені до справи партійного і державного будівництва». Виходячи з цього, пленум запропонував залучити трудову частину національностей Криму, раніше та більше татар, в усі партійні та радянські апарати»¹⁸. Також передбачалося створити можливість для повного національного та культурного розвитку татарського населення, оголосити татарську мову офіційною поряд з російською в державних установах, розв'язати питання державного устрою, головним чином, земельні і т. д.

16 травня 1921 р. Пленум ЦК РКП(б) прийняв рішення про утворення за територіальною ознакою Кримської АСРР¹⁹. Наприкінці травня за підписом секретаря ЦК ВКП(б) В. М. Молотова в Кримський обком партії надійшла телеграма, якою підтверджувалася постанова ЦК про утворення Кримської республіки²⁰. Невдовзі за рішенням Президії обкому РКП(б) відбувся пленум обкому партії. На ньому були присутні секретарі ОК РКП(б) Акулов, Єфремов, Кіров, голова Севастопольського ревкому Крилов, командуючий військами Криму Якір, голова Кримської Ради профспілок Киселев. Учасники пленуму заслухали інформацію секретаря ОК РКП(б) «Про направлення представників до Москви для вироблення положення про Крим-

¹⁵ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. — М., 1979. — Т. 10. — С. 621.

¹⁶ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 53, арк. 8.

¹⁷ Красный Крым. — 1921. — 29 апр.

¹⁸ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 35—36.

¹⁹ Крым: прошлое и настоящее. — М., 1988. — С. 67.

²⁰ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 63, арк. 88.

ську автономну республіку» і постановили: «Направити Полякова, Меметова, Єлагіна»²¹. З цими кандидатурами погодився і пленум Кримревкому, що відбувся 21 травня 1921 р.²².

ЦК РКП(б) і ВЦВК РСФРР уважно стежили за ходом виконання в Криму постанови травневого (1921 р.) Пленуму. Так, у середині червня 1921 р. у Крим для підготовки його до оголошення автономною республікою прибула повноважна комісія ВЦВК у складі: Ш. М. Ібрагімов — член комісії Наркомату у справах національностей (голова), члени: П. Г. Дауге — член колегії Наркомату охорони здоров'я, М. В. Фофанова — член колегії Наркомату землеробства.

Важливо підкреслити, що В. І. Ленін, ЦК РКП(б) надавали важливого значення роботі повноважної комісії ВЦВК, постійно цікавились станом справ у Криму. Так, 24 липня 1921 р. В. І. Ленін знайомився з листом М. В. Фофанової з Криму від 9 липня, в якому вона як член комісії повідомляла про недоліки, що припускались місцевими установами у Криму. Після цього В. І. Ленін написав записку В. М. Молотову, в якій зажадав звернути увагу на викладені в листі факти²³. 11 вересня Володимир Ілліч отримав ще одного листа від М. В. Фофанової, в якому йшлося про економічне становище Криму та постановку партійної і радянської роботи. Зробивши на конверті помітку: «Про Крим. М. В. Фофановій», він дав доручення керуючому справами Раднаркому М. П. Горбунову: «Прочитайте і скажіть мені. 11.IX.Ленін»²⁴. 23 вересня М. П. Горбунов доповів В. І. Леніну про свою розмову з представником Кримської безпартійної конференції²⁵ про партійну і радянську роботу в Криму. Володимир Ілліч підкреслив важливість цього питання, доручив М. П. Горбунову докладно інформувати секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова і Наркома у справах національностей Й. В. Сталіна і далі простежити за цією справою²⁶.

В той час у Криму продовжувала працювати повноважна комісія ВЦВК під керівництвом Ш. Ібрагімова, який визначаючи зміст її роботи, 16 червня 1921 р. підкреслив, що вона «виникла в центрі за ініціативою Ради національностей і Раднаркому, діє за повноваженнями ВЦВК і РНК. Разом з тим комісія отримала і повноваження від ЦК РКП(б). У її функції відповідно до рішень Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р. входило «перевіряти, як на місцях виконуються законопроекти, роз'яснювати і перевіряти нову економічну політику». Комісії також доручалося «з'ясувати загальне становище Криму, у т. ч. становище селянства серед мусульман. Всі рішення проводити через ОК РКП(б), у разі незгоди — доводити до відома ЦК і ВЦВК»²⁷. Ш. Ібрагімов підкреслив, що «при одностайній думці комісії майбутній державний устрій Криму має бути таким же, що й в інших автономних республіках»²⁸.

Того ж дня на засіданні комісії було розглянуто питання «Про автономізацію Криму». Пропонувалось: «Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: «Відповідно до директив ЦК РКП провести виділення Криму в Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй закінчити роботу протягом 10 днів і представити вироблений проект у повноважну комісію ВЦВК і РНК на затвердження»²⁹.

²¹ Там же, спр. 55, арк. 8.

²² Держ. арх. Кримськ. обл. ф. 1188, оп. 3, спр. 21, арк. 107.

²³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1980.— Т. 11.— С. 91.

²⁴ Там же.— С. 323.

²⁵ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 26.

²⁶ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1980.— Т. 11.— С. 383—384.

²⁷ Там же.— 1979.— Т. 10.— С. 357; Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 20.

²⁸ Там же, спр. 60, арк. 78.

²⁹ Там же, спр. 63, арк. 127.

Обком партії намагався подавати постійну допомогу повноважній комісії ВЦВК. Лише за 3 місяці перебування комісії на півострові Кримський ОК РКП(б) понад 20 разів обговорював питання, пов'язані з її роботою. Наприклад, на одному з засідань президія обкому РКП(б), розглянувши питання «Про спільну роботу з повноважною комісією ВЦВК», вирішила одностайно приєднатися до думки комісії про майбутній державний устрій Криму як автономної республіки.

На другому засіданні, де обговорювалося питання «Про наркомати майбутньої республіки», було вирішено: «Народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, Робітниче-селянської інспекції підпорядкувати Кримраднаркому; Наркомати шляхів і іноземних справ не створювати; замість Наркомату у військових справах створити військовий комісаріат; Кримраднаргосп підпорядкувати Раднаркому Криму з головою, що призначається за домовленістю з ВРНГ; Наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням до складу колегії представника Центрального управління Кримських курортів: особливого представництва Кримського ВЧК не мати, представника призначити по узгодженню з ВЧК»³⁰. Завдання повноважної комісії ЦК і ВЦВК обговорював за рішенням ОК РКП(б) і 1-й Широкий пленум обкому партії. Виступаючи з доповіддю, Ш. Ібрагімов підкреслив, що комісія «пропонує перетворити Крим в республіку... Кримська республіка буде носити характер автономної республіки, що входить до складу Радянської федерації. В політичному і військовому відношеннях Кримська республіка буде тісно пов'язана з центром». Для вироблення Конституції Кримської республіки пленум утворив комісію ОК РКП(б) у складі Горіна (Кримревком), Балича (Кримнаросвіт), Єфремова (Кримобком РКП(б)), і 2-х представників від повноважної комісії, доручивши їй розробити проект Конституції у тижневий строк»³¹.

19 серпня 1921 р. Президія обкому РКП(б) затвердила розроблені комісією ОК проект постанови ВЦВК «Про Кримську республіку» і проект Конституції К.С.Р.Р., за винятком пункту «Про сумісництво членів Президії ЦВК і Раднаркому», і рекомендувала винести їх на обговорення 2-го Широкого пленуму обкому партії³².

2-й Широкий пленум ОК РКП(б), який відбувся 24 серпня 1921 р., розглянув представлений комісією обкому РКП(б) проект постанови ВЦВК «Про автономію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки». У постанові, зокрема, наголошувалося: «Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили: 1. Утворити автономну Кримську Соціалістичну Радянську Республіку як частину РСФРР у межах Кримського півострова з існуючих округів Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Ялтинського і Джанкойського»³³. Державними мовами К.С.Р.Р. оголошується російська і татарська. Герб КСРР складається із змалювання серпа і молота та напису на вінку, що його облямовує, російською і татарською мовами «КСРР» і «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Прапор КСРР складається з червоного фону з написом російською і татарською мовами: «КСРР»³⁴. Учасники пленуму при обговоренні проекту висловили понад 20 поправок і пропозицій. Так, більшістю голосів були прийняті поправки: 1) особа, що керує полевими частинами на території Криму, входить у Кримраднарком з правом дорадчого голосу; 2) відділ комунального господарства виділяється з Наркомату внутрішніх справ і стає самостійним управлінням комунального господарства; 3) уповноважені центральних На-

³⁰ Там же, спр. 60, арк. 78.

³¹ Там же, спр. 55, арк. 10.

³² Там же, спр. 61, арк. 51.

³³ Там же, спр. 55, арк. 80.

³⁴ Красный Крым.— 1921.— 31 ав.

родних комісарів призначаються за погодженням з Крим-РНР і відповідними Наркоматами РСФРР у порядку, встановленому ВЦВК РСФРР; 4) у Криму поряд з іншими відомствами засновується економічна Рада. Пленум затвердив з поправками проект постанови «Про Кримську республіку»³⁵.

Понад 10 поправок і пропозицій запропонували комуністи і при обговоренні проекту Конституції Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Наприклад, різні пропозиції надходили щодо кількісного складу майбутнього КримЦВК: одна група пропонувала обрати до нього 50 чоловік, інша — 35 (як рекомендовали ЦК РКП(б) і Комісія обкому партії), третя — зовсім не називати кількість членів ЦВК. Більшістю голосів була прийнята перша пропозиція. Пленум одностайно схвалив поправку: «Напис на прапорі робиться російською і татарською мовами» і відхилив поправку, що пропонувала заміну в Гербі змалювання серпа на плуг та ін.³⁶ Пленум постановив відправити усі проекти, що обговорювалися, на затвердження в ВЦВК РСФРР.

Невдовзі до Москви виїхала і повноважна комісія ВЦВК і РНК, яка працювала в Криму. 20 вересня 1921 р. Президія ВЦВК за рішенням ЦК РКП(б) заслухала доповідь голови цієї комісії, який звітував про результати обстеження органів влади Криму. Доповідач зазначив, що комісія загалом виконала покладені на неї завдання...³⁷ На початку жовтня «Положення про Кримську республіку», як повідомлялося в телеграмі члена Всеукраїнського ЦВК Сакташова у Кримревком, було затверджено ВЦВК»³⁸. У перші дні жовтня 1921 р. Президія ВЦВК з дозволу ЦК РКП(б) відрядила С. Саїд-Галієва, члена ВЦВК, який працював на посаді голови Раднаркому Татарської АСРР, у Крим для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням «Про Кримську республіку», подання практичної допомоги Кримревкому в підготовці і проведенні Всекримського установчого з'їзду Рад, у розв'язанні національного питання на півострові. Напередодні від'їзду у Крим Саїд-Галієв відправив листа В. І. Леніну, в якому прохав відповісти на деякі запитання щодо національної політики партії, зокрема, здійснення її у Криму. В. І. Ленін, отримавши листа, зробив підкреслення в тексті, написав на полях поставлені в листі чотири питання з національної політики РКП(б) і направив відповіді автору³⁹.

19 жовтня 1921 р. за підписом В. І. Леніна в газеті «Известия ВЦИК» за № 234 була надрукована постанова ВЦВК і РНК від 18 жовтня 1921 р. про утворення Кримської АСРР. Після публікації цього документу в Криму активізувалась робота по підготовці і проведенню Всекримського установчого з'їзду Рад. У жовтні 1921 р. Президія ОК РКП(б) постановила «відкриття з'їзду Рад» призначити на 7 листопада. Головою комісії по підготовці з'їзду Рад обрано Мазикіна»⁴⁰. 25 жовтня відбувся пленум ревкому Криму, на якому з доповіддю «Про положення «Про Кримську СРР» виступив М. Поляков. Пленум постановив «надіслати телеграми на місця про те, що з'їзд відбудеться 7 листопада»⁴¹. Був розроблений план урочистого відкриття Всекримського з'їзду Рад 7 листопада в Сімферополі. Він передбачав «парад військ Сімферопольського гарнізону, ходу профспілок з прапором під музику, відкриття пам'ятника «Звільнення Криму» і монументу «Кримська республіка», а також перейменування вулиць: Троїцька в вулицю Більшовиків, Губернаторська — тов. Ново-

³⁵ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 85—88.

³⁶ Там же, арк. 89—93-а.

³⁷ Держ. арх. Кримськ. обл. ф. 1188, оп. 3, спр. 68, арк. 293.

³⁸ Там же, арк. 338.

³⁹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1980.— Т. 11.— С. 62.

⁴⁰ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 61, арк. 108.

⁴¹ Держ. арх. Кримськ. обл. ф. 1188, оп. 3, спр. 21, арк. 134.

сельського, Лазаревська — тов. Слуцького, Кладовищенська — тов. Боданінського: містсад назвати ім'ям Молла-Норма Вахітова, піонера більшовицького руху на Сході, перед відкриттям з'їзду хором і оркестром виконати музику Спендіарова — гімн, присвячений Кримській Радянській Республіці...»⁴².

Одночасно відбувалося формування керівних органів майбутньої республіки. Так, члени Кримоблбюро при обкомі РКП(б) на своєму засіданні розглянули питання: «Про конструкцію ЦВК Кримської республіки» і постановили «домогтися від ОК РКП(б) на обласній конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості у 35 чоловік, з них 1/3 безпартійних»⁴³. На засіданні Кримського обкому партії з питання «Вибори КримЦВК і голови» було заплановано з усієї кількості членів КримЦВК (50 чоловік) 20 місць надати татарам, причому 7 з них залишити для безпартійних татар. Від ОК РКП(б) висувалося 14 чоловік. За рішенням ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. головою КримЦВК — рекомендувати Гавена...⁴⁴

26 жовтня 1921 р. «Красный Крым» надрукував циркулярного листа обкому РКП(б) «Усім повітовим комітетам, усім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)», в якому підкреслювалося, що «до сім'ї автономних радянських республік додається ще одна рівноправна — Кримська Соціалістична Радянська республіка — такою є воля широких трудових мас...»

Значною подією в житті новоствореної республіки став 1-й Всекрымський Установчий з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів, що проходив з 7 до 14 листопада. У роботі з'їзду брали участь 428 делегатів — представників трудящих усіх національностей Криму, з яких 357 — з правом вирішального голосу⁴⁵. З'їзд обрав КримЦВК. На 1-й сесії першого верховного органу КСРР була затверджена Президія з 5 чоловік, а також утворена Рада Народних Комісарів у складі з 5 чоловік. Головою КримЦВК одностайно обрали Ю. П. Гавена, а головою Раднаркому Кримської республіки — С. Саїд-Галієва.

Відразу ж після обрання вищі органи законодавчої, розпорядчої та виконавчої влади Кримської АСРР приступили до роботи. Через кілька днів були створені Народні комісаріати з різною структурою і відповідними штатами. Скажімо, Наркомат землеробства складався з 10 управлінь і 69 підвідомств, у яких працювало 2698 співробітників. Наркомат освіти утворювався з таких управлінь: організаційно-адміністративного, соц. виховання, політосвіти, профтехосвіти, освіти татарського населення, Татуправління і 2-х Рад; академічної та у справах освіти нац. меншостей. За період з 15 листопада до 15 грудня 1921 р. РНК Кримської АСРР розглянула й прийняла 27 постанов, які подавалися Народними комісарами, в тому числі: 5 — по Наркомату юстиції, 4 — по Наркомату праці, 3 — по Наркомату освіти, 3 — по військовому відомству і т. д.⁴⁶

Стислий обсяг журнальної публікації не дозволяє, звичайно, докладно висвітлити усі обставини утворення Кримської АСРР. Тому ми обмежились викладом основних віх цієї події через призму документів, які красномовно віддзеркалюють історію розв'язання питання національно-державного устрою в Криму у 1921 р. З огляду на це важливо наголосити, що Кримська АСРР виникла у повній відповідності з програмними положеннями ленінської партії з національного питан-

⁴² Красный Крым.— 1921.— 26 окт.

⁴³ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 102, арк. 41.

⁴⁴ Там же, спр. 61, арк. 88—89.

⁴⁵ Красный Крым.— 1921.— 15 нояб.

⁴⁶ Отчеты Совета Народных Комиссаров Крыма Второму Всекрымскому съезду Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и военно-морских депутатов (1 октября 1921 г. по 1 октября 1922 г.).— Симферополь, 1922.— С. 259.

ня. З цієї програми логічно випливала можливість надання обласній (територіальній) автономії для націй, які висловлять бажання залишитися у складі єдиної держави. Підставою для утворення такої автономії був не лише особливий національний склад населення (росіяни, українці, татари, німці, греки, болгари, євреї, естонці, вірмени), а й інші важливі фактори, а саме: географічна своєрідність півострову, його територіальна віддаленість від РСФРР, своєрідність економіки та побутових умов населення. Утворення Кримської СРР цілком відповідало як принципам територіальної і господарської доцільності, так і національній політиці більшовицької партії.

Одержано 16.05.90.

Предпринята попытка на основе архивных документов, которые ранее не использовались, осветить историю образования Крымской АССР в 1921 г.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Ю. І. Шаповал (Київ)

Л. М. Каганович на Україні

У цьому розділі статті висвітлюється перший період діяльності одного із сталінських поплічників Л. М. Кагановича на посаді генсека ЦК КП(б)У у 1925—1928 рр.

Діячам найближчого сталінського оточення, їх справжній ролі і місцю у багатьох подіях радянської політичної історії останнім часом приділяється велика увага. Не став виключенням і Л. М. Каганович, політична кар'єра якого закінчилася у 1957 р. Саме тоді він разом з В. М. Молотовим та Г. М. Маленковим був звинувачений у створенні так званої «антипартійної групи», викритої на червневому (1957 р.) Пленумі ЦК КПРС. І хоча після цього Пленуму, а особливо після виключення із партії у травні 1962 р., його репутація виявилася «підмоченою», у довідках до різного роду видань писали про нього досить стримано. І це незважаючи на те, що на XXII з'їзді партії М. С. Хрущов та інші промовці відверто говорили про нього як одного з найактивніших виконавців волі Сталіна, про помітну роль Кагановича у злочинах сталінської доби. Саме тоді було, зокрема, сказано, що він особисто висунув пропозицію про створення різного роду позасудових органів, які стали могутнім знаряддям репресій проти радянських людей — комуністів і безпартійних. Йшлося і про те, що Каганович ще до закінчення судових засідань особисто редагував проекти вироків і доволі вносив до них вигідні йому зміни, мотивуючи це тим, що проти його персони буцімто готувалися терористичні акти.

На жаль, започаткована ХХ з'їздом КПРС «відлига» не лишила ні серйозних документальних, так би мовити, антисталінських видань, ні глибоко обгрунтованих політичних біографій винуватців і ініціаторів багатьох трагічних подій, а серед них і Л. М. Кагановича.

У «застійний» період, особливо у зв'язку з реанімацією позитивно акцентованих суджень про Сталіна, картина суттєво не змінилася. Вітчизняна історіографія про Л. М. Кагановича практично не згадувала. Мовчали навіть енциклопедичні видання. Книжка Р. О. Медведева «Вони оточували Сталіна», яка містила серед інших і політичний портрет Кагановича, у нашій країні не видавалася.

Нині ситуація змінилася кардинально. За останні 2—3 роки надруковано чимало праць, автори яких аналізують політичну біографію Л. М. Кагановича. В першу чергу варто назвати публікації Р. О. Медведева¹, Є. С. Євсєєва², а також інших авторів³. З'явилися і статті,

¹ Один из сталинского «окружения» // Неделя.— 1988.— № 51; Медведев Р. Сталин и Каганович. По поводу книги Стюарта Кэхана «Волк в Кремле» // Московские новости.— 1988.— № 52; Медведев Р. Они окружали Сталина. Судьба сталинского наркома Лазаря Кагановича // Юность.— 1989.— № 5.— С. 68—75; Медведев Р., Хмелинский П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна.— 1990.— № 4.— С. 127—138; № 5.— С. 136—145; Парфенов С. Железный Лазарь: конец карьеры / Родина.— 1990.— № 2.— С. 71—74 та ін.

² Евсеев Е. Сатрап // Кубань.— 1989.— № 8.— С. 64—77; № 9.— С. 67—72; № 10.— С. 47—60; № 11.— С. 69—82.

³ Іващенко Г. Антигерой // Україна.— 1988.— № 36.— С. 20—22; Небогін О., Сланская М. Приговор выносит время // Московская правда.— 1989.— 7 янв., 10 янв.; Скурятівський В. Кат у солом'яному капелюсі і кирзових чоботях // Вітчизна.— 1989.— № 4.— С. 147—152.

спеціально присвячені діяльності Л. М. Кагановича на Україні⁴, хоча в цілому його перебування у республіці, на нашу думку, ще потребує уваги дослідників.

Така потреба актуалізується і нинішньою суспільно-політичною ситуацією, у складному і бурхливому контексті якої досить часто згадується ім'я Кагановича. Прикладом цього є прийнятий на одному із мітингів у Києві у лютому 1990 р. «Відкритий лист Л. М. Кагановичу». Ось що, зокрема, говориться у цьому листі: «Ви вважалися у Сталіна головним спеціалістом з «українського питання», вивчили навіть мову, полюбили при нагоді й похизуватися народною приказкою або цитатою з Шевченка. І будучи знавцем своєї справи, першим почали цькування наркома освіти О. Шумського, котрий вимагав вашого зняття. На вашій совісті, так само як і на совісті інших диктаторів України,— П. Постишева, С. Косіора, В. Чубаря,—самовбивства М. Хвильового і М. Скрипника, мученицька соловецька смерть Леся Курбаса і Миколи Куліша, на ваших руках — кров усього українського Розстріляного Відродження... Ви — разом з В. Молотовим — один із організаторів безпрецедентного за масштабами геноциду — ретельно спланованого вбивства 7—9 мільйонів селян України під час штучно створеного Сталіним і його клікою голоду 1932—33 р., коли дощенту було знищено аграрний потенціал України, а сама вона виявилася надовго відкинутаю в жахливе середньовіччя»⁵. І хоча автори листа надто перебільшують роль Кагановича як «головного спеціаліста» з українського питання, а також припускаються деяких інших неточностей, не можна не погодитись з їх загальним висновком про те, що діяльність одного з найближчих сталінських соратників мала для України трагічні наслідки.

* * *

«В Політбюро ЦК КПУ.

З огляду на те, що в зв'язку з прийняттям Пленумом ЦК КП(б)У резолюції про Троцького і моєї позиції у цьому питанні для моєї роботи як секретаря ЦК створилися ненормальні умови, як у відносинах з ЦК РКП, так і всередині ЦК КП(б)У,— прошу увільнити мене від роботи секретаря ЦК і призначити на іншу роботу.

Моя заява не є результатом розходжень у політичній лінії з ЦК КП(б)У і ЦК РКП, а має на меті збереження в сучасних умовах міцного керівництва партійною організацією та встановлення більш тісного зв'язку з ЦК РКП»⁶. Ця заява, датована 20 березня 1925 р., написана тодішнім генеральним секретарем ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінгом. Виявлена у архівах лише у 1989 р., вона все-таки, на думку сучасних дослідників, не дає повного уявлення про причини усунення Е. Й. Квірінга з посади генсека. І хоча січневий (1925 р.) Пленум ЦК КП(б)У дійсно прийняв резолюцію, яка містила вимогу вивести Л. Д. Троцького із складу Політбюро ЦК РКП(б) і зняти його з посади голови Реввійськради СРСР, а січневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б) обмежився лише попередженням Троцькому, і, визнавши неможливою його подальшу роботу у Реввійськраді, все-таки залишив його у Політбюро, навряд чи можна саме це вважати головною причиною усунення Е. Й. Квірінга з України.

Більш вірогідною є версія про те, що такою причиною послужило невдоволення Сталіна і його оцінка Квірінга як можливого політично-

⁴ Шаповал Ю. Українські «щаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина» // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 342—355; Шаповал Ю. Сталінський посланець на Україні. Сторінки політичної біографії Л. М. Кагановича // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 20. — С. 76—83.

⁵ Відкритий лист Л. М. Кагановичу // Вечірній Київ. — 1990. — 12 лют.

⁶ Діброва С. Еммануїл Іонович Квірінг // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 18. — С. 66.

го противника. За спогадами С. І. Гопнер, — людини, яка близько знала Квірінга — під час роботи січневого (1925 р.) Пленуму ЦК РКП(б) Сталін запросив кількох членів ЦК, а серед них і Квірінга, на свою кремлівську квартиру. І ось тут, під час невимушеної, товариської розмови, Квірінг підтримав висловлену Л. Б. Каменевим на Пленумі думку про те, що Сталіну краще очолити Реввійськграду СРСР, а генеральним секретарем ЦК партії можна було б обрати когось іншого. Сталін нібито у різкій формі відповів Квірінгу. Саме тоді політична доля останнього і була передвирішена⁷.

Та як би там не було, у березні 1925 р. Е. Й. Квірінг написав свою заяву. Тоді ж керівництво республіканської партійної організації вирішило порушити перед ЦК РКП(б) клопотання про рекомендацію на посаду генсека ЦК КП(б)У В. М. Молотова, який мав досвід роботи на Україні (з листопада 1920 до березня 1921 р. він працював першим секретарем ЦК КП(б)У). Однак на своєму засіданні 26 березня 1925 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло інше рішення: направити на Україну Л. М. Кагановича. На ранковому засіданні 5 квітня 1925 р. учасники Пленуму ЦК КП(б)У за пропозицією Г. І. Петровського проголосували за введення Кагановича до складу Політбюро і Оргбюро ЦК, обрали його генеральним секретарем ЦК КП(б)У⁸.

Чому на Україну був направлений саме Каганович? Можна назвати декілька причин і одна з них, хоча й не головна, полягає в тому, що Каганович починав свою діяльність як соціал-демократ саме на Україні⁹. Він працював у Києві, Катеринославі, Мелітополі, Юзівці. Щоправда, слід принагідно зауважити: у той період, коли Каганович обіймав високі партійні і урядові посади, у присвячених йому енциклопедичних статтях та у інших публікаціях перебільшувалось значення «українського періоду» його дожовтневої діяльності.

Саме такі оцінки давалися, зокрема, у 1-му та 2-му виданнях Великої Радянської Енциклопедії, у 2-му виданні Малої Радянської Енциклопедії¹⁰. У березні 1947 р. у газеті «Радянська Україна» було вміщено статтю Гр. Мотузка «В ті часи на Україні». Присвячена 30-річчю повалення самодержавства, стаття містила, однак, і інформацію про діяльність Кагановича на Україні у роки першої світової війни. Автор писав, що «велику роботу по створенню і зміцненню більшовицької організації на Україні в роки війни провадив Л. М. Каганович». Стверджувалося у статті й те, що у Юзівці він «під прізвищем Бориса Кошеровича керував організацією більшовиків. Тов. Каганович у ці роки успішно вів активну боротьбу з бундівцями та меншовиками, які намагалися розкласти революційні організації робітників. З початку Лютневої революції тов. Каганович був членом Юзівського комітету партії, заступником голови Юзівської Ради робітничих депутатів і очолював боротьбу юзівської більшовицької організації з меншовиками та есерами»¹¹.

Однак спогади сучасників, декого з тих, хто працював разом з Кагановичем в ті роки на Україні (Ф. І. Зайцева, С. І. Гопнер), за-

⁷ Бачинський П. П. Діяльність Е. І. Квірінга на Україні // Укр. іст. журн. — 1988. — № 9. — С. 122.

⁸ Парт. архів Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 156, арк. 1 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії України).

⁹ Л. М. Каганович народився 22 листопада 1893 р. у селі Кабани на Київщині. Трудове життя розпочав з 14 років. Працював у Києві на заводах, взуттєвих фабриках, у чинбарних майстернях. У 1911 р. вступив у Київську організацію РСДРП.

¹⁰ Каганович Л. М. // Большая Советская Энциклопедия. — Т. XXX. — М., 1937. — С. 514—518; Каганович Л. М. // Большая Советская Энциклопедия. — изд. 2-е — Т. 19. — М., 1953. — С. 282—283; Каганович Л. М. // Малая Советская Энциклопедия. — Т. 3. — М., 1930. — С. 604—605; Каганович Л. М. // Малая Советская Энциклопедия. — 2-е изд. — М., 1937. — С. 125—128.

¹¹ Мотузко Гр. В ті часи на Україні // Рад. Україна. — 1947. — 2 берез.

свідчують, що навряд чи можна говорити про його «велику роботу» по створенню і зміцненню організації більшовиків на Україні¹².

Більше того, у спогадах колишнього другого секретаря ЦК КП(б)У Р. Я. Терехова повідомляється, що Каганович у Юзівці не керував шахтними парторганізаціями і юзівськими більшовиками, припускав серйозні помилки в питаннях про ставлення до меншовиків і до Тимчасового уряду, вів лінію на зближення з меншовиками і навіть домогся їх об'єднання з юзівськими більшовиками. «На одному з мітингів у березні 1917 р.,— згадував Р. Я. Терехов,— він заявив, що його місце тепер в армії і він добровільно надягає сіру шинель і їде на фронт. Такий виступ тільки вводив робітників в оману. У першій половині квітня Каганович дійсно виїхав з Юзівки, але вже в травні був не на фронті, а в тилловій частині на Волзі»¹³.

Навіть зважаючи на необхідність критичного ставлення до мемуаристики, не можна не зрозуміти: співставлення уривка з книги Р. З. Терехова із тим, що раніше писалось і говорилося про Кагановича, засвідчує, що початкові етапи політичної біографії одного із найближчих сталінських соратників ще потребують уваги дослідників.

Саме у цей період познайомилися Л. М. Каганович і М. С. Хрущов, який був членом Юзівського об'єднаного військово-революційного комітету. Це сталося на одному з мітингів після Лютневої революції, потім вони зустрічались і на нарадах робітничих депутатів. «Я,— зазначає у своїх мемуарах М. С. Хрущов,— не знав, що він Каганович, я його знав як Кошеровича. Кагановичу я не тільки довіряв і поважав його, але, як говорять, і стояв за нього горою»¹⁴.

Основною причиною появи Кагановича на Україні у квітні 1925 р. була його безастережна відданість сталінській політичній лінії. Сталін потребував керівника, здатного мобілізувати досить велику республіканську партійну організацію (на 1 січня 1925 р. вона нараховувала 101 852 комуніста) на боротьбу за реалізацію власного курсу, на протидію тим діячам, які вбачали у владолюбних амбіціях Сталіна небезпеку для партії і країни.

Генсек зробив точний вибір, адже саме йому Каганович був зобов'язаний своїм швидким просуванням «нагору» у 20-ті роки: з 1921 р. до 1924 р. з інструктора ВЦРПС він зріс до секретаря ЦК РКП(б). У грудні 1939 р. у зв'язку з 60-річчям Сталіна «Правда» серед інших надрукувала статтю Кагановича «Великий машиніст локомотива історії». У ній, зокрема, йшлося: «Сьогодні кожному трудящому нашої країни хочеться якомога сильніше і яскравіше сказати про величчя генія людства і якомога глибше виразити свої почуття до рідного, великого Сталіна. Це особливо стосується нас, близьких, безпосередніх його учнів, які так багато чим йому зобов'язані»¹⁵.

Останні слова були чистою правдою, оскільки Каганович, інші представники сталінського оточення і справді були зобов'язані своєю кар'єрою та, власне, і збереженням життя саме Сталіну. Точно врахував генсек і деякі якості Кагановича як політичного діяча, що вирішальною мірою сформувався під час громадянської війни. За цих умов, за точною оцінкою М. І. Калініна, виник «величезний кадр людей, у яких єдиним законом є доцільне розпорядження владою. Управляти для них — значить розпоряджатися цілком самостійно, не

¹² Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 133; Голпнер С. 1916 год в Екатеринославе // Летопись революции.— 1923.— № 2.— С. 138, 139.

¹³ Терехов Р. Сторінки героїчної боротьби. (Спогади старого більшовика).— К., 1963.— С. 112.

¹⁴ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.— 1990.— № 2.— С. 91.

¹⁵ Каганович Л. М. Великий машиніст локомотива історії // Більшовик України.— 1940.— № 1.— С. 41.

підкоряючись регламентуючим статтям закону»¹⁶. Представником саме такого «кадру» був Каганович. І не випадково у листопаді 1929 р. саме він, виступаючи з доповіддю «12 років будівництва Радянської держави і боротьба з опортунізмом», фактично звинуватив прибічників концепції правової держави в опортунізмі, намагався довести, ніби вимога суворо додержуватись радянських законів суперечить ленінізму. Можливо тому через деякий час, у 1933—1934 рр., саме Каганович отримав доручення керувати «чистою» партією. Це буде пізніше, але негативні якості Кагановича досить виразно виявилися вже під час його роботи на Україні в 20-ті роки.

Л. М. Каганович очолив ЦК КП(б)У в складний і відповідальний період: у республіці, як і по всій країні, здійснювались докорінні соціально-економічні перетворення. Сповненими самовідданих трудових зусиль стали ці роки для комуністів, всіх трудящих України. Як генсек ЦК КП(б)У Л. М. Каганович займався широким спектром проблем — і промисловістю, і сільським господарством, і національною політикою, і питаннями партійного і державного будівництва, і ідеологічною роботою та ін. І було б необ'єктивно забувати, що у цей час він демонстрував неабиякі організаційні якості. Неправильно замовчувати і те, що Каганович чимало зробив для здійснення політики «українізації»¹⁷. Не випадково західний історик І. Майстренко зазначив, що Каганович «увійшов в історію Радянської України як постать, що сприяла відродженню української нації»¹⁸. Щоправда, І. Майстренко одночасно цілком слушно зауважив: у проведенні «українізації» Каганович ніколи не виходив поза рамки, приписані йому Сталіним, а ці рамки у 20-ті роки були ще досить широкими¹⁹. На думку іншого західного дослідника, І. Кошелівця, з приходом Л. М. Кагановича на посаду генсека ЦК КП(б)У «у наступ по всіх лініях» перейшов М. О. Скрипник, «розпочавши передусім з українізації партії й її апарату та преси»²⁰. Професор Стенфордського університету Р. Конквест зазначив, що «Каганович, хоча й усвідомлював, що націоналістичні українські настрої можуть вбачатися шкідливими в очах керівництва в Москві, активно проводив політику «поміркованої» українізації в її культурному й мовному аспектах»²¹.

Надзвичайно працездатний і вимогливий, Л. М. Каганович водночас був керівником, схильним до демагогії, до того, щоб вбачати в інакомисленні «інтригу». З перших днів своєї роботи на чолі ЦК КП(б)У він почав демонструвати свої просталінські симпатії. Характерним у зв'язку з цим є його виступ на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р., на якому він фактично нічого не сказав про стан справ у республіканській парторганізації, натомість активно критикував Л. Б. Каменева, Г. Є. Зінов'єва та Н. К. Крупську за те, що вони нібито «беруть на себе монопольне право тлумачення ленінізму»²¹.

¹⁶ Калинин М. И. О социалистической законности. — М., 1959. — С. 166.

¹⁷ Цікаво, що за умов «українізації» Каганович прагнув діяти, так би мовити, власним прикладом. Свідчить, зокрема, про це така деталь: доповідь на X з'їзді КП(б)У він виголосив українською мовою, а прикінцеве слово — російською. Об'єктивності заради у цьому зв'язку слід, щоправда, вказати і на епізод, який наводить у своїй книзі спогадів «Третя рота» поет В. Сосюра. У 1929 р. група українських письменників прибула до Москви. «Нас, — згадує В. Сосюра, — приймав товариш Сталін в приміщенні ЦК ВКП(б). Але перед тим, як зайшов він, з нами розмовляв дуже каліченою українською мовою Каганович, і це мене дуже дратувало» (Сосюра В. М. Третя рота. Роман. — К., 1988. — С. 258).

¹⁸ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Частина друга. — Мюнхен, 1969. — С. 37.

¹⁹ Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — С. 105.

²⁰ Конквест Р. Жатва скорби. — Лондон, 1988. — С. 131.

²¹ XIV съезд ВКП(б). 18—31 декабря 1925 г.: Стеног. отчет. — М. — Л., 1926. — С. 237.

На наступному, XV з'їзді ВКП(б) він досить чітко визначив своє розуміння ролі партійної організації: «Основним критерієм в оцінці діяльності партії завжди було і є успішне подолання труднощів та небезпек на нашому шляху»²². І хоча реальних, а не уявних труднощів і небезпек у той час не бракувало, Каганович надто часто їх створював своїм стилем керівництва, прагненням зміцнити власний авторитет шляхом викриття різного роду «ухилів» та замаскованих «ворогів». Така лінія породжувала підозрілість, взаємонедовіру.

Восени 1925 р., виступаючи на Харківській окружній конференції КП(б)У, де, до речі, його досить гостро критикували, він говорив: «Всілякі відтінки можуть бути у нашій партії. Ми не займаємося цькуванням їх... Ніхто нікого не переслідує, але ми бажаємо одного. Ми бажаємо, щоб ті товариші, у яких є певне політичне розходження з нами, про це відверто говорили»²³.

Невдовзі така відверта розмова виникла. Відверто сказав про хибний стиль роботи Кагановича секретар ЦК і Харківського окружного КП(б)У К. О. Кіркідж. Також відверто говорив про свою неспрацьованість із Кагановичем нарком освіти республіки О. Я. Шумський. Відверто висловили своє критичне ставлення до «неправильної кагановичівської політики» керівники Компартії Західної України. Нарешті, відверто конфліктуватиме із Кагановичем голова Раднаркому В. Я. Чубар. Він, як і член Політбюро ЦК КП(б)У В. П. Затонський, навіть зажадали поїхати за межі України.

Якою ж була реакція Кагановича? К. О. Кіркіджа перевели на роботу у ЦК КП(б)У, а згодом виникне «справа Кіркіджа», за якою його дискредитують. Можна припустити, що лише загибель К. О. Кіркіджа у автокатастрофі у травні 1932 р. «врятувала» його від долі В. Я. Чубаря, репресованого у 1939 р. Із критичних виступів О. Я. Шумського, а особливо із того факту, що вже у жовтні 1925 р. він порушив перед Сталіним питання про необхідність заміни лідера КП(б)У, виникла не просто «справа Шумського», а цілий «націоналістичний ухил».

Дуже добре відчувачи нові акценти сталінської національної політики, що почали більше даватися взнаки з другої половини 20-х років, Каганович вбачав у боротьбі з «націоналістичним ухилом» надзвичайно ефективний засіб зміцнення особистого впливу. Саме ці мотиви стали основою його конфлікту із О. Я. Шумським. Однак офіційна трактовка цього конфлікту була зовсім іншою: йшлося про так званий «шумськізм», який нібито вів до відокремлення України від СРСР. З 20-х років такі оцінки утвердилися у радянській історіографії. Так, приміром, у 1938 р. журнал «Більшовик України» писав: «Український народ добре пам'ятає ту величезну роботу, яку провели більшовики України під керівництвом найближчого соратника великого Сталіна — Л. М. Кагановича. Більшовицька непримиренність, невисипуча пильність, високий політичний рівень керівництва були властиві ЦК КП(б)У, на чолі якого стояв тов. Л. М. Каганович. Під керівництвом тов. Кагановича більшовики України викрили і розгромили контрреволюційний шумськізм...»²⁴. Ця думка підкреслювалася і у виданому у 1940 р. збірнику статей «Сталін»: «Наймити імперіалістів — шумськісти..., група Турянського — Васильківа»²⁵ повели запеклу атаку проти керівництва КП(б)У, яке очолював соратник товарища Сталіна Л. М. Каганович.

²² XV съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г.: Стеног. отчет.— Т. 1.— М., 1961.— С. 145.

²³ Стенографический отчет Харьковской окружной конференции. 31 октября — 10 ноября 1925 г.— Харьков, 1925.— С. 79.

²⁴ Буржуазні націоналісти — люті вороги народу // Більшовик України.— 1938.— № 7.— С. 50.

²⁵ Представники більшості ЦК КПЗУ, які виступили на підтримку О. Я. Шумського, проти необгрунтованих «викривальних» дій Кагановича.

Тов. Каганович, викриваючи вороже нутро Шумського, цього ватажка українських буржуазних націоналістів, на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у березні 1928 р. вказував, що «Шумський був і є знаряддям в руках наших ворогів». Більшовики України, керовані ленінсько-сталінським ЦК ВКП(б), вщент розгромили контрреволюційний шумськізм»²⁶.

Характерно, що такого роду оцінки щодо Шумського культивувалися у працях істориків донедавна, з тією, ясна річ, особливістю, що зникло ім'я Л. М. Кагановича як головного проводиря боротьби з О. Я. Шумським та з іншими «націонал-ухильниками». Приміром, ще у 1977 р. у 4-му виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України» можна прочитати: «Особливо гостро в партійній організації України проходила боротьба з місцевим націоналістичним ухилом. Його лідерами були О. Шумський — один із колишніх керівників дрібнобуржуазної націоналістичної партії боротьбистів, письменник М. Хвильовий, економіст М. Волобуєв... Погляди Шумського, Хвильового, Волобуєва були спрямовані на підлив і ослаблення непорушної дружби українського народу з народами СРСР, і насамперед з російським народом, що було на руку ворогам Радянської влади... Під керівництвом ЦК ВКП(б) партійна організація України дала рішучу відсіч націоналістам»²⁷. На думку авторів цих міркувань, подолання «проявів націоналізму в рядах КП(б)У» виявилось у тому, що Шумського «було знято з поста керівника Наркомосу республіки», а «Хвильовий і Волобуєв відкрито виступили з визнанням помилок і засудженням своїх націоналістичних помилок»²⁸.

Перебудова дала змогу неупереджено із всебічним залученням документального і фактичного матеріалу проаналізувати комплекс ключових питань, пов'язаних з історією боротьби проти так званого «націонал-ухильництва» у лавах КП(б)У. І ось перший і найголовніший висновок: ніякого ухилу як цілісного і небезпечного для партії формування не було²⁹. Якщо говорити про наслідки боротьби з «націонал-ухильниками», то їх каяттям ця боротьба не закінчилася, хоча всі вони тією чи іншою мірою визнавали власні помилки, які, поза сумнівом, кожен з них мав. На червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У О. Я. Шумський навіть визнав помилковою свою ідею про зняття Л. М. Кагановича. У 1927 р. Шумський залишив посаду наркома освіти і виїхав за межі республіки (він працював у Ленінграді та Москві). У травні 1933 р. його заарештували, звинувативши у причетності до так званої «Української військової організації» (УВО). У вересні 1946 р., після заслання, він покінчив життя самогубством. У такий же спосіб у 1933 р. пішов з життя М. Г. Хвильовий. На початку 30-х рр. до Середньої Азії був засланий М. Волобуєв.

Політична лінія Л. М. Кагановича і тих, хто її підтримував, вирішальною мірою спричинила дезорганізацію у лавах Комуністичної партії Західної України, більшість членів ЦК якої вважала помилкою рішення щодо О. Я. Шумського. 14 березня 1928 р. Пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію «Про націоналістичних зрадників», якою засуджувалась більшість ЦК КПЗУ. У цьому ж місяці питання про розкол в КПЗУ обговорював об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Доповідь Л. М. Кагановича на цьому Пленумі рясніла грубими випадками і обвинуваченнями на адресу керівників КПЗУ³⁰. Використову-

²⁶ Сталін. До 60-річчя з дня народження. — К., 1940. — С. 187.

²⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. — Вид. 4-е. — К., 1977. — С. 361—362.

²⁸ Там же. — С. 362.

²⁹ Курас І. Создание правдивой и полной истории Компартии Украины — неотложная задача ученых // Под знаменем ленинизма. — 1988. — № 15. — С. 17; Паничук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 319—331.

³⁰ Сливка Ю. Ю. Сторінки історії КПЗУ. — Львів, 1989. — С. 60—63.

ючи опудало звинувачень у націоналізмі та зраді, Каганович домігся, щоб члени більшості ЦК КПЗУ були оголошені розкольникими, зрадниками комуністичного руху, агентурою польського фашизму і рішенням Виконкому Комінтерну були виключені із комуністичного руху, а вся їх попередня діяльність стала розглядатися крізь призму перманентної зради і націоналізму. У 30-ті рр. майже весь керівний склад КПЗУ було знищено. Серед них — Й. О. Крілик (Васильків), М. Т. Косар (Заячківський), К. А. Саврич (Максимович), Г. В. Іваненко (Бараба), Р. В. Кузьма (Турянський) та ін. При цьому чимало відомих діячів КПЗУ разом з О. Я. Шумським проходили по справі «УВО». Таким чином, те, що деякі автори сором'язливо називали «подоланням націонал-ухильництва», на практиці означало політичну сваволю, репресії, смерть.

Поштовх до розгортання Л. М. Кагановичем кампанії проти «націонал-ухильництва» було дано листом Й. В. Сталіна від 26 квітня 1926 р. «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У». У цьому листі вказувалося на дві помилки О. Я. Шумського: на те, що він плутає «українізацію» апарату партійних та інших органів з «українізацією» пролетаріату, а також на те, що «цілком правильно підкреслюючи позитивний характер нового руху на Україні за українську культуру і громадськість, Шумський не бачить, однак тіньових сторін цього руху»³¹. А ось як «інтерпретував» ці сталінські зауваження Л. М. Каганович. У доповіді на X з'їзді КП(б)У у листопаді 1927 р. він назвав Шумського (який вже поїхав з України) «виразником натиску сторонньої дрібнобуржуазної стихії на партію», «безвольним рупором дрібнобуржуазних ворожих пролетаріатові сил»³².

«Товариші,— говорив Л. М. Каганович на з'їзді,— ми боремось не з особами, ми боремось з шкідливою ідеологією. Прагнення показати справу так, ніби Шумський пішов з особистих мотивів, не витримує ніякої критики. В завтрашній день, якщо Шумський змінить свою політику і стане на шлях лінії партії, нехай повернеться на Україну, нехай працює на користь партії й пролетаріату»³³. Це була чиста демагогія. І не тільки тому, що О. Я. Шумський вже не повернувся на Україну. Неупереджений аналіз свідчить, що багатьох помилок, які закидалися йому, наприклад, на червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У — а саме тоді підбивалися підсумки «українізації» — він не припускався. Ті ж хибні судження, які у наркома освіти насправді були, можна було подолати шляхом аргументованих і коректних дискусій.

Сталінський лист містив ще один дуже важливий для подальших подій момент. «Шумський,— писав Й. В. Сталін,— не бачить, що при слабкості корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух (тобто рух за українську культуру і громадськість — Ю. Ш.), очолюваний часто-густо некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму. Я не буду доводити, що така небезпека **стає все більш і більш реальною на Україні** (підкреслено мною — Ю. Ш.). Я хотів би тільки сказати, що від таких дефектів не вільні навіть деякі українські комуністи. Я маю на увазі такий, всім відомий факт, як статтю відомого комуніста Хвильового в українській пресі... Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна лише борючись з крайностями Хвильового в рядах комуністів»³⁴.

³¹ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори.— Т. 8.— С. 152.

³² X з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1928.— С. 126, 127.

³³ Там же.— С. 127.

³⁴ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори.— Т. 8.— С. 152.

До «крайностей» були віднесені деякі помилкові судження М. Г. Хвильового, висловлені ним у ході літературної дискусії, що почалася у 1925 р. «Вимоги Хвильового,— говорилося у сталінському листі,— про «негайну дерусифікацію пролетаріату» на Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики,— все це і багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати!) більш ніж дивно... Що казати про інших українських інтелігентів некоммуністичного табору, коли комуністи починають говорити, і не тільки говорити, але й писати в нашій радянській пресі мовою Хвильового?»³⁵

Слід визнати, що справжніх помилок, надто загострених суджень, ригоризму М. Г. Хвильовому більш ніж вистачало. Переконались у цьому можна, звернувшись до таких його публікацій, як «Думки проти течії», «Московські задрипанки», першої частини роману «Вальдшнепи» та ін. Помилковим у плані перспектив культурного будівництва був і висунутий ним заклик «Геть від Москви!». Однак, по-перше, слід враховувати, що це були помилкові судження не партійного керівника, який вирішальною мірою визначав перебіг громадсько-політичних подій, а літератора. Не випадково М. Г. Хвильовий у статті «Апологети писаризму» (саме з неї Сталін взяв слова про те, що українська поезія мусить «тікати» від російської літератури), ніби випереджаючи своїх майбутніх критиків, зауважував: «Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою...»³⁶. По-друге, необхідно зважити на те, що у 20-ті роки сталінський лист і інтенсивні «викривальні» дії Л. М. Кагановича блокували можливість серйозно розібратись у літературній та громадській позиції М. Г. Хвильового. Таку можливість створила лише перебудова, за умов якої з'явилися праці, що містять скрупи об'єктивно проаналізувати спадщину Хвильового³⁷. По-третє, М. Г. Хвильовий сам вельми гостро і неодноразово засуджував ті свої тези, які могли бути використані націоналістичними колами. Зокрема, на початку 1928 р. у відкритому листі до редакції газети «Комуніст» Хвильовий відмовився від гасла «Геть від Москви!», орієнтації на «психологічну Європу» та інших своїх суджень. Однак і після цього цькування тривало. Впливові сили, починаючи з самого Й. В. Сталіна, зробили все, щоб дискусія навколо «шумськізму» і «хвильовізму» не закінчилася лише каяттям Шумського і Хвильового, а постійно переводилася в площину політичну й більше того — перманентно «актуалізувалась».

Чому? Ми зрозуміємо це лише тоді, коли будемо розглядати боротьбу проти «націонал-ухильництва» у лавах КП(б)У не як епізод, а як закономірну фазу у діях, що їх спрямовував Й. В. Сталін і його прибічники, які мали на меті відхід від ленінської національної політики («коренізації»). Це була лише ланка у ланцюзі сталінської боротьби з «ізмами», яким Сталін для різних регіонів країни незмінно надавав націоналістичного забарвлення (тут можна згадати «справу Султан-Галієва», «справу Ібраїмова», боротьбу з грузинськими «націо-

³⁵ Там же.— С. 152—153.

³⁶ Жулинський М. Талант незвичайний і суперечливий // Вітчизна.— 1987.— № 12.— С. 146.

³⁷ Жулинський М. Згадуючи і роздумуючи // Літ. Україна.— 1987.— № 39; Гречанюк С. День повернення Миколи Хвильового // Українська мова і література в школі.— 1987.— № 12.— С. 17—26; Жулинський М. Талант незвичайний і суперечливий // Вітчизна.— 1987.— № 12.— С. 144—149; Жулинський М. Микола Хвильовий. 1893—1933 // Літ. Україна.— 1988.— № 14; Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Там же.— № 49; Лозицький В. Микола Хвильовий // Під прапором ленінізму.— 1990.— № 4.— С.

нал-ухильниками»). З початку 20-х років ця тенденція була визначена Сталіним і залишалася тільки реалізувати її. Ось чому відразу і О. Я. Шумський, і М. Г. Хвильовий, і інші діячі, які не «хиталися разом із генеральною лінією», а мали власні погляди (хоча й часом хибні, але такі, які можна було «виправити» шляхом полеміки) були приречені. І не тільки у плані їх усунення, а й у тому, що між ними неодмінно повинен був «знайтися» генетичний зв'язок. Пізніше саме такий зв'язок буде встановлено між О. Я. Шумським та М. О. Скрипником, який загалом підтримував політичну лінію Л. М. Кагановича³⁸. У 1927 р. М. О. Скрипник, який змінив О. Я. Шумського на посаді наркома освіти УСРР, у виступі на червневому Пленумі ЦК КП(б)У говорив: «...Хвильовий досить виразно виявив... шовіністичні збочення, бо за його шовіністичними збоченнями стояв і ідеологічне керівництво мав тов. Шумський»³⁹. Не міг, зрозуміло, Скрипник у момент, коли виголошував ці слова, передбачати, що через шість років у «збоченнях» (і «націонал-ухильництві») звинуватять уже його. А його політична доля зав'яжеться у тугий вузол з долями О. Я. Шумського і М. Г. Хвильового. І для М. О. Скрипника 1933 рік стане фатальним: 7 липня він офірує власне життя. Вже після цього, на XII з'їзді КП(б)У у січні 1934 р. тодішній другий секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев проголосив: «...Націоналістичний ухил на чолі з Скрипником був прямим продовженням ухилу Шумського в 1927 році»⁴⁰. Правильно зрозуміти смисл такого роду «висновків» неможливо поза контекстом сталінської національної політики 20—30-х рр.

Історики і літератори нині досить часто посилаються на лист Й. В. Сталіна від 26 квітня 1926 р. Менше уваги звертається на те, що в цьому ж листі висловлювались і деякі критичні зауваження на адресу Кагановича, вказувалося на його «деякі вади щодо переадміністрування» та «організаційний натиск»⁴¹. Хоч і невеликі, ці зауваження могли стати предметом серйозної колективної розмови у Політбюро та ЦК КП(б)У. Могли та не стали. Слід відверто сказати, що тодішньому керівництву КП(б)У не вистачило мужності протистояти авторитаризму Й. В. Сталіна і його посланця на Україні. Ось чому Л. М. Кагановичу вдалося порівняно легко нав'язати своє трактування сталінського листа. Більше того, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У у травні 1926 рр. за пропозицією В. Я. Чубаря було вирішено підготувати колективну відповідь Сталіну. Про це йшлося також на червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У.

Раніше історики не використовували текст цієї колективної відповіді, бо не були з нею знайомі. Авторів цих рядків вдалося знайти цей лист, під яким стоять підписи Г. І. Петровського, І. Є. Клименка, В. П. Затонського, В. Я. Чубаря, К. О. Кіркїжа, М. Л. Рухимовича, А. Ф. Радченка. До листа «цілком приєднались» голова ЦК КП(б)У М. Ф. Володимирський та секретар ЦК КП(б)У Ф. Д. Корнюшин. Звертаючись до Стадіна, автори листа, зокрема, писали: «Випад тов. Шумського не «перебільшення», як Ви допускаєте, а **злісне викривлення** дійсного стану і удар не по тов. Кагановичу, а по всьому

³⁸ Скрипник М. Хвильовізм чи шумськізм? // Більшовик України.— 1927.— № 2.— С. 26—39.

³⁹ ПА ІП при Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 258, арк. 40.

⁴⁰ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1934.— С. 206.

⁴¹ Ще у 60-х рр. науковими співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України І. І. Коломійченком, Ф. Є. Шерстюком, А. Д. Ярошенком було підготовлено велику і добре документовану об'єктивну довідку про діяльність О. Я. Шумського і його конфлікт з Л. М. Кагановичем. На жаль, зміст цієї довідки не було враховано у тогочасних оцінках «націонал-ухильництва». Саме при підготовці довідки було встановлено, що лист Й. В. Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ЦК КП(б)У» у 8-му томі сталінських творів (цей том вийшов у 1948 р.) надрукований не повністю. Відсутні саме ті місця, де дається критична, хоча й загалом обережна, характеристика стилю роботи Л. М. Кагановича.

Політбюро, по всьому, як ніколи, згуртованому одностайному керівному ядру ЦК КП(б)У»⁴².

Характерно, що Л. М. Каганович власноручно зробив до листа приписку, у якій, зокрема зазначав: «...Особисто моїй роботі на Україні вирішальною мірою сприяла і сприяє та товариська підтримка, яку я знайшов у всіх членів ЦК, зокрема, у тт. Григорія Івановича та Власа Яковича (Г. І. Петровський та В. Я. Чубар.— Ю. Ш.), з якими ми дружно працювали, працюємо і, впевнений, дружно працюватимемо»⁴³.

Цілком виправдав Л. М. Каганович довіру Сталіна і ще у одній надзвичайно важливій справі — боротьбі з опозицією. Це була багатопланова боротьба, що відображала всю гаму інтересів класів, соціальних груп і прошарків, вимог і завдань часу, історичних традицій, тиск невідкладних завдань, а також умов ворожого капіталістичного оточення. Ситуація, як відомо, значною мірою ускладнювалася особистим суперництвом у керівництві партії. Й. В. Сталін і його прибічники, до яких належав Л. М. Каганович, дуже вдало скористувалися цим, ототожнивши свою позицію з ленінською і оголошуючи усіх не згодних з ними «антиленінськими» і «антипартійними» елементами. При цьому сталінських опонентів не просто «таврували», а прагнули будь-якими засобами дискредитувати у очах партійної маси. Тим самим замість серйозних політичних дискусій формувалися симпатії і антипатії до окремих діячів, а це не дозволяло об'єктивно оцінити становище в партії в цілому, ті раціонально-критичні судження, що їх висувала опозиція. Активно і загалом вдало використовував такий прийом і Л. М. Каганович, забезпечуючи підтримку КП(б)У Й. В. Сталіну у його боротьбі проти «нової опозиції» та Л. Д. Троцького і його прибічників. Показово, що у жовтні 1926 р. у виступі на I Всеукраїнській конференції КП(б)У один із опозиціонерів — М. В. Голубенко, — аналізуючи доповідь Л. М. Кагановича, зазначав, що «факти, наведені тов. Кагановичем, не можуть переконати в тому, що в нас насправді здійснюється внутріпартійна демократія...», і хоча процент оновлення керівних партійних органів досить великий, цей процент зріс за рахунок розширення їх складу»⁴⁴. Наводячи факти переслідування тих членів партії, які належали до опозиції, М. В. Голубенко звернувся до партійного керівництва республіки: «...Дозвольте вам не повірити у тому, що ви товаришів, котрі з вами не згодні по тому чи іншому питанню, не переслідуйте репресивними заходами»⁴⁵.

Під впливом Л. М. Кагановича і при підтримці тодішніх керівників КП(б)У у республіканській партійній організації послідовно формувалося таке ставлення до опозиції, про яке виразно сказав О. Г. Шліхтер у виступі на тій же I конференції КП(б)У: «Наша партія це є, як відомо, союз одностайців. ...Чи не ясно для кожного з нас, що тут нема місця для так званої другої сторони? Товариш Голубенко думає зовсім інакше... А ми вам казали..., і будемо казати вашим опозиціонерам, що в нашій партії немає місця ні для якої другої сторони, бо є тільки одна сторона — це є сама партія»⁴⁶. Мине зовсім небагато часу і на цій «одній стороні» залишиться тільки Сталін і ті, хто підтримував його свідомо чи з міркувань власної безпеки.

До речі, і під час критики опозиції Л. М. Каганович використовував щонайменшу можливість для того, щоб «працювати» на сталінський авторитет. Одним із прикладів цього може бути звіт ЦК на X з'їзді КП(б)У. Звинувачуючи опозицію у неправильному розумінні демократії, Л. М. Каганович, зокрема, говорив, що опозиція «пробує

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2894, арк. 6.

⁴³ Там же, арк. 8.

⁴⁴ Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. 17—21 жовтня 1926 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1926.— С. 88.

⁴⁵ Там же.— С. 91.

⁴⁶ Там же.— С. 103.

висвітлити теперішній режим у партії, як режим запроваджений тов. Сталіним, як режим новий — режим особистої диктатури. Але все це, товариші, підхід старий, не лєнінський, критика стара — троцькістська... З прикладу останніх виступів опозиції ми бачимо, що коли опозиція рішуче виступила проти партійного режиму, коли вона довела до логічного кінця всі свої троцькістські твердження, вона, цілком природно, неминуче стала силою антирадянською...»⁴⁷. Сьогоднішньому читачеві, який слідкує за публікаціями на історичні теми, напевно, не слід довго пояснювати, що далеко не все, про що говорили опозиціонери у 20-ті роки, слід відкидати, що, зокрема, їх оцінки диктаторських нахилів Сталіна, як засвідчив наступний перебіг подій, на жаль, виявилися точними. На Х з'їзді КП(б)У Каганович, розповідаючи про участь КП(б)У у боротьбі з опозицією, згадав ім'я Х. Г. Раковського. У 1919-1923 рр. цей діяч за лєнінською рекомендацією очолював Раднарком України. Як відомо, пізніше він був одним із найактивніших учасників троцькістської опозиції, восени 1927 р. приїздив на Україну, намагаючись апелювати до мас з метою роз'яснення своїх позицій. З цього приводу Л. М. Каганович говорив: «Раковський по-пробував щастя на Дніпропетровщині і в Запоріжжі. Із Харкова він виїхав дуже швидко.

Ми можемо сказати, що, крім жалюгідного невеличкого зібрання опозиціонерів, Раковський нічого там не добився... Вся наша українська партійна організація цілком стояла і стоїть на лєнінських позиціях. Наші організації висловились за підтримку постанови ЦК про виключення Зінов'єва і Троцького зі складу партії.

Я повинен сказати, що це була **стихійна воля** (підкреслено мною — Ю. Ш.) партійної маси... Опозиція пробує тепер доводити, що у нас робиться все з наказу згори і, зокрема, Сталіна. Ці наклепи цілком спростовують ці факти, що їх ми маємо»⁴⁸.

Вельми показовим був також виступ на Х з'їзді КП(б)У і голови ДПУ В. А. Балицького, який, підтримуючи політичні оцінки Л. М. Кагановича, запевняв делегатів у тому, що «українська опозиція» має «підпілля» і «надпілля», причому у останньому «у них маленькі люди, ті, які зв'язуються із безпартійними і ті, які зв'язуються із антирадянськими партіями. Це тепер вже **майже доведений факт**» (підкреслено мною — Ю. Ш.). Звинуватив В. А. Балицький опозицію і у тому, що її представники, які знаходяться на радянській роботі, роблять великі витрати, щоб дати матеріальну можливість «існувати підпіллю», а також встановлюють зв'язок («через меншовиків») із закордоном⁴⁹. Невдовзі з лєксикону діячів типу В. А. Балицького зникне слово «майже» і опозиціонерів вже будуть твердо вважати «п'ятою колоною» у партії, а їх зв'язок з антирадянськими силами чи іноземними розвідками стане ніби автоматично доведеним. У серпні 1928 р. Х. Г. Раковський із свого астраханського заслання напише у одному з листів про механізм формування того, що Каганович називав «стихійною волею»: «Важко собі уявити, що робиться у низовому партійному апараті. У боротьбі з опозицією особливо виявилось його ідейне зубожіння та розбещуючий вплив, який він справляє на партійну робітничу масу. Якщо у партійних верхах була ще якась ідейна, хоча й неправильна, хоча софістична з великою дозою недобросовісності лінія, то у низах проти опозиції допускалися головним чином аргументи нестримної демагогії. Агенти партії не соромились тут виїжджати і на антисемітизмі, і на ксенофобії, і на ненависті до інтелігенції і т. д.»⁵⁰.

⁴⁷ Х з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р.: Стеног. звіт.— С. 149, 150.

⁴⁸ Там же.— С. 152.

⁴⁹ Там же.— С. 213.

⁵⁰ Раковский Х. Нет ничего опаснее пассивности масс // Неделя.— 1988.— № 43.

Про те, як виробляли «стихійну волю» для керівництва КП(б)У, дуже добре скаже у своїх мемуарах М. С. Хрущов. Ось що він згадував про участь у роботі XV з'їзду ВКП(б), який працював у грудні 1927 р. і делегатом якого він був: «Очолював тоді українську делегацію Каганович, в її керівництво входили Петровський, Чубар, Шліхтер і Скрипник — основні члени Політбюро ЦК КП(б)У. Яковлев розповів, з яких питань у нас є розходження з зінов'євцями і що питання стоїть дуже гостро. Таким чином, нас як би вже підготували. В цьому розумінні це були фракційні збори, але вони проводились за згодою Сталіна і, я гадаю, за його дорученням»⁵¹.

З цим дорученням на Україні Л. М. Каганович впорався досить успішно. Загалом же у республіці тих, хто підтримував троцькістську опозицію, виявиться, за офіційними даними, зовсім небагато: на 7 грудня 1927 р. з 147970 комуністів, які взяли участь у дискусії, за опозицію проголосував лише 741 чоловік⁵². Згодом опозиціонерів почнуть активно виключати із лав КП(б)У, більшість з них загине у ході репресій 30-х років. Характерно, що саме у ході репресій чисельність тих, кого кваліфікуватимуть як опозиціонерів, зростає, адже тоді розпочнеться активний пошук «прихованих троцькістів».

Одержано 23.05.90.

В этом разделе статьи освещается первый период деятельности одного из сталинских подручных Л. М. Кагановича на посту генсека ЦК КП(б)У у 1925—1928 гг.

(Далі буде)

⁵¹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — № 2. — С. 88.

⁵² Нариси історії Комуністичної партії України. — С. 361.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Г. В. Касьянов (Київ)

Академік М. І. Яворський: доля вченого

Статтю присвячено М. І. Яворському — відомому в 20-ті роки українському історичному, академіку АН УСРР і АН Білорусії. Розповідається про трагічну долю вченого, який стояв біля витоків української марксистської історіографії. Аналізуються його наукові погляди, оцінюється творчий доробок.

Ім'я Матвія Івановича Яворського — одного з перших українських істориків-марксистів, академіка АН УСРР, автора підручників, за якими у 20-ті роки вивчали минуле України у вузах та школах, до недавнього часу було викреслене з історії науки. Вузькому колу спеціалістів воно було відомим лише з додатками-ярликами «націоналіст», «вульгарний соціолог» та ін. Особистість М. І. Яворського досі незмінно згадувалася радянською історіографією у контексті боротьби з націоналістичними теоріями в галузі суспільних наук. У зарубіжній — більш традиційним є погляд на нього як на «офіційного історика» або «ідеологічного наглядача» (Б. Кравченко, Р. Конквест). Навіть Дж. Мейс, який виявив жвавий інтерес до діяльності вченого з України, дещо зневажливо називає його переважно «апаратником», ніж істориком¹. Українські зарубіжні історики-емігранти — сучасники М. І. Яворського — вважають його жертвою боротьби проти українського націоналізму в 30-ті роки². Вся ця гама думок і оцінок все ж не дає правильного уявлення ні про особистість М. І. Яворського, ні про його історичні погляди, ні про вклад ученого у розвиток марксистської історіографії на Україні.

Доля Матвія Івановича Яворського як людини і науковця — трагічна. Лише не так давно його було реабілітовано як громадянина, а в квітні 1989 р. відбулася й партійна реабілітація. Проте радянські історики ще не дали всебічної оцінки його науковій та громадській діяльності. У цьому відношенні особистість М. І. Яворського ще залишається однією з «білих плям» в українській історіографії.

Народився Матвій Іванович 15 листопада 1885 р. у селі Корчмин (за іншими даними — в 1884 в с. Сош) у Галичині. Виходець з небагатої селянської сім'ї, він вже у ранньому віці виявив неабиякі здібності, що дало йому змогу закінчити гімназію та вступити потім на юридичний факультет Львівського університету. Закінчивши у 1910 р. цей вуз, Матвій Іванович присвятив себе науковій діяльності. Сферою його інтересів стала історія правових систем на Україні. У 1912 р. він завершив свою першу наукову працю — «Соціальні основи підліткової злочинності»³. Світова війна, що почалася через два роки потому, перервала наукову роботу молодого вченого. У 1915 р. він був призваний в австрійську армію. Проте через непридатність до строювої служби його направили у польову жандармерію, а потім він став одним із штабних офіцерів Української галицької армії. В 1919 р. у складі однієї з її частин М. І. Яворський перейшов на бік Радянської влади.

¹ Mace J. Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine. 1918—1933. — Cambridge, 1983. — P. 245.

² Див.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII. — С. 25—26.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2923, арк. 9.

З 1920 р. Матвій Іванович проживав у Харкові. В квітні того ж року, вже будучи викладачем Центральної партійної школи, він вступив у КП(б)У⁴. На той час визначилися основні напрями його наукової діяльності: історія класової боротьби на Україні (в 1921 р. була видана схема-конспект лекцій на цю тему)⁵ та підготовка узагальненого курсу з історії України на основі марксистської методології. На початку 20-х років було видано «Короткий курс історії України», який витримав шість видань і став у 20-ті роки практично єдиним марксистським навчальним посібником з історії України. Цікаво, що підручник одразу став розглядатися як альтернатива виданням такого роду, що належали перу буржуазних істориків. Цікавили М. І. Яворського й історія філософії (у 1922 р. він опублікував нарис про Г. Сковороду), історія КП(б)У (йй учений присвятив нарис, написаний разом з І. Ю. Куликом).

У грудні 1922 р. при Укрголовпрофосвіті було створено Інститут марксизму. Туди на кафедру історії української культури перейшов працювати М. І. Яворський⁶. Під час реорганізації Української академії наук в середині 20-х років Інститут марксизму став академічною установою (це було зроблено з метою збільшення у складі соціально-історичного відділення академії співробітників-комуністів)⁷. На той час М. І. Яворський уже став відомим як автор серії підручників для шкіл та середніх спеціальних навчальних закладів⁸.

На початок своєї наукової і педагогічної діяльності в Радянській Україні М. І. Яворський був цілком зрілим ученим із сформованим світоглядом та своїм баченням багатьох наукових проблем. Він був чудово, по-європейському освічений, знав дев'ять мов. Праці основоположників марксизму читав в оригіналі. Все це надавало характеру зрілості й оригінальності першим же його науковим працям та підручникам. Разом з тим як історик-дослідник він перебував у досить складному становищі. З одного боку, він не міг не відчувати досить сильного впливу своїх попередників у галузі історіографії, насамперед, такої значної фігури, як М. С. Грушевський. З іншого боку, М. І. Яворському необхідно було розробляти свою концепцію історичного процесу на Україні, яка у тих умовах неминуче повинна була вступити у суперечність з концепціями немарксистських шкіл. Марксистська історіографія України перебувала на початку розвитку, а буржуазна — ще не здавала своїх позицій. В умовах стрімкої політизації громадського життя у країні консенсус між ними був неможливий. Це визначило певний дуалізм та еклектику в працях М. І. Яворського (особливо в ранніх). Як через об'єктивні, так й суб'єктивні причини він не міг відмовитися від досягнень української буржуазної історіографії і разом з тим йому доводилося (часто-густо штучно) протиставляти їй свої наукові побудови, абсолютизувати їх.

Перша ж його узагальнююча праця («Нарис історії України») викликала з боку істориків старшого покоління закиди в догматизмі та декларативності деяких положень. На рецензію Д. І. Багалєя («Червоний шлях», 1923 р., № 9) М. І. Яворський відповів своєрідною антикритикою — статтею «Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще і про бабусину спідницю», витриману подекуди в неприйнятно різкій формі. Це викликало ще один критичний нарис Д. І. Багалєя, де до старих закидів додалися побажання дотримуватися етичних

⁴ Там же, спр. 336, арк. 97.

⁵ Яворський М. І. Історія боротьби класів на Україні: Начерк лекцій... — Полтава, 1921. — 14 с.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 70.

⁷ Там же, спр. 2008, арк. 174.

⁸ Див.: Яворський М. І. Нарис історії України. — К., 1923. — Ч. 1.: Господарство натуральне. — 170 с.; Яворський М. І. Нарис історії України. — Харків, 1924. — Ч. 2.: Станово-шляхетське суспільство. Козацька революція. — 136 с.; Яворський М. І. Нарис історії України. — Катеринослав, 1925. — Ч. 2: Дворянська революція. — 163 с.

норм наукової полеміки⁹. Дискусія, що виникла стихійно, цікава тим, що у своїй антикритиці М. І. Яворський вперше висловлює у систематизованому вигляді свої погляди на історичний процес і методи його вивчення. Насамперед, учений закликав відмовитися від описовості та об'єктивістського викладу фактів, притаманних його попередникам, вказавши на те, що цей шлях не дає цілісної історичної картини і не дає змогу виявити її закономірності¹⁰. Разом з тим учений вказав на те, що існують закономірності різних рівней, більш чи менш загального порядку, тобто визнав за необхідне вивчати соціологічні закони¹¹. М. І. Яворський високо оцінив досягнення буржуазної історіографії, виявивши при цьому певний схематизм у її розумінні: рівень розвитку та істинність досліджень істориків буржуазної школи він прямо зв'язав з потребами капіталістичного ладу. З цього випливало його дещо зневажливе ставлення до спадщини попередників¹². Такий підхід значно обмежував можливості самого М. І. Яворського як історика і в умовах зростаючого витіснення буржуазної ідеології вів до посилення догматичних засад у його дослідженнях.

Закид у догматизмі деяких висновків М. І. Яворського пролунав і в рецензії на його наступну велику працю «Україна в епоху капіталізму». Рецензент не пояснив, що мається на увазі під догматичністю. Очевидно, мова йшла про деяку безапеляційність висновків, таку незвичну для істориків старої школи¹³. Сама ж книга заслуговує особливої уваги через свою незвичність. М. І. Яворський, ніби передбачаючи звинувачення у догматизмі, подав до першого випуску своєї праці такий вступ: «Цей новий взірєць підручника цікавий тим, що не нав'язує читачу зверху думок автора, його погляди на окремі питання, а дає можливість самому читачеві самостійною працею вирішити поставлені автором питання»¹⁴. На перший погляд, структура книги відповідала цьому завданню: кожний розділ починався авторською тезою, що викладала основну суть матеріалу, потім йшов план розділу, література до нього та зміст, що містив уривки й фрагменти творів багатьох істориків з даної теми, документи тощо. Авторські тези, написані стисло і багаті на ідеї, практично задавали тон усьому матеріалу. Тому слова про самостійність висновків читача стосувалися більше до побажань. І все ж «Україна в епоху капіталізму» — одна з найбільш значних праць М. І. Яворського, де він викладає вперше свою концепцію історичного процесу на Україні та його періодизацію. В основу книги було покладено популярну на той час ідею про еволюцію торгового капіталу. Він на думку Матвія Івановича, став основою еволюції капіталістичних відносин на Україні, однак у період появи та розвитку промислового капіталу вступив з ним у суперечність і став найважливішим елементом економічної бази самодержавства¹⁵.

Тезу про еволюцію торгового капіталу було покладено і в основу вивчення класових суперечностей на Україні. Наприклад, причини Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. (за визначенням М. І. Яворського, «козацької революції») полягали в тому, що шляхетська фільварочна система «придавила початковий зріст торгового капіталу, підкопала економічне та соціально-політичне становище міст,

⁹ Багалій Д., акад. З приводу антикритики проф. М. І. Яворського // Черв. шлях. — 1924. — № 6. — С. 149.

¹⁰ Черв. шлях. — 1924. — № 3. — С. 168.

¹¹ Там же. — С. 170.

¹² Там же. — С. 173.

¹³ Рыбаков И. Ф. М. Яворський. Україна в епоху капіталізму // Былое. — 1925. — Вып. 1—3, № 3. — С. 244—247.

¹⁴ Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму. — Харків, 1924. — Вип. 1: Період початкової акумуляції. — С. 3.

¹⁵ Див.: Там же. — С. 11; Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму. — Харків, 1925. — Вип. 3. — С. 10.

виснажила промисловість»¹⁶. «Козацька революція» зруйнувала фільварочну систему та дала широку дорогу торговому капіталу «для заснування процесу первинної акумуляції»¹⁷. М. І. Яворський, напевно, навмисне уникав аналізу національних, релігійних та багатьох інших факторів, що зумовили війну 1648—1654 рр., зводячи все до економічної обумовленості. Така спрямованість багато в чому відповідала «економічному матеріалізму», що займав міцні позиції в працях істориків, філософів, економістів (М. М. Покровський, І. І. Скворцов-Степанов, О. О. Богданов та ін.). Незважаючи на деяку прямолінійність у пошуках взаємозв'язків між економічними та соціальними закономірностями, такий підхід М. І. Яворського все ж був значним кроком уперед у вивченні історії України.

З еволюцією торгового капіталу М. І. Яворський пов'язував цілий комплекс соціально-історичних процесів: розповсюдження на Україні російських приватноправових інститутів у XVII—XIX ст., зближення українського дворянства із самодержавством, зародження і розвиток великого машинного виробництва й навіть реформістські чи революційні устремління буржуазії напередодні революції 1905—1907 рр.¹⁸ Такі погляди, безумовно, мали раціональне зерно, однак вони відрізнялися однобічністю, оскільки часом поза увагою залишалися інші фактори соціально-політичного, національного, культурного розвитку; еволюція торгового капіталу набувала в інтерпретаціях ученого переважачого значення. Однак не варто забувати, що книга М. І. Яворського була першою спробою такого роду в українській марксистській історіографії, що надає їй особливого значення.

На середину 20-х років М. І. Яворський був визнаним лідером істориків-марксистів України. Список його праць налічував близько 50 назв¹⁹. Крім підручників для вузів і шкіл, до них входили праці з історії суспільно-політичних рухів²⁰, статті конкретно-історичного і методологічного характеру²¹.

Працездатність М. І. Яворського та відданість його своїй справі були величезні. Крім власне наукових турбот, він займався громадською та державною діяльністю. У 1926 р. учений очолив Укрголовнауку при Наркомосі УСРР. За його участю було створене Українське товариство істориків-марксистів, він очолював Харківське наукове товариство, керував роботою кафедри історії української культури в Інституті марксизму. Матвій Іванович був людиною відкритою, інтелігентною, ерудованою. Цінував і добре знав класичну та сучасну літературу. Захоплювався творами Т. Г. Шевченка, багато з них знав напам'ять. Високо цинив класичну музику, став бібліофілом.

У липні — серпні 1928 р. М. І. Яворський у складі делегації радянських суспільствознавців представляв українську історичну науку за кордоном. У липні він брав участь у конференції «Російський історичний тиждень» (Берлін), організованій «Німецьким товариством вивчення Східної Європи — Остєвропа». Там учений виступив з двома доповідями німецькою мовою: «Західноєвропейські впливи на формування ідей соціального руху на Україні у другій половині XIX ст.» і «Досягнення української історичної науки у 1917—1927 рр.». Доповіді його стали багато в чому відкриттям для закордонної наукової громадськості, що не мала до того часу контактів з українськими істориками-марксистами. У звіті М. І. Яворський відзначав, що відгуки на його доповіді

¹⁶ Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму. — Вип. 1. — С. 11.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Яворський М. І. Там же. — С. 119; Вип. 3. — С. 9, 10.

¹⁹ ІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2923, арк. 9.

²⁰ Див.: Емський акт 1876 р. // Прапор марксизму. — 1927. — № 1. — С. 115—143; Кирило-методіївці // Там же. — С. 212—241; Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Харків, 1928. — Ч. 1—2 та ін.

²¹ Див.: Яворський М. Провідні думки в розвитку історичної науки // Прапор марксизму. — 1929. — № 1. — С. 89—116.

в пресі були доброзичливими. Не обійшлося й без того, що в одній з газет його охарактеризували як «розв'язну молоду людину, яка жваво розмовляє по-німецькому»²². «Молодій людині» у той час було 42 роки. По закінченні «Російського історичного тижня» Матвія Івановича запросили читати лекції одразу кілька німецьких університетів. Він відвідав Галле, Франкфурт-на-Майні, Майнц, Кельн та Гамбург, де знайомився з архівами й науковими закладами, читав лекції.

З Німеччини М. І. Яворський відбув у Норвегію, де взяв участь у VI міжнародному конгресі істориків і виступив з тими ж доповідями. Разом з М. М. Покровським він був запрошений стати кореспондентом «Інформаційного бюлетеня історичних наук Східної Європи» (Париж)²³. Участь у роботі конгресу справила на М. І. Яворського велике враження, додому він повернувся сповнений творчих планів і надій. На початку 1929 р. наукова громадськість висунула його кандидатуру на присвоєння звання академіка ВУАН. Тоді ж разом з М. О. Скрипником він був обраний дійсним членом Білоруської Академії наук²⁴.

Проте в житті вченого, як й у житті мільйонів його співвітчизників, визрівав крутий перелом. Політична ситуація в країні загострювалася. Виникла криза хлібозаготівель. Згорталася нова економічна політика. В партії розпочиналася боротьба з «правим ухилом», яка зміцнювала всевладдя Сталіна. Набирала обертів широкомасштабна «боротьба з шкідництвом», першопопштовхом до якої стала горезвісна «шахтинська справа». Шкідники відшукувалися скрізь, у тому числі в науці. На Україні не стихала «боротьба з націоналізмом та націонал-ухильництвом». Більшість найбуденніших людських справ перетворювалася на «фронти». Таким фронтом стала й наука, насамперед, історична. Тут велися своєрідні бойові дії, що супроводжувалися жертвами і втратами.

Однією з таких жертв судилося стати Матвію Івановичу. Хоча слід зазначити, що він сам також брав участь у створенні атмосфери нетерпимості під час ведення дискусій з науковими опонентами. Тон і прийоми полеміки, які він використовував при цьому, нерідко були невинуватими, хоча й відповідали духові часу.

Відомо, що історики-марксисти в 20-ті роки дружно боролися проти української буржуазної історіографії, очолюваної М. С. Грушевським, трактуючи її як націоналістичну. При цьому термін «націоналізм» витлумачувався надзвичайно однобічно, суб'єктивно, мав характер політичного тавра. В цій боротьбі брав участь й М. І. Яворський. Крім наукових доповідей та повідомлень, присвячених критиці української буржуазної історіографії, Матвій Іванович, як громадський діяч, брав участь у різних суспільно-політичних кампаніях проти «націоналістів». Зокрема, його підпис стоїть під резолюцією товариства «Історик-марксист», що засуджувала академіка ВУАН С. О. Єфремова за його нібито антирадянські виступи²⁵. (В середині 1929 р. останній був заарештований у сфабрикованій справі «Спілки визволення України».) Навряд чи Матвій Іванович гадав, що й сам скоро стане об'єктом подібного гоніння.

У кінці грудня 1928 — на початку січня 1929 р. у Москві проходила Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів. Саме на ній М. І. Яворський, який очолював українську делегацію, неждано-негадано для себе був підданий критиці з боку П. О. Горіна — співробітника Інституту марксизму Комкакадемії. Звинувачення зводилися до проповіді М. І. Яворським у його підручнику (1926 р. видання) немарк-

²² Німецький тиждень радянської науки // Прапор марксизму. — 1928. — № 3. — С. 232.

²³ Яворський М. Шостий конгрес історичний // Прапор марксизму. — 1928. — № 4. — С. 216—224.

²⁴ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2923, арк. 8; ЦДАЖР-УРСР, ф. 1249, оп. 1, спр. 309, арк. 80.

²⁵ Там же, спр. 2924, арк. 7.

систських поглядів на історію України. Стверджувалося, наприклад, що за Яворським, буржуазія в 1905 р. була на Україні революційною силою, що в лютому 1917 р. саме вона здійснювала революцію, нарешті, що в підручнику нема «чіткої марксистської схеми» історичного процесу²⁶. Конфлікт був явно спровокований, оскільки, незважаючи на визнання М. І. Яворським за собою багатьох помилок, «критика» продовжувала наростати і після конференції.

Цікаво, що сам Матвій Іванович виступав з доповіддю «Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці», в якій зазначав, що головне завдання істориків — це «боротьба» з ворожими марксизму течіями та ухилами від нього, такими, як економічний матеріалізм, «націонал-марксизм», етнографізм тощо²⁷. Тепер він сам став об'єктом цієї боротьби. На конференції було організовано тиск на делегацію істориків України в цілому. Як зазначалося в доповідній записці С. Семко (члена делегації) на ім'я С. В. Косіора, «на конференції, особливо виступом тов. Покровського М. М., були створені несприятливі обставини для української делегації. Виступ тов. Покровського задав тон і став приводом до негативного ставлення до української історичної науки й делегатів українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи, навіть незважаючи на приналежність до КП(б)У та Товариства істориків-марксистів»²⁸. Отже, було дано сигнал до розгрому націоналістичних ухилів уже в самій марксистській історіографії, наявність яких мала, очевидно, підтверджувати тезу про загострення класової боротьби по всіх лініях. М. І. Яворський був надто помітною фігурою, щоб залишитися осторонь цієї «кампанії».

Дискусія була винесена за рамки конференції. «Правда» вже у лютому вмістила на своїх сторінках рецензію П. О. Горіна на підручник М. І. Яворського «Історія України в стислому нарисі», витриману в значно більш різких тонах, ніж виступ її автора на конференції. Вона містила цілу низку обвинувачень політизованого характеру: заперечення М. І. Яворським наявності великої української буржуазії на початку століття, характеристику української соціал-демократії як революційної та протиставлення її більшовикам, відсутність історії пролетаріату в книзі, приписування вченим революційних устремлень частині українського кулацтва в революції 1905—1907 рр.²⁹ Рецензія мала відверто тенденційний характер і зовсім не ставила метою пошук істини. Починалася кампанія наукової та політичної дискредитації М. І. Яворського, якого було обрано як фігуру, що уособлювала б націоналістичний і правоопортуністичний ухил в історіографії. Це цілком було у дусі того часу.

М. І. Яворський відповів статтю «Дон-кіхотство чи русотяпство? З приводу однієї рецензії». У досить різкій формі він відкинув усі недобросовісні випадки свого недоброзичливого критика, звинувативши його у свою чергу в троцькізмі, великодержавному шовінізмі й формально-класовому підході (приймавши, на жаль, правила нав'язаної йому гри)³⁰. У цій політизованій полеміці відчувається один значний нюанс: деякі ідеї М. І. Яворського вже виходили за рамки жорстко регламентованої офіційної історіографії, що почала свій шлях до «Короткого курсу історії ВКП(б)». Сюди ж слід віднести його оцінки дрібної

²⁶ Труды Первой всесоюзной конференции историков-марксистов.— М., 1929.— С. 29—30.

²⁷ Там же.— С. 435.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 1.

²⁹ Горин П. М. И. Яворский. История Украины в сжатом очерке // Правда.— 1929.— 10 февр.

³⁰ Прапор марксизму.— 1929.— № 2.— С. 207—213.

буржуазії України та її ролі й місця в революційному русі³¹, спроби дати різнобічну характеристику діяльності Центральної ради (замість традиційних прокльонів на її адресу) і багато іншого.

Віддаючи данину часові, він протистояв буржуазним школам в історіографії України, намагаючись не виходити за межі наукової полеміки. При цьому М. І. Яворський все ж випадав із загальної когорти «борців» з «націоналізмом та куркульськими підступами». Його наукові розвідки вже суперечили офіційному курсу в галузі ідеології. Наприклад, він не став давати однозначної негативної оцінки М. П. Драгоманову, високо оцінював діяльність М. Зібера та А. Подолинського як популяризаторів марксизму на Україні. Неприйняття викликала і неоднозначна оцінка вченим діяльності Центральної ради. Так, він вважав революційним кроком її другий універсал, який, на його думку, фактично «розколов єдиний фронт російського імперіалізму» і, давши відносну самостійність Україні, сприяв наближенню загальноросійської пролетарської революції³².

Особливо злісним нападкам піддавалися погляди М. І. Яворського на характер української сільської буржуазії та її роль у буржуазно-демократичних революціях. Погляди ці були представлені як «теорія двокуркульства» (сам Матвій Іванович такого терміна не виділяв у своїх працях). Учений не розглядав українську сільську буржуазію напередодні революції 1905—1907 рр. і після неї як єдине ціле, а побачив «новий зразок селянської буржуазії, шойно народженої буржуазії, чистої вже породи, що росла здебільша на одній оренді землі та й собі у вивласненні землі бачила своє майбутнє... Оцей народжений і ненароджений дрібний сільський буржуа, нової і чистої породи, фактично й собі був у нас за двигуна в сільських заколотах. Хоч не всюди й не завжди він виступав попереду, хоча здебільша він йшов позаду голодної на землю маси, але на ділі й він був її мозок, її нерв, на ділі й він у нас автор селянських міркувань про вивласнення приватних власників, та вже, безперечно, був це автор селянських думок про національне самоврядування в «майбутній республіці»³³. Ця цитата, багато разів повторена у багатьох рецензіях та виступах, що «викривали» М. І. Яворського, була одним з центральних об'єктів критики й стала основою для звинувачення його в апології куркульства. Дійсно, думки про революційність сільського буржуа (нехай навіть дрібнобуржуазну) були дуже невчасні. Саме тоді розгорталася сталінська колективізація і десятки тисяч «куркульських елементів» підлягали ліквідації як клас.

Так само розходилася з кон'юктурою й «надмірна» увага М. І. Яворського до дрібнобуржуазних партій в революціях 1905—1907 рр., хоча він цілком добросовісно і з марксистських позицій критикував їх³⁴. Втім, наукова цінність чи неправомірність перелічених поглядів ученого вже не стояла на порядку денному. Їм надавався винятково політичний підтекст, який і піддавався огульній критиці. Без будь-якої участі М. І. Яворського його погляди зводилися в «систему». Автор її був приречений на остракізм.

Спроби Матвія Івановича дати відсіч організованій критиці тільки посилювали її натиск. У 12-му номері журналу «Історик-марксист» разом з листом П. О. Горіна в редакцію з приводу відповіді М. І. Яворського було вміщено сповнену одвертих пересмикувань рецензію українського історика Т. Т. Скубицького * все на той же горезвісний підруч-

³¹ Див.: Яворський М. І. Історія України в стислому нарисі.— Харків, 1928.— С. 256, 267.

³² Там же.— С. 314.

³³ Там же.— С. 256—257.

³⁴ Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму.— Вип. 3.— С. 186.

* Т. Т. Скубицького було репресовано в 1937 р.; нині — реабілітований.

ник. Закінчувався цей опус так: «...Книга М. Яворського ніяк не може претендувати на звання марксистської праці, а як підручник вона, безумовно, шкідлива, оскільки не дає нашому учню справжньої картини класової боротьби на Україні»³⁵. Не менш різко висловлювався й П. О. Горін, який зазначав, що книга та погляди М. І. Яворського, по-перше, користувалися «симпатією куркульських елементів» і, по-друге, були «історичним обґрунтуванням націонал-правого ухилу»³⁶.

У М. І. Яворського ще були колеги, які виступали на його захист. В. Сухіно-Хоменко, наприклад, охарактеризував виступ П. О. Горіна як рецензію або памфлет, що «надто перегинає в бік «знищити та похоронити». Він же вказав Т. Т. Скубицькому на невідповідність його зауважень змісту книги М. І. Яворського і нагадав запомадливим «кри-тикам», що вчений вперше розробляє питання історії України на основі марксистської методології і потребує, насамперед, товариської і конструктивної критики³⁷. Використовуючи методи і термінологію опонентів М. І. Яворського, загальні збори Товариства істориків-марксистів України 15 лютого 1929 р. охарактеризували рецензію П. О. Горіна як «політично помилкову».

Проте сам М. І. Яворський вимагав публічного обговорення його поглядів або пояснень по суті звинувачень, що зводилися на нього. У травні 1929 р. в українському Інституті марксизму за пропозицією Матвія Івановича, підтриманою Харківською партійною організацією, була організована дискусія за схемою історії України³⁸. Стенограма дискусії свідчить про те, що обговорення готувалося поспіхом, багато її учасників взагалі не говорили про схему. Та й остання опублікована у вигляді тез, мала на собі відбиток поспішності та недопрацьованості. Дискусія завершилася млявим і далеко не одностайним «засудженням» поглядів М. І. Яворського³⁹. Він сам направив на адресу ЦК КП(б)У лист, де визнав свої оцінки ролі української буржуазії в революціях 1905—1907 рр. помилковими⁴⁰. Напевно, саме тому матеріали дискусії не поспішали друкувати і вони побачили світ лише через рік. Для нас же ця дискусія цікава тим, що деякі положення, висловлені на ній М. І. Яворським, перегукуються з сучасністю. Наприклад, ще шістдесят років тому він виступив проти надмірної абсолютизації класового підходу в історичних дослідженнях, хоча, зрештою, й не відмовлявся від нього. Вчений вказав на те, що сучасна йому марксистська історіографія заганяє себе у вузькі рамки формально-класового підходу: «Російська марксистська література хоч і перебудувала старі буржуазні концепції історичного процесу Росії за його класовим змістом, але конструкцію схеми цього процесу залишала й надалі в старих її межах. Така заміна формально-класовим методом наявної диференційованої дійсності цього процесу залишає через це й надалі не тільки схему історії України, але й саму цю історію в небутті»⁴¹.

Минуле України М. І. Яворський пропонував розглядати в двох аспектах: як історію, що входить у загальноросійський (а для деяких регіонів — у загальнопольський чи австрійський) процес, та як своєрідну, сповнену специфічних особливостей власне національну. «Історія України,— писав він,— як взагалі історія деякої нації, що розвивається до міжнародної пролетарської революції,— національ-

³⁵ Скубицький Т. М. Яворський. Історія України в стислому нарисі // Історик-марксист.— 1929.— № 12.— С. 285.

³⁶ Горін П. Письмо в редакцію // Історик-марксист.— 1929.— № 12.— С. 334—335.

³⁷ Сухіно-Хоменко В. На марксистському історичному фронті // Більшовик України.— 1929.— № 17/18.— С. 42—43.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1249, оп. 1, спр. 309, арк. 84.

³⁹ Див.: Літопис революції.— 1929.— № 2.— С. 272—274, 282, 289—297, 302—326; № 314.— С. 180, 184, 195—213, 218—237.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, арк. 39.

⁴¹ Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 270—271.

на історія, але не в силу того, що на ній складається внутрішній процес однієї тільки української народності, абстрагованої від її дійсності...»⁴². М. І. Яворський не виключав з «національної історії» інші народи, розуміючи під цим терміном розвиток української нації до її самовизначення⁴³. Повторив на дискусії Матвій Іванович й свої думки про роль і місце торгового капіталу в історичному розвитку України, зроблені ним ще в праці «Україна в епоху капіталізму». В цілому ж у тезах простежується одна особливість. Намагаючись поєднати своє положення про «національну історію» з думкою про відмову від гіперболізації класового підходу, М. І. Яворський вільно чи невільно навів своїх опонентів на думку, що він підпорядковує класову боротьбу національному питанню. В часи, коли ширилися уявлення про загострення класової боротьби в міру посилення позицій соціалізму, такі погляди були просто згубними для їх автора.

Один з основних опонентів М. І. Яворського на дискусії — М. А. Рубач (співробітник Інституту історії партії, до речі, один з небагатьох, хто намагався критикувати вченого, користуючись науковими методами) надіслав у ЦК КП(б)У доповідну записку по результатах обговорення. «Цією доповідною запискою, — вказував її автор, — я хочу сказати, що т. Яворський — еклектик, що у нього більшовизм вживається у незаконному шлюбі з есерівщиною, а іноді безпосередньо з буржуазним радикалізмом. Я хочу довести, що в його схемі є правий куркульський ухил»⁴⁴. Разом з тим у записці вказувалося, що М. І. Яворського необхідно зберегти як історика-комуніста.

Як спробу самовиправдання в очах вищого керівництва слід, очевидно, розцінювати виступ Матвія Івановича на загальних партійних зборах в Інституті марксизму в травні 1929 р. з доповіддю «Правий ухил та національне питання», витриманою в дусі того часу. В ній говорилося і про загострення класової боротьби, і про недооцінювання істориками боротьби з куркульством тощо. Проте витримати до кінця заданий тон М. І. Яворський все ж не зміг і знову зробив «непоправні помилки»: до головних небезпек дня він зарахував великодержавний шовінізм та визнав за українським націоналізмом революційну роль у його боротьбі з царизмом⁴⁵.

В середині 1929 р., переїхавши до Києва, М. І. Яворський зайнявся доопрацюванням свого підручника. У вересні 1929 р. відбулося публічне «покаяння» академіка в газеті «Коммунист»⁴⁶. Більшість «помилко», що йому приписувалися, він визнав і пообіцяв виправити їх у новій редакції підручника. Якби мова йшла про проблеми тільки наукові, то така повна капітуляція задовольнила б найнепримиренніших його противників. Однак ім'я Матвія Івановича вже стало об'єктом політичних спекуляцій. Розгорталася боротьба з «яворщиною».

Важливою віхою у ній стала стаття М. А. Рубача * в журналі «Більшовик України», де вказувалося, що «яворщина» — не що інше, як правий ухил в історичній науці. Звичайно, якщо такий ухил мав місце в партії, він просто був зобов'язаний проявитися в суспільствознавстві, яке ставало ідеологічним додатком до сталінської системи. Тенденційність критики була винятковою. Як приклад можна навести оцінку поглядів ученого на рушійні сили революції 1905 р. на Україні: «М. Яворський... висуває три рушійні сили революції: 1) українська буржуазія (національний капітал); 2) селянство; 3) пролетаріат... Тов. Яворський формально визнає першу роль за пролетаріатом... Але в ілюстративному матеріалі, у значній частині конструкції його «Історії

⁴² Там же. — С. 271.

⁴³ Там же. — С. 270—271.

⁴⁴ ІА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, арк. 32.

⁴⁵ Там же, спр. 2921, арк. 4, 7, 60.

⁴⁶ Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України // Комуніст. — 1929. — 5 верес.

України» на загальному тлі, коли селянській буржуазії, селянським рухам, національному буржуазному рухові присвячується основну увагу, 85% матеріалу, об'єктивно виходить, що пролетаріат фактично відсувається на друге місце, фактично гегемонія пролетаріату в Яворського штучно, формально, буквально нав'язується, а не впливає органічно з усієї роботи»⁴⁷.

У грудні 1929 р. бюро Харківського міськкому партії прийняло постанову «В організації Інституту марксизму-ленінізму», де вказувалося, що М. І. Яворський не тільки повинен визнати свої помилки, а й виправити їх у новій редакції своєї книги⁴⁸. На початку 1930 р. М. І. Яворський передав перероблений варіант підручника у видавництво, який, проте, не був виданий. На стадії верстки його прочитав М. О. Скрипник, який опублікував на цей підручник нищівну статтю⁴⁹. Вчений вже цілком офіційно вважався «персоною нон-грата». Його погляди («яворщина»), незважаючи на те, що він від них відмовився, характеризувалися як прокуркульські та націоналістичні, а його посилення на марксизм оголошувалися маскуванням класового ворога.

На початку 1930 р. була проведена партійна чистка, в результаті якої М. І. Яворський був виключений з партії за приховування «темного минулого» (малася на увазі служба в австрійській армії). Тепер борці з «яворщиною» могли не утруднювати себе пошуками аргументів. Що можна було чекати від людини, яка «обманом» проникла в партію, як не «ідеологічного шкідництва»? На факт виключення Матвія Івановича з партії поспішили відгукнутися центральні газети: з різницею в два дні з'явилися на диво схожі статті А. Шелюбського («Правда») та П. О. Горіна («Известия»), автори яких не поскупилися на епітети на адресу опального академіка. Його іменували «наростом на тілі партії й народу»⁵⁰, політичним авантюристом, вказували, що «протягом ряду років, очевидно, цілком свідомо Яворський проводив шкідницьку роботу на одному з основних фронтів: ідеологічному»⁵¹.

М. І. Яворський був виключений з усіх громадських організацій, деякі з них він очолював. При цьому його звинуватили в навмисному розвалюванні їх роботи.

В середині 1930 р. Матвій Іванович з сім'єю переїхав до Ленінграда. Становище у країні загострювалося. На Україні завершилося показове судилище над міфічною «Спілкою визволення України», готувався процес над «Промпартією». Продовжувалася і боротьба з «яворщиною». Відлунням її став лист генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора в «Правду» у відповідь на резолюцію колегії Інституту історії Комкакадемії, що містила прозорі натяки на адресу комуністів України з приводу відсутності пильності та самокритики в їхніх рядах⁵².

С. В. Косіор заперечив проти характеристики діяльності М. І. Яворського як ідеологічного шкідництва та підкреслив, що вченого виключе-

⁴⁷ Рубач М. Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905—1907 рр. (права платформа на історичному фронті) // Більшовик України.— 1929.— № 17/18.— С. 38.

⁴⁸ В осередку українського інституту марксизму та ленінізму // Вісті ВУЦВК.— 1929.— 8 груд.

⁴⁹ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка Яворського // Більшовик України.— 1930.— № 2.— С. 12—26.

* «Горін прославився злісно-наклепницькими виступами проти багатьох тодішніх істориків... Він на цьому робив кар'єру, але... в 1937 р. заплутався у своїх наклепах і був розстріляний», — зазначено в листі професора С. М. Дубровського до Прокуратури СРСР від 14 вересня 1963 р. (Надано Т. М. Яворським-Лук'янюком — сином М. І. Яворського — з особистого архіву).

⁵⁰ Шелюбский А. Матвей Яворский — авантюрист // Правда.— 1930.— 1 марта.

⁵¹ Горин П. Об одной поучительной биографии // Известия.— 1930.— 3 марта.

⁵² Резолюция коллегии Института Комкакадемии по делу М. Яворского // Известия.— 1930.— 3 марта.

но з партії не за історичні твори, а за приховування «темного минулого»⁵³.

При цьому він захищав, звичайно, не Матвія Івановича, а «честь мундира» ЦК КП(б)У, який випустив з поля зору таку важливу ідеологічну ділянку, як «історичний фронт». Уже в липні 1930 р. на XI з'їзді Компартії республіки С. В. Косіор вказав на те, що теорії М. І. Яворського як наскрізь антимарксистські та антиленінські партія завжди рішуче відкидала та засуджувала⁵⁴.

«Яворщину» громили ще три роки. У розпалі боротьби з «ухилом Скрипника» у 1933 р. О. Г. Шліхтер, називаючи тих, кому «протегував» останній, писав: «Фашист Яворський, прикриваючись «марксистською» фразеологією, поставив справу вивчення історичного процесу на Україні на службу буржуазній політиці реставрації капіталізму... Фашист Яворський дав не що інше, як куркульську, фашистсько-націоналістичну концепцію історичного процесу на Україні»⁵⁵.

«Фашист Яворський» у той час уже знаходився на Соловках. У березні 1931 р. він був заарештований у справі «Українського національного центру», сфальсифікованій ДПУ, і в 1932 р. засуджений на 6 років ув'язнення.

Табірне життя стало для вченого найважчим випробуванням. За спогадами очевидців, перші півроку перебування в Соловецьких таборах Матвій Іванович страждав психічним розладом на ґрунті голоду. При цьому прагнув бути на самоті, всіляко висловлював своє недобррозичливе ставлення до співробітників НКВС⁵⁶. Напевно, саме в заточенні він до кінця усвідомив трагізм долі країни, яка потрапила під п'яту сталінізму. З табору Матвій Іванович надіслав до Управління ГУЛАГу листа від 30 червня 1935 р., зміст якого за своєю спрямованістю та громадянською мужністю цілком можна співставити із знаменитим листом Ф. Раскольникова Сталіну. Відмінність полягала у тому, що М. І. Яворський писав з табору, де він знаходився вже близько двох років, і добре розумів, що цим посланням він виносить собі смертний вирок. Обвинувативши Сталіна в масовому винищенні українського селянства та української інтелігенції, Матвій Іванович закінчував свою заяву такими словами: «Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене більше буде честі вмерти... ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, плазуючого перед сучасним Нероном та його преторіанцями, хамелеона, що захлинається у захваті політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не будованого соціалізму, а загальної брехні, провокації й сваволі»⁵⁷. Протягом майже двох років після цього М. І. Яворського намагалися примусити стати провокатором і визнати свою участь у підпільній табірній націоналістичній організації, так званому «Всеукраїнському центральному блоці»⁵⁸. Ця авантюра не вдалася. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області вченого-історика приговорили до розстрілу за «націоналістичну і антирадянську діяльність серед в'язнів». 3 листопада 1937 р. вирок було виконано.

З середини 30-х років ім'я М. І. Яворського зникло з історії. Єдиний його син — Т. М. Лук'янюк — з метою безпеки був зареєстрований в паспорті під прізвищем матері й прожив так усе життя. Значну частину цього життя він присвятив відновленню доброго імені батька. А дава-

⁵³ Косіор С. Письмо в редакцию // Правда.— 1930.— 5 марта.

⁵⁴ XI з'їзд КП(б)У: Стеногр. звіт.— Харків, 1930.— С. 285.

⁵⁵ Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України.— 1933.— № 9/10.— С. 73.

⁵⁶ Pidhainy S. O. Portraits of Solovki exiles // The black deeds of the Kremlin: A White book.— Toronto, 1953.— Vol. 1.— P. 339—340.

⁵⁷ Цит. за: Абдулин А., Логвин Э. Последнее слово // Рабочая газета.— 1989.— 14 июля.

⁵⁸ Там же.

лося це нелегко. Лише на початку 60-х років Матвій Іванович був частково реабілітований: у жовтні 1964 р. на протест заступника Генерального прокурора СРСР М. П. Малярова президія Ленінградського обласного суду скасувала вирок 1937 р. Проте на М. І. Яворському залишалося клеймо націоналіста і змовника. Так, незважаючи на те, що перегляд справи «Українського національного центру» вже вівся, син Матвія Івановича на один з своїх запитів до Прокуратури СРСР у серпні 1963 р. одержав відповідь, що винність батька як учасника «УНЦ» доведена⁵⁹.

Ренесанс сталінізму, що почався з приходом до влади Л. І. Брежнєва, спинив процес реабілітації М. І. Яворського. До повного виправдання вченого залишалося два з половиною десятиріччя.

Лише у січні 1989 р., нарешті, було скасовано й вирок 1932 р. Були реабілітовані всі інші «учасники» «Українського національного центру». В квітні 1989 р. відбулася партійна реабілітація вченого. Для того щоб правда перемогла повністю, знадобилося 57 років.

Життя і доля академіка М. І. Яворського багато в чому показові. В них відбилися всі складні проблеми, пережиті країною. Участь Матвія Івановича як історика також повчальна. Деякі його ідеї були не на часі в країні, що не допускала інакомислення, і це визначило їх майбутнє. Тепер є можливість спокійніше та зваженіше обговорити, у чому М. І. Яворський був правий, а де він помилявся. Ця можливість може бути реалізованою лише при наявності вільного доступу до праць вченого (а вони поки що знаходяться у спеціальних фондах бібліотек)*, відмові від догм та стереотипів 30-х років, які ще побутують в свідомості суспільствознавців.

Одержано 20.11.89.

Стаття посвящена М. И. Яворскому — известному в 20-е годы украинскому историку, академику АН УССР и АН Белоруссии. Рассказывается о трагической судьбе ученого, стоявшего у истоков украинской марксистской историографии. Анализируются его научные взгляды, оценивается творческое наследие.

⁵⁹ Особистий арх. Т. М. Яворського-Лук'янюка.

* Планується видання двотомника вибраних праць М. І. Яворського.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До історії міжнаціональних процесів на Україні *

Док. № 8

Із звіту Польського бюро ЦК КП(б)У
про роботу польських відділів і секцій
при губернських партійних комітетах України
за період з 1 жовтня 1920 р. по 1 січня 1921 р.

Не раніше 1 січня 1921 р.

Польотдел при Харьковском губкоме

Устроено 23 концерта-митинга для военнопленных и рабочих поляков. Распространено газет, воззваний, брошюр и т. п., всего 15 тыс., существует польский рабочий клуб им. т. Варынского **, в котором, кроме митингов и спектаклей, ведется культурно-просветительная работа.

Польотдел при Волинском губкоме

Польотдел организован 1 ноября 1920 г. Ведется политическая и культурно-просветительная работа. Предполагается в скором времени открытие клуба и польсекции при губнаробразе, а также целый ряд библиотек-читальней. Кроме того, открыто несколько школ по ликвидации безграмотности.

Польотдел при Киевском губкоме

Польотдел существует с 15 октября 1920 г. С целью привлечения к партийной работе устроена регистрация коммунистов, владеющих польским языком. Проведено несколько митингов на темы: «Почему Польша заключила мир?», «Польша и Петлюра» и т. п. Открыт рабочий клуб им. тов. Каспржака ***. При клубе имеется библиотека (около 10 тыс. томов), а также читальня. Главным образом уделяется внимание военнопленным, для которых открыты политические курсы и школы грамоты. По уездам разосланы инструкторы-организаторы.

Польотдел при Екатеринославском губкоме

Отдел организован 3 декабря 1920 г. Работа, ввиду отсутствия опытных политработников, поставлена в очень тяжелые условия. Принимаются меры к устранению этих недостатков.

Польотдел при Подольском губкоме

Организован польотдел недавно. Заведующим назначен т. Наумович, секретарем — т. Пашковский.

* Продолжения. Початок див.: УІЖ.— 1990.— № 6.— С. 109.

** Варинський Людвік (1856—1889) — діяч польського робітничого руху. В 1882 р. заснував першу революційну партію «Пролетаріат». У 1885 р. засуджений до 16 років каторжних робіт. Помер у Шліссельбурзькій фортеці.

*** Правильно — Каспшак Марцін (1860—1905) — діяч польського робітничого руху. Був членом партій «Пролетаріат» й «Соціал-демократії Королівства Польського і Литви». При нападі жандармів на підпільну друкарню вчинив збройний опір, за що був схоплений і засуджений до страти.

Польотдел при Одесском губкоме

Ведется культурно-просветительная и политическая работа, распространяется литература среди рабочих масс на польском языке. Организован клуб, в котором открыты секции: театральная, культурно-просветительная и драматическая. В заключение мы считаем необходимым отметить деятельность Польвоенсекции.

Польская военная секция была организована в первых числах октября. Начало работы протекало в очень тяжелых условиях. Санитарное и административно-хозяйственное положение было чрезвычайно скверное. Первым действием Польвоенсекции было отделение всех польских военнопленных от врангелевцев и колчаковцев, которые в свое время находились в полках Зап[асной] армии. Таким образом, все военнопленные поляки были сорганизованы в отдельные рабочие полки. Первоначальное материальное положение пленных поляков было ужасное, но после решительных действий польбюро в лице тт. Кона, Конарского, Братина и др. положение стало улучшаться. Особенно в последнее время, когда польотделом ПИРа* было прислано 3 тыс. комплектов обмундирования, которое было немедленно роздано раздетым пленным. В настоящее время почти все пленные одеты, за исключением выписавшихся из госпиталей, которым не выдается обмундирование. Польвоенсекция ходатайствовала в ОВСу** об уравнивании в этом отношении военнопленных с красноармейцами, получавшими при выходе из госпиталей обмундирование.

Что касается политической и культурно-просветительной работы, то таковая не могла вестись в широком размере. Несмотря на крайне тяжелое положение, все-таки удалось сорганизовать школу по ликвидации безграмотности среди пленных, устроены в полках клубы, где систематически устраиваются митинги. В польском рабочем клубе им. Варынского организован центральный клуб военнопленных поляков, в котором постоянная польская труппа периодически ставит пьесы революционного характера. Кроме того, устроен кинематограф, который два раза в неделю ставит сеансы.

Среднее число митингов, устраиваемых для пленных поляков, колеблется между 8—10 в месяц. Несмотря на незначительность проведенной политической работы, результаты ее сказались в следующем: в полках организованы комячейки, где насчитывается более 30 человек кандидатов из среды военнопленных, кроме того, изъявило желание вступить в Красную Армию 60 человек.

В Киев на политические курсы послано 50 человек.

Это в общем та небольшая деятельность, которую развило польбюро в этот незначительный период своей деятельности.

Секретарь Польского бюро ЦК КП(б)У

(КОНАРСКИЙ)

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 814, арк. 20—20 зв. Засвідчена копія.

* Політичне управління при Реввійськраді республіки.

** Відділ речевого постачання.

✓ Док. № 9

Лист ЦК КП(б)У Центральному Комітету РКП(б)
про необхідність створення у складі Агітпропу ЦК КП(б)У
відділу народів Сходу

16 квітня 1921 р.

Уважаемые товарищи!

На Украине насчитывается довольно численный процент трудящихся, представителей народов Ближнего и Дальнего Востока; между тем,

планомерна і керівима з Центра робота велась до сих пор ісключительно среди трудящихся тюрских народов, так как только они обслуживались Цекомбюро * народов Востока, существующим при Агитпропе ** ЦК КП(б)У. Массы трудящихся других народностей — армяне, греки, китайцы — были представлены самим себе, либо обслуживались стихийно, возникшими на местах при губуезд. — и райпарткомах, секциями.

Это ненормальное явление необходимо устранить, и в Агитпропе ЦК КПУ возник план о создании единого отдела народов Востока, в общих чертах сводящихся к следующему: отдел народов Востока существует при Агитпропе (а не непосредственно при ЦК) и делится на 3 бюро: тюрских народов, ближневосточное, дальневосточное; бюро, в свою очередь, делится на секции: 1) тюрских народов — на татарскую, персидскую, турецкую; 2) ближневосточное — на греческую, армянскую, грузинскую (примерно); 3) дальневосточное — на китайскую, корейскую, японскую. Секции возникают по мере надобности; в главе каждой секции стоит секретарь, во главе бюро — заведующие, подчиненные заведующему общим отделом народов Востока, Дальневосточное бюро мы намерены включить в общий отдел для того, чтобы усилить контроль за деятельностью его секций. Высококвалифицированного работника для заведывания отделом народов Востока обещает выделить Одесса. Отдел должен быть подчинен Агитпропу, так как со стороны Нацсекций, вообще замечаются тенденции к «самостийничеству» и к расширению своих функций за счет других отделов ЦК и советских учреждений.

Просим по возможности в кратчайший срок известить, как относится ЦК РКП к изложенному плану. Одновременно посылаем доклад китайского товарища Ли-шена главбюро китайских секций и, со своей стороны, просим инструкции об организации китайской секции при Агитпропе ЦК КПУ и отзыва — подходит ли для заведывания ею тов. Ли-шен, если он не подходит, просим прислать другого ответственного китайского коммуниста, так как необходимость в создании китайской секции давно ощущается на Украине. (В одном Харькове около 50 китайцев — членов партии, в Донбассе, Киевщине и др. местах — большие колонии китайцев — рабочих).

С товарищеским приветом.

Секретарь ЦК КП(б)У
Вр. и. д. завагитпропом ЦК КП(б)У

Д. ЛЕБЕДЬ
И. КУЛИК

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 757, арк. 83. Оригінал.

* Центральне комуністичне бюро.

** Відділ агітації й пропаганди.

Док. № 10

Положення про національні секції при партійних комітетах КП(б)У

Не раніше квітня 1921 р.

1. Для ведення агітації і пропаганди среди робочих і трудящихся національних меншинств, для розробки і постановки перед партією і советськими органами вопросов партійного і советського строїтельства, в рамках партійних постановлень, втекающих из бытовых і культурных особенностей этих масс, і для выполнения специ-

альных заданий партийных органов могут создаваться при организациях КПУ секции национальных меньшинств.

2. Вопрос о необходимости учреждения секций решается соответствующими губкомами в соответствии с местными условиями, поскольку не будет предварительных указаний ЦК КПУ.

Примечание: 1) Губбюро еводелов* учреждается при губернских комитетах КПУ во всех губерниях Украины. В населенных пунктах этих губерний еводелы учреждаются там, где имеются компактные массы еврейских рабочих.

Примечание: 2) Роспуск или прекращение деятельности уже существующих может последовать только из санкции ЦК КПУ, по представлению заключения секции ЦК.

3. В случае несогласия с решением парткома по вопросу о необходимости учреждения секции, заинтересованные коммунисты могут апеллировать к высшей партийной инстанции.

4. Вопрос о создании секций при ЦК КПУ разрешается в каждом конкретном случае ЦК.

5. Для осуществления перечисленных в п. 1 задач, секция организует с ведома парткома: лекции, митинги, собеседования, рефераты, курсы для широких масс и для членов партии, партийные школы, клубы и т. п., партийные учреждения, а также издает периодическую и непериодическую литературу.

6. Для ведения отдельных отраслей работы и для выполнения специальных заданий общепартийной организации при секциях могут быть подсекции, комиссии, инструктора, которые работают под контролем и руководством соответствующих отделов парткома.

7. Секции являются подотделом агитации и пропаганды парткома. Распределение партийных работников секций и подконтрольных учреждений проводится учетно-распределительным отделом парткома, по представлениям секции, для чего последней ведется учет товарищей, способных вести такую работу.

8. Инструкции-документы, касающиеся агитационно-пропагандистской работы подписываются секретарем комитета, заведующим агитпропотделом и заведующим секцией. Инструкции и документы, касающиеся прочей работы секций подписываются секретарем комитета, заведующими соответствующих отделов парткома, а также заведующими секциями.

Текущая переписка секции подписывается заведующим секцией.

9. Вся текущая переписка секции, в том числе и на языке национальном, проводится через общую регистратуру парткома. При поступлении бумаг на языке национальных меньшинств общая регистратура отмечает название секции и номер бумаги. В секции ведется также внутренняя регистрация.

10. Протоколы и отчеты секций представляются секретарю парткома через заведующего отделом агитации и пропаганды.

Примечание: Если в течение 5 дней не последовало приостановления протокола, то он считается утвержденным.

11. Секция финансируется парткомом. Штаты и сметы секции сводятся с секретарем парткома по заслушании замечаний заведующих соответствующими отделами: агитации и пропаганды, учетно-распределительного, работы среди женщин и т. д.

12. Для обсуждения вопросов, связанных с деятельностью секции, созываются собрания и конференции: местные, губернские и всеукраинские из членов партии и кандидатов (последние с совещательным голосом).

13. Состав бюро национальных секций в центре и на местах может быть либо назначено соответствующими организациями, либо на-

* Єврейські відділи.

мечається на перелічених в предыдущем пункте собраниях и конференциях и утверждается парткомом.

Обязанности коммунистов — национальных меньшинств.

а) Все члены партии, владеющие языком национальности, из которой они происходят, обязаны регистрироваться в соответствующей национальной секции парткома, а в случае отсутствия ее в учраспреде для направления анкет в соответствующие нацсекции.

б) Обязаны присутствовать на всех созываемых нацсекциями общих и других собраниях членов партии данной национальности.

в) Посещение этих собраний и исполнение других партийных обязанностей (в рамках положения о нацсекциях), по поручению нацсекций, считается исполнением общепартийных обязанностей и должно отмечаться в партбилетах.

г) Владеющие несколькими языками, обязаны отмечаться в соответствующих национальных и иностранных секциях.

д) В отдельных случаях указанные товарищи могут освобождаться от несения партработы в нацсекциях — по соглашению бюро парткома с бюро соответствующей нацсекции.

Секретарь ЦК КПУ

Вр. и. д. завагитпропом ЦК

Ф. КОН

И. КУЛИК

ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 225. Оригінал.

Док. № 11

**Обіжник ЦК КП(б)У всім губкомам та губполітосвітам
про організацію клубів національних меншостей
та інтернаціональних клубів**

6 липня 1921 р.

Одной из лучших форм и центром сосредоточения агитационно-пропагандистской работы партийных органов среди национальных меньшинств является клуб. В силу объективных условий жизни большинства трудящихся национальных меньшинств, как показал опыт, клуб является центром, к которому стекается все живое и здоровое, что имеется в данной колонии национального меньшинства. Клубы трудящихся национальных меньшинств вовлекают все новые массы в область своей работы и развивают их самодеятельность. (Поэтому клубам национальных меньшинств более или менее крупных колоний необходимо оказывать всемерное содействие и поддержку как в области материальной, так культурной и политпросветительной. Где при наличии трудящихся масс нацменьшинств клубов нет, надлежит немедленно приступить к их организации.

Но в этом деле, главным образом, надо поддерживать и выдвигать идею интернационального клуба, объединяющего все или несколько национальных меньшинств. В особенности это касается городов и селений, где колонии национальных меньшинств незначительны и, вследствие отсутствия достаточно сильных партработников данной национальности или их совершенному отсутствию, руководство клубом не может быть надлежащим образом поставлено.

Интернациональные клубы, как и клубы национальных меньшинств, должны находиться в ведении местных политпросветов и под контролем, наблюдением и идейным руководством Агитпропов парткомов через секции национальных меньшинств.

В работе интернационального клуба принимают самое активное участие заведующие (руководители) секциями, составляющие коллегию по руководству клубной работой, а где нет при парткомах секции того национального меньшинства, трудящиеся массы которого име-

ются, там надлежит Агитпропу для работы среди данного национального меньшинства назначить работника, снесясь по этому поводу с секцией при губкоме или при ЦК.

Отсутствие агитационно-пропагандистской работы среди масс национальных меньшинств, как об этом свидетельствуют обследования мест, дает возможность духовенству, националистическим и другим реакционным элементам всецело подчинить своему влиянию рабочие массы.

Нормальный устав интернациональных клубов и инструкции по работе в них будут даны дополнительно.

Секретарь ЦК КП(б) У
Предглавлитпросвета
Завагитпропом

ЛЕБЕДЬ
ГРИНЬКО
ИНГУЛОВ

ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 234. Засвідчена копія. Опубл. в «Известиях Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины». — 1921. — № 4. — С. 1.

Док. № 12

Постанова Особливої комісії по паливу і продовольству про роботу серед німецьких колоністів через окремі наркомати

17 серпня 1921 р.

Во исполнение протокола Особкома от 30 июля относительно определения заданий, могущих быть порученными объединениям немецких колонистов, Особая комиссия по топливу и продовольствию постановляет:

1. По Внешторгу

Считать возможным использование кредита немецких колонистов за границей на особо договорных началах, для целей внешнего товарного импорта, учитывая их большую потребность в материалах и орудиях сельхозпроизводства.

Также считать необходимым заключать договоры по сбору и заготовке экспортного сырья.

2. По Наркомпроду

Считать возможным и целесообразным заключать договоры с местными объединениями немецких колонистов по сбору продналога и также относительно иного снабжения других заготовок.

Признать возможным передачу некоторых предприятий, находящихся в районе колонии, объединениям немецких колонистов.

3. По Укрсовнархозу

Признать возможным передачу предприятиям, особенно сельхозобрабатывающей [промышленности] второй и третьей группы, наравне с общими положениями и условиями для сельхозкооперации. Обязать Укрсовнархоз оказать особое содействие по снабжению материалами и орудиями производства.

4. По Наркомзему

Считать возможным заключать договоры особенно в области интенсивных культур, как-то: культура огородных и хлебных семян, сбор лекарственных растений, организация молочных ферм и т. д.

Поручить Наркомвнуделу *, Наркомзему и Вукопспилке ** при наличии инициативы объединений немецких колонистов выработать нормальный устав этих объединений.

Через Наркомвнудел дать директиву местным губ[ернским] и у[ездным] исполкомам об оказании содействия при регистрации уставов и легализации этих объединений.

[Зам.] Председателя комиссии ***
Вр. и. д. секретарь

В. ПОКИДОВ

ЦДАЖР УРСР, ф. 3040, оп. 1, спр. 46, арк. 14. Оригінал.

* Народний комісаріат внутрішніх справ.

** Всеукраїнська кооперативна спілка.

*** Підпис нерозбірливий.

Док. № 13

Постанова Особливої комісії по паливу і продовольству про організацію болгарських огородніх артілей

17 серпня 1921 р.

1. Считать наиболее рациональной организацию болгарских огородников по производственному принципу в форме специальных огородных кооперативов артелей первичной ступени.

2. Признать, что момент организации кооперативных союзов огородников назрел, организацию таковых считать первоочередной задачей.

3. Организуемые огородные союзы должны выполнить всю работу по кооперированию огородных артелей.

4. Признать желательной по условиям момента организацию кооперативных огородных союзов не свыше, чем в губернском масштабе.

5. Наркомпрод и Вукопспилку обязать установить твердые договорные отношения относительно сбыта огородных продуктов.

6. В плоскости договорных условий разрешить практически вопрос о снабжении болгарских огородных артелей или союзов огородников.

7. Наркомзему и Наркомвнуделу поручить, согласно закона от 2 марта 1921 г., закрепить огородные земли за артелями, по возможности восстанавливая быв[шее] землепользование.

8. Поручить Наркомзему и Вукопспилке приступить к организации губернских союзов огородников и создать при Наркомземе особый орган, ведающий огородной кооперацией.

9. Предложить Наркомзему выделить в специальную секцию в отделе сельхозкооперации по огородному делу.

Председатель Особой комиссии по топливу и продовольствию
Вр. и. д. секретаря особкома

Х. РАКОВСКИЙ
В. ПОКИДОВ

ЦДАЖР УРСР, ф. 3040, оп. 1, спр. 46, арк. 12. Оригінал.

Док. № 14

Постанова Пленуму ЦК КП(б) України про національне питання

6 лютого 1922 р.

а) Принять за основу тезисы * тов. Раковского, внеся следующие изменения и дополнения:

1) В вводной части отдельные места заменить соответствующими местами из резолюций Декабрьской конференции РКП 1919 г. и Май-

ского совещания КПУ 1921 г. по вопросу о государственном развитии украинской культуры.

2) Вновь подтвердить необходимость знания государственным служащими украинского языка с указанием в резолюции практических мероприятий для проведения настоящего постановления в жизнь.

3) Установить, что язык преподавания в школах вводится согласно волеизъявления населения. Мнение же преподавательского персонала при определении языка преподавания во внимание не должно приниматься.

4) Пункт об отношении к бывшим боротьбистам принять в следующей редакции: «Считать недопустимым деление членов партии после чистки на бывших и не бывших боротьбистов, а наоборот: «Считать желательным членов партии, знающих украинский язык и знакомых с украинским бытом, выдвигать на ответственную работу».

5) Считать необходимым введение в школах Червонных Старшин преподавания русского языка и изучения русской команды, а в остальных военных школах преподавания украинского языка и изучения украинской команды.

6) Ввести постепенно во всех совпартшколах, а также и на военных курсах обязательное преподавание украинского языка, предложив соответствующим политорганам обратить особое внимание на подбор преподавателей.

б) Окончательную редакцию тезисов поручить комиссии в составе тт. Мануильского, Скрыпника, Затонского, Косиора и Гринько.

Секретарь ЦК КП(б)У

Д. МАНУИЛЬСКИЙ

ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 3—3 зв. Оригінал.

* Ці тези Х. Г. Раковського були підтверджені та доповнені Пленумом ЦК КП(б)У 17 жовтня 1922 р., який ухвалив «Директиву ЦК КП(б)У з національного питання», що подається у даній публікації.

Док. № 15

Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УРСР

10 серпня 1922 р.

Совет

✓ 1. Совет по просвещению национальностей при Наркомпросе имеет своей целью правильную постановку и общее руководство культурно-просветительной работой национальных бюро НКП* и их органов и проводит через национальное бюро соответствующие мероприятия Наркомпроса*, а также объединяет опыт работы отдельных нацбюро.

2. Членами Совета состоят завнацбюро по просвещению, во главе Совета стоит президиум из трех лиц. Председатель президиума Совета назначается коллегией Наркомпроса. Два других остальных члена президиума выдвигаются Советом и утверждаются коллегией Наркомпроса.

Примечание: председатель Совета постоянно принимает участие в заседаниях Совета. Заседание коллегии Наркомпроса происходит не реже одного раза в месяц. В заседаниях Совета заслушиваются отчеты завнацбюро и завнацбюро нацменов в главках, рассматриваются проекты и планы главков для внесения в них в случае надобности тех

* Народний комісаріат освіти.

или иных изменений, поправок и исполнений, вызываемых особенностями просветительной работы среди национальных меньшинств, а также планы и проекты, вносимые бюро нацменов главка президиумом Совета или самим Советом.

3. При президиуме организуется секретариат и необходимый технический аппарат.

Работа в главках

4. Для организационной связи Совета нацмена с главками и для фактической работы в них, а также для объединений работы представителей нацбюро в главках по одному из каждого нацбюро организует в главках бюро центральное национальное бюро, создает в бюро нацмена в зависимости от объема характера его работы.

5. Бюро нацмена руководит также и просветительной работой тех национальностей, которые не имеют своего представителя в данном главке.

6. Завбюро нацмена в главках выдвигается Советом и утверждается коллегией соответствующего главка.

7. Завнацбюро нацмена принимает постоянно участие в заседаниях коллегии соответствующего главка.

8. В обязанности завбюро нацмена в главке лежит руководство и объединение работы отдельных национальностей.

9. Работники нацмена в главках включаются в штаты главков, центрнацбюро имеет право отзывать своих сотрудников.

О Советах при губернских, городских и уездных наробразах

10. При губернских, городских и уездных наробразах могут быть организованы Советы соответствующие по делам национальных меньшинств и их органов в Соцвосе, Профобре, Политпросвете и Издательстве по такой же инструкции как и в центре. Целесообразность и современность об организации таких Советов на местах решаются в каждом отдельном случае коллегией Наркомпроса по представлению Совета нацмена при Наркомпросе.

Положение о национальных бюро по просвещению УССР, цель, задачи и функции

11. Национальные бюро по просвещению имеют своей задачей непосредственное руководство всей культурно-просветительной работой среди трудящихся масс национальных меньшинств на Украине, приобщая их к культурному строительству Советской власти.

12. В деле просвещения национальных меньшинств нацбюро являются проводником общих научных и организационных оснований работы и всей культурно-просветительной политики Наркомпроса и его органов на местах, в состав которых они входят.

13. В отношении политической деятельности, нацбюро являются ответственными перед нацбюро и нацсекциями ЦК КПУ* и наркомов.

14. В отношении культурно-просветительной работы среди национальных меньшинств нацбюро руководит культурно-просветительными учреждениями, обслуживающими национальностями, несут ответственность за фактическую постановку дела в этих названных учреждениях, контроль же над таковыми остается за соответствующими главками НКП и их органов на местах.

* В документі помилково дається НК КПУ.

15. Нацбюро пользуются правом инициативы по вопросам об открытии, реорганизации или закрытии вышеуказанных учреждений, каковые вопросы окончательно решаются соответствующими органами НКП.

16. Нацбюро всячески организуют, вовлекают в профсоюзы, производят учет через комтруд и мобилизацию и самостоятельно принимают на работу и снимают с нее учительство данной национальности и пр. педагогический, технический персонал.

17. Прием, увольнение детей, молодежи и взрослых в учреждениях, находящихся в ведении нацбюро, производится предварительно после обследования со стороны нацбюро и утверждаются соответствующими органами НКП.

18. Нацбюро через Главпрофобр* ведают подготовкой работников по просвещению на языке данного нацменьшинства.

✓ 19. Нацбюро через Всеиздат ведают изданиями, распространением и др. культурно-просветительных пособий на языке данного нацменьшинства.

✓ 20. Библиотеки и читальни, обслуживающие нацменьшинства, находятся в ведении нацбюро. Музеи и др. исторические памятники культуры нацменьшинств удовлетворяют потребности этих последних усилиями нацбюро в тесной согласованности с Главмузеем.

✓ 21. Нацбюро ведают учетом и государственной централизацией национальных театральных трупп и приспособлением театрального репертуара к требованиям пролетарского государства.

✓ 22. Нацбюро образуются: при Наркомпросе — центральные национальные бюро, при губнаробразах, губнацбюро и по мере надобности в уездных районах и волостях со значительными количествами населения данного меньшинства — уездрайон и волнацбюро. Нацбюро входят в состав НКП и его органов на местах на правах отделов.

23. Нацбюро по просвещению на Украине находятся в тесном контакте и постоянной связи с центральными нацбюро по просвещению РСФСР. Нацбюро Украины участвует в общефедеративных съездах, конференциях и совещаниях руководителей и работников культпросветработы среди нацменьшинств и принимают участие в обслуживании и содержании общефедеративных культурно-просветительных учреждений.

24. В целях установления правильного руководства и инструктирования культурно-просветительных учреждений, обслуживающих данное меньшинство и для полной осведомленности нацбюро о всех мероприятиях культурного строительства Наркомпроса и его органы на местах. Заведующие нацбюро входят в Совет нацменьшинства в качестве его членов там, где таковой существует, а за отсутствием такового завнацбюро постоянно принимают участие в заседаниях коллегии от наробразов.

25. При Центросоцвосе**, в Главпрофобре, Главполитпросвете*** и Всеиздате и их органах на местах могут быть организованы в зависимости от объема работы разные органы нацменьшинств.

✓ 26. Материальное и денежное снабжение учреждений, находящихся в ведении нацбюро производится соответствующими органами НКП на общих основаниях, при чем соответствующие требовательные ведомости обязательно заверяются нацбюро.

27. Вся материальная и денежная отчетность учреждений, находящихся в ведении нацбюро, сосредотачиваются на общих основаниях в соответствующих отделах НКП и его органов на местах.

28. В целях приспособления культурно-просветительных учреждений, обслуживающих нацменьшинства к требованиям пролетарских

* Головне управління професійно-технічної освіти.

** Центральний комітет соціального виховання.

*** Головний політико-освітній комітет Наркомосу УСРР.

масс, в советы правления и комиссии названных учреждений могут быть введены представители от рабочих данного меньшинства (делегатских собраний и т. п.).

О центральных нацбюро НКП

29. Центральное нацбюро состоит из заведующего, который руководит всей культурно-просветительной работой среди трудящихся масс данной национальности на Украине, двух членов коллегии, которые одновременно являются заместителями заведующего и заведующими отделами организационно-инструкторскими, научно-педагогическими и секретариата.

30. Коллегия заседает под председательством заведующего не менее одного раза в неделю и дает направление работам бюро: коллегией вырабатывается оперативный план работ и смета на весь год.

31. Секретариат ведает всем делопроизводством бюро, ведает приемом и распределением входящей корреспонденции, составлением и отправлением и их регистрацией, составлением переводов, а равно устанавливает административно-хозяйственную связь с другими органами Наркомпроса. В состав секретариата входят: секретарь, делопроизводитель, две машинистки — одна на языке данного нацменьшинства и одна на русском или украинском языке, и один курьер.

32. Задачи организационно-инструкторского отдела являются: I) а) организация и общее руководство деятельностью местных нацбюро, б) организация съездов, конференций и совещаний, в) установление контакта с партийными, советскими, профессиональными учреждениями, обслуживающими население данной национальности при помощи инструкции, приспособленной к ее бытовым и культурным особенностям и через посредство инструкторов специалистов.

III) Производство учета учреждений, находящихся в ведении нацбюро и производство количественного и качественного учета совместно с комтрудом соответствующих педагогических сил на Украине.

IV) а) собирание статистического материала населения данной национальности на Украине и его движение.

V) Разбивка детей и молодежи на возрастные группы.

VI) Собираение информационного материала о посещаемости учреждений, находящихся в ведении нацбюро, и о продуктивности занятий в этих учреждениях, а также разработка соответствующих статистических таблиц и диаграмм.

33. В зависимости от вышеизложенных задач организационно-инструкторский отдел разделяется на следующие подотделы: организационный, инструкторский, учетно-распределительный и информационно-статистический.

34. Каждый из названных подотделов обслуживается одним работником — заведующим, количество инструкторов и инструкторов подотделов по мере надобности, [но] не больше 12.

35. В зависимости от вышеизложенных задач научно-педагогический отдел является: а) общая организация педагогических курсов для учителей, работников детских домов, работников по клубному и библиотечному делу и т. д., б) издание переводов учебников, книг театрального репертуара и пр. научных и культурно-просветительных пособий, издание на языке данного нацменьшинства педагогических журналов и журналов для детей и для молодежи, объявление конкурсов и оригинальные переводные произведения, выработка мер по использованию в просветительных целях музеев и др. памятников культуры данного нацменьшинства, получение и распределение между губбюро книг, учебников и др. видов литературы.

36. В зависимости от вышеизложенных задач научно-педагогический отдел разделяется на следующие подотделы: а) подотделы под-

готовки работников, б) подотделы учебников и пр. научных и культурно-просветительных пособий и в) экспедиция.

37. Подотдел подготовки работников и подотдел учебников имеет каждый по одному работнику-секретарю, а экспедиция — экспедитора и курьера.

38. Научно-педагогический отдел пользуется правом образования временных комиссий со специальными задачами как-то: комиссия по организации педагогических курсов, конкурсная, музейная и др.

39. Научно-педагогический отдел пользуется правом образования временных комиссий со специальными задачами как-то: комиссия по организации.

40. Штаты временных комиссий утверждаются всякий раз при их образовании.

О нацотделах при Центросоцвосе, Главпрофобре, Главполитпросвете и Всеиздате *

41. Центральные нацбюро организуют в зависимости от работы при главках разные органы, штаты которых не должны превышать следующего состава: заведующего, секретаря с соответствующими инструкторами-специалистами, находящимися в штате центрнацбюро при Наркомпросе и одного технического работника. Все вышеуказанные органы вместе с соответствующими инструкторами, находящимися в штате центрнацбюро при НКП, имеют своей задачей установление одного контакта между центрнацбюро и названными главками правление всей практической работы в данной области.

42. Завнацотделами входят в состав бюро нацмена соответствующего главка, а за отсутствием такового постоянно принимают участие в заседаниях коллегии главка.

О национальных губернских бюро

43. Губнацбюро состоят из заведующего, который руководит всей культурно-просветительной работой среди трудящихся масс данного нацменьшинства губернии, двух членов коллегии — секретариата и инструкторов-специалистов по мере надобности.

44. Заведующий губнацбюро и члены коллегии заведуют одновременно нацорганами при Губсоцвосе, Губпрофобре, Губполитпросвете и Губиздате, разделяя между собой работу.

Примечание: в случае надобности число членов коллегии увеличивается на 2.

45. Коллегия заседает под председательством заведующего не менее одного раза в неделю и руководит всей работой, коллегия разрабатывает оперативный план работы бюро и смету на весь год.

46. В состав секретариата входят: секретарь, делопроизводитель, машинистка, курьер.

47. Задачами губнацбюро являются: I. а) организация и общее руководство деятельности уезднацбюро, б) организация съездов, конференций и совещаний, в) установление связи с партийными, советскими и профессиональными организациями, г) руководство непосредственно или через посредство уезднацбюро местными культурно-просветительными учреждениями, обслуживающими население данной национальности при помощи инструкций, приспособленных к бытовым и культурным особенностям этого последнего, и через посредство инструкторов-специалистов, д) ведение совместно с губкомтрудом количественного и качественного учета соответствующих педагогических сил губернии и учет учреждений, находящихся в ведении губнацбюро,

* Всеукраїнське державне видавництво.

е) собирання статистического матеріала о населенні данної національності в губернії і о його русі, ж) розбивка дітей і молоді по віковим групам, з) собирання інформаційного матеріала о відвідуваності установ, що знаходяться в веденні губнацбюро і о продуктивності роботи в цих установах, а також розробка відповідних статистических таблиць і діаграмм. 2. а) організація педагогіческих курсів для учителів, працівників дитячих будинків, працівників по клубному справі і бібліотечному і т. п. — всякий раз по погодженню центрнацбюро по просвіщенню, б) видання на відповідній мові по погодженню центрнацбюро педагогіческих журналів і журналів для дітей і молоді, в) видання оригінальних і перекладних керівництв книг театрального репертуару, наукових і др. посібників по схемі губнацбюро в скороченому масштабі, характер і розміри скорочення по спеціальному припису центрнацбюро, г) заявлення конкурсів з погодження центрнацбюро на оригінальні твори і переклади на відповідній мові, д) вироблення заходів по використанню в просвітельних [целях] музеїв і др. пам'яток культури данної національності, 3) одержання і розподіл книг і др. підручників, і др. видів літератури.

48. Задачами секретаріату є: а) ведення всього діловодства, ведення протоколів, засідань, б) складання звітів і рахунків, в) прийом і розподіл входящої кореспонденції, складання і відправка виходящої кореспонденції і їх реєстрація, а також г) встановлення адміністративно-господарської зв'язі з др. відділами губнаробразу.

О нацотделах при Губсоцвосе, Губпрофобре, Губполитпросвете и Губиздате

49. Нацбюро організує при губернських комітетах соцвоса, профобра, політпросвета і при губиздате в залежності від обсягу роботи нацбюро різні органи, штати яких не повинні перевищувати наступного складу: заведуючого і ділопроизводителя. Названі органи разом з відповідними інструкторами-спеціалістами, що знаходяться в штаті губнацбюро при губнаробразі, своєю задачею мають встановлення ідейного контакту між губнацбюро і відповідними губорганами главків і проведенні всієї практичної роботи в данній області.

50. Завнацотделами або представителі губнацбюро входять в склад губбюро національностей відповідного губоргана главка. За відсутності такого губбюро бере участь в засіданнях колегії главка.

Об уездных нацбюро

51. Уездні нацбюро складаються з заведуючого, секретаря, ділопроизводителя, інструкторів по мірі потреби і кур'єра, працюють по схемі губнацбюро в скороченому масштабі. Характер і розміри скорочення визначаються відповідними губнацбюро з затвердженням з центру.

О районных и волостных нацорганах

52. Для проведення занять губ- і уезднацбюро при рай- і волнаробразі можуть бути створені інструкторіати І.) Інструктор.

С подлинным верно:
Секретарь

ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 95—97 зв. Незасвідчена копія.

Док. № 16

Директива Пленуму ЦК КП(б)У з національного питання
(Постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого,
підтверджена і доповнена Пленумом ЦК КП(б)У
від 17 жовтня ц. р.) *

17 жовтня 1922 р.

Решение национального вопроса на Украине осложняется исторически сложившейся обстановкой. Помещики, городская буржуазия и городской пролетариат в своем абсолютном большинстве являлись на Украине русскими. Крестьянство в своем подавляющем большинстве — украинское, но благодаря русской школе и церкви, находилось под сильным влиянием руссификации. Первоначальная борьба за украинскую народную школу и родной язык, которая проводилась буржуазными и мелкобуржуазными идеологиями украинофильства (украинского национализма), являлась по своей сути революционной, так как ее удары были направлены против царского правительства и помещичьего гнета. Но эта борьба в своих объективных исторических тенденциях должна была закончиться созданием украинской буржуазии и украинского помещичьего класса с подчинением украинского крестьянства вместо иноземного классового господства, национальному классовому господству.

С Октябрьской революции создается на Украине новая историческая обстановка. Вместо старого царского правительства, власть переходит к пролетариату в союзе с беднейшим крестьянством. Но так как пролетариат являлся в своем подавляющем большинстве русским, нарождающаяся украинская буржуазия, украинское кулачество и мелкобуржуазная украинская интеллигенция **, чтобы вовлечь в борьбу с пролетарским государством широкие украинские массы, стремятся представить власть пролетариата, как власть русскую и руссификаторскую. Под национальными лозунгами украинская контрреволюция маскирует свои эксплуататорские стремления. Эта тенденция украинского национализма ясно проявилась за короткое существование гетманщины, и так называемой, Украинской Народной Республики. Созданная Октябрьской революцией обстановка вынудила украинский национализм показать на деле свой мелкобуржуазный эксплуататорский и контрреволюционный характер.

Перед Украинским пролетарским государством встает сложная и трудная задача: создавая украинскую социалистическую государственность, украинскую школу, уравнивая в правах украинский язык с русским, язык украинского крестьянства с языком украинского пролетариата воспрепятствовать украинской контрреволюции использовать национальную украинскую социалистическую государственность и народную украинскую школу для своих классовых целей. Стремление украинской контрреволюции овладеть культурной жизнью страны, в особенности стало заметно после неудачи всех попыток украинского национализма, путем насильственного переворота установить свою власть на Украине. Это явление в особенности замечается после ликвидации польского фронта и разгрома петлюровского наступления.

Потеряв сражение в открытом бою с пролетариатом и деревенской беднотой Украины, украинская контрреволюция постепенно захватывает в свои руки все виды украинской школы. Те же самые элементы, в особенности учителя, вступают во главе движения, так называемой автокефальной украинской церкви, где под предлогом борьбы с Россией-

* Цей документ у скороченому вигляді був опублікований у збірнику «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК», т. 1, К., 1976, с. 211—224.

** В оригіналі помилково — «тенденція».

ской православной церковью, создается вторая националистическая цитадель. Параллельно с этим умножаются мелкобуржуазные националистические, кулацкие «просвіти» — очаги национальной травли. Четвертая цитадель, в которой организуется украинская мелкобуржуазная стихия, это все виды кооперации. Из всех этих занятых позиций украинская контрреволюция ведет подкоп под диктатуру пролетариата и крестьянства и под Коммунистическую партию. Слабость Коммунистической партии заключается в этот период в том, что будучи во время царского режима партией исключительно городского пролетариата, она не могла создать с крестьянством тех организационных связей, которые обеспечивали бы ей и после революции непосредственное руководство деревней.

На конференции РКП в декабре 1919 г. по вопросу об отношении к национально-украинской культуре и языку была дана ясная и определенная директива, которая остается в полной силе и поныне. Она гласит: «Ввиду того, что украинская культура (язык, школа и т. д.) в течение веков подавлялась царизмом, эксплуататорскими классами России, конференция вменяет в обязанность всем членам партии, всеми средствами содействовать устранению всех препятствий свободному развитию украинского языка и культуры. Поскольку на почве многовекового угнетения в среде отсталой части украинских масс наблюдаются националистические тенденции, члены РКП обязаны относиться к ним с величайшей терпимостью и осторожностью, противопоставляя им слово товарищеского разъяснения, тождественности интересов трудящихся масс Украины и России.

Члены РКП на территории Украины должны на деле проводить право трудящихся масс учиться и объясняться во всех советских учреждениях на родном языке, всячески противодействуя попыткам искусственными средствами оттеснить украинский язык на второй план, стремясь, наоборот, превратить украинский язык в орудие коммунистического просвещения трудовых масс. Немедленно же должны быть приняты меры, чтобы во всех советских учреждениях имелось достаточное количество служащих, владеющих украинским языком и чтобы в дальнейшем все служащие умели объясняться на украинском языке».

Эта директива сводится к вытеснению украинской контрреволюции из той позиции, которую она заняла в культурно-национальном развитии страны. До сих пор эта задача не выполнена. Хотя партия и создала себе в деревне серьезную опору в лице комнезамов, она не успела провести пролетарскую комнезаможную линию в национально-культурной жизни Украины. Создаваемая Советской властью украинская народная школа фактически остается вне влияния Коммунистической партии и грозит превратиться в оружие против диктатуры пролетариата и деревенской бедноты. Задача советизации украинской народной школы стоит целиком открыто перед партией.

В осуществление вышеуказанных принципов, ЦК КПУ предлагает следующие конкретные меры:

1) В отношении украинского языка.

а) Полное абсолютное равноправие украинского и русского языков, решительная борьба против всякой искусственной украинизации и руссификации и в то же самое время устранение тех препятствий, которые задерживали бы естественное развитие украинской культуры, или которые отрезывали бы украинскому крестьянству доступ к ознакомлению с русской культурой. Борьба против всякого стремления сделать из украинского языка средство обособления и противопоставления украинских рабочих и крестьян — русским. Употребление того или иного языка есть воля каждого и государство не должно разделять свои учреждения на такие, в которых влияние было за русским языком, и на такие, в которых влияние было бы за украинским языком.

б) Необходимо запретить официальным учреждениям и лицам отказываться от рассмотрения тех или иных документов, или материалов на том лишь основании, что они написаны на русском или украинском языке.

в) В школах с преподаванием на русском языке необходимо введение обязательного изучения украинского языка, а в школах с украинским языком, русский язык должен быть обязательным предметом обучения.

г) Язык преподавания в школах должен вводиться согласно организованного волеизъявления населения, выраженного в виде постановления Пленума Совета, или съезда Советов, что должно быть узаконено особым декретом. Мнение же преподавательского персонала при определении языка преподавания во внимание не должно приниматься.

д) В целях способствования изучению коммунистами украинского языка считать необходимым введение преподавания украинского языка, как обязательного предмета, в совпартшколах, уделив ему достаточное количество часов с тем, чтобы кончающие школу фактически его знали. В тех губерниях, где имеются для этого условия, признать желательным ввести преподавание в совпартшколах на украинском языке.

2. В отношении украинской народной школы

Без неуклонного стремления к советизации украинской народной школы последняя неминуемо становится цитаделью украинского национализма. Главная задача партии в предстоящий период в области просвещения заключается в овладении украинской народной школой, в превращении ее из рассадника шовинизма в орудие коммунистического просвещения среди украинского крестьянства, для чего необходимо:

а) Направить деятельность Всенздата в первую очередь к созданию украинской советской учебной литературы и к немедленному составлению кратких общедоступных украинских учебников на популярном языке, которые должны дать ученикам трудовой школы первые элементарные познания в истории УССР и ее Конституции. Поручить компетентному лицу написать историю Украины с марксистской точки зрения.

б) Ввиду того, что учебники являются одним из средств давления на национальные меньшинства и вообще на национальные группы, принять меры к устранению национальной пропаганды путем учебников, так, чтобы всякая национальная школа имела учебники на родном языке в достаточном количестве.

в) Поручить оргбюро ЦК и губкомам дать работников на инспекторские должности в Наркомпросе и губнаробразах. Вопрос об инспекторате поставить конкретно в советском порядке.

г) Обратит особое внимание на необходимость усиления профессиональной работы среди учительства. Предложить фракции Южбюро ВЦСПС представить на одном из ближайших заседаний Политбюро доклад о работе Союза работников просвещения, в частности и о работе среди учительства.

д) Поручить Политбюро разработать в советском порядке основные принципы, положенные во вступлении закона о народном образовании, принятого ВУЦИК.

3. В отношении автокефальной церкви

Оставаясь в отношении церкви и религии вообще в рамках декрета об отделении церкви от государства, считая себя не только религиозным, но и антирелигиозным, Советское государство и Коммунистическая партия должны решительно требовать (под страхом увольнения и предания суду) от всех своих служащих и в частности от учительского персонала не только полного невмешательства в дела веру-

ющих церкви вне школы, но и борьбы с религиозными предрассудками (атеизм) внутри школы.

4. В отношении коммунистического воздействия

а) Ввиду чрезвычайно слабого наличия украинского городского коммунистического элемента, партия должна обратить особое внимание на создание кадров коммунистов-украинцев как из русских, знающих украинский язык, так из украинцев — из деревенской бедноты.

б) Превратить «Вісті» в большую газету с хорошо подобранным персоналом, с хорошей информацией, чтобы она могла одновременно с достоинством служить органом Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и средством коммунистического воздействия на украинскую интеллигенцию.

в) Улучшить газету «Сельская правда», издавая ее на обоих языках, чтобы ее могли читать и русские крестьяне, и, чтобы она была доступна для тех украинских крестьян, которые, получив свое образование в дореволюционное время, недостаточно привыкли к украинскому литературному языку.

г) Основать журнал по типу московской «Красной Нови» на украинском и русском языках.

д) Для воздействия на крестьянскую молодежь основать иллюстрированный, социально-беллетристический и научный журнал для юношества.

е) Предложить Всеиздату поставить своей задачей создание соответствующей литературы для детей младшего возраста.

ж) Предложить Всеиздату обратить внимание на необходимость издания украинской коммунистической литературы.

Центральный Комитет должен еще раз подчеркнуть перед партийными товарищами необходимость следовать неуклонно директивам Центрального Комитета по отношению к отдельным различным задачам, которые в своей совокупности составляют национальный вопрос на Украине.

Секретар ЦК КП(б)У

Д. ЛЕБЕДЬ

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 92, арк. 81—86. Оригінал.
Див.: Известия ЦК КП(б)У, — 1922. — № 12 (20), — С. 25—26.

(Далі буде)

Матеріал підготували Р. Я. Пиріг, А. В. Кентій, А. А. Соловйова,
Л. В. Яковлева, А. В. Огінська

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження) *

Розповідається про боротьбу Радянської влади проти махновщини на початку 1921 р., вжиття партією і урядом невідкладних заходів для її ліквідації. Показано, що Махно став застосовувати нову тактику ведення воєнних дій проти Червоної Армії.

Кінець махновщини

Новий, 1921 рік, що відкривав третє десятиріччя ХХ ст., Махно зустрів у бою з червоними козаками під командуванням В. М. Примакова в районі Тальне — Маньківка. Зазнавши незначних втрат, повстанці почали відходити до с. Бузівка. «Батька» непокоїв той факт, що на іскристому під яскравим зимовим сонцем снігу залишалися сліди його кінноти, і червоним легко було визначити напрям її руху. Врятувати ж махновців міг лише сильний снігопад. Рано-вранці 3 січня стали пролітати рідкі сніжинки, а згодом розпочалася справжня віхола. Це притупило пильність командування, яке рухалося вздовж лісу.

Зненацька назустріч виїхала група вершників з червоним прапором. Стомлені безперервними боями махновці, які вирішили, що смертельна небезпека вже минула, завмерли від несподіванки. Першим отямився командир передового загону Марченко.

— Яка частина? — вигукнув він зривистим голосом.

— Чотирнадцята кавдивізія, — хвацько відповів прапорonosець.

— Де начдив? — несподівано для себе запитав махновець.

— Я, начдив Пархоменко, — сказав спокійно кремезний чоловік у шкіряній куртці, що виїхав уперед. — А ви хто такий будете?

Марченко тим часом встиг збагнути, що махновців набагато більше, і віддав команду роззброїти червоних вершників. Побожуючись, що слідом за штабом з'явиться вся дивізія, махновці розстріляли захоплених у полон. «Начдив 14-ї Пархоменко, дізнавшись, що зустрівся з махновцями, — розповідав пізніше В. Білаш, — крім того, що дав дані про червоні частини, просив Марченка і Махна залишити його живим. Він говорив, що має тісний зв'язок з антоновцями. Дістаючи з кишені листа, він говорив, що його брат Пархоменко — анархіст і перебуває у лавах антоновщини, що він і себе вважає послідовником анархії. Та божевільна обстановка, яка тоді була, позбавила його з усім штабом життя; внаслідок поспіху вони були розстріляні. І потім Махно шкодував, кажучи: «Пархоменкові можна було пробачити розстріл дідуся Максютя». Справді, Пархоменко, як командир і набатівець, що дезертирував від нас у жовтні 1920 р., не бажаючи союзу з Радурядом, був братом начдива 14-ї. Він письмово умовляв його перейти на бік повстанців-махновців чи антоновців. Але начдив, будучи старим комуністом, звичайно, не слухав брата, та й не вірився, щоб він міг коли-небудь зрадити комуністів»¹.

* Початок див.: Укр. іст. журн. — 1989. — № 7, 9—11; 1990. — № 2, 4—7.

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 312—315.

6 лютого 1921 р. В. І. Ленін писав заступникові РВР Республіки Е. М. Склянському: «Додаю ще одно «попередження». Наше військове командування ганебно провалилось, випустивши Махна (незважаючи на гігантську перевагу сил і суворі накази піймати), і тепер ще більш ганебно провалюється, не вміючи роздавити жменьок бандитів...

І хліб і дрова, все гине через банди, а ми маємо мільйонну армію. Треба підняти Головкама з усієї сили»².

Махно постійно прагнув підвищувати свій культурний рівень — вивчав військову справу, основи дипломатії, ораторського мистецтва, методи спілкування з різними людьми тощо. А прийоми ведення партизанської війни він опанував, на думку Р. П. Ейдемана, просто досконало³.

Начальник 51-х піхотних курсів, курсанти яких брали у 1921 р. участь у боротьбі з махновцями в складі об'єднаної дивізії, Ашахманов, нагадавши відомий серед військових афоризм: «Війна не вся зосереджена в книжках, і правильно влаштована голова іноді буває суперником дуже цінної книги», зазначив, що це висловлювання повністю стосується Махна, котрий, не вивчаючи ніколи військову справу, приймає неординарні рішення. Якщо ж оцінювати застосовувану ним тактику в цілому, то практично завжди він використовував саме ті методи боротьби, які рекомендували воєнні авторитети для дій партизанів.

«Махно, — писав Ашахманов, — добре враховував моральний елемент і елемент обстановки. Для цього він намагався завжди розкласти частини Червоної Армії, що воювали з ним, твердячи, що він, мовляв, воює тільки з командирами і комуністами, і розпускаючи захоплені у полон рядових червоноармійців. Отрута розкладу вливалася таким чином у їхню свідомість, і малосвідомі бійці, які підпали під таку агітацію, говорили, перебуваючи, наприклад, у сторожовій охороні: «Кого я охороняю? Командирів і комісарів, щоб на них не напав Махно? Адже мені його боятися нічого!»⁴

За допомогою численної агентури Махно мав точні відомості не тільки про чисельність, а й про національний склад радянських військ, їх моральний дух, настрої особового складу, взаємовідносини між командирами і рядовими червоноармійцями. З урахуванням усіх цих факторів він уникав зіткнень з певними частинами і з'єднаннями Червоної Армії, а інших, навпаки, шукав сам і, зненацька нападаючи на них, незмінно досягав успіху.

Наприкінці громадянської війни махновці були добре озброєні. З порівняно багатого арсеналу військової техніки тих часів вони вибрали два її види — гвинтівку і кулемет. З гвинтівки робився обріз, а кулемет встановлювався на тачанку, хоча прицільність вогню при цьому значно зменшувалася. І хоча Махно бачив, що червоноармійці під час бою знімали з тачанок кулемети і вели більш прицільний вогонь із землі, цей прийом він не взяв на озброєння, віддаючи перевагу запальній стрілянині своїх «синків» з тачанок.

Махновці нападали, як правило, на об'єкти, що недостатньо охоронялися і були значно віддалені від місцезнаходження червоноармійських частин. Перед нападом вони організовували розвідку, широко використовуючи при цьому своїх агентів і співчуваючих їм селян, здебільшого куркулів. Пересувалися бандити до об'єктів нападу потайки. Махно приховував від підлеглих план дій аж до прибуття на місце розташування противника. Загони рухалися подалі від великих доріг і значних населених пунктів, уникаючи багнистих місць, які

² Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 52. — С. 67.

³ Эйдемман Р. Пятая годовщина одного урока // Война и революция. — 1926. — № 12. — С. 37.

⁴ Армия и революция. — 1922. — № 12. — С. 101.

сильно сповільнювали просування і втомлювали коней. Рухалися вночі, а відпочивали вдень, причому ставали на нічліг далеко від сіл. У разі зупинки в них махновці забороняли дзвонити в церквах, запустити вітряні млини, розводити багаття, вивішувати прапори на високих будівлях, випускати голубів тощо. Перед нападом завжди виводили з ладу зв'язок, на дорогах виставляли загороджувальні пікети, щоб атаковані не викликали підмоги.

Увірвавшись у населені пункти, махновці намагалися створити враження про велику чисельність своїх загонів, котрі з усіх боків оточують тих, хто чинить опір. Це викликало паніку, яку бандити посилювали за рахунок безладної і майже завжди безрезультатної стрілянини з тачанок, які швидко пересувалися з одного місця на інше. Війська Махна, як правило, вступали в бій з невеликими загонами і в разі невдачі не переходили до оборони, а рятувалися втечею. Кіннота махновців атакувала червону кавалерію завжди в лоб, не намагаючись завдати удар з флангів чи з тилу. Вона діяла так, як повинен діяти в бою вершник-одинак, — спершу відбити шабельний удар противника, а вже потім знищувати ворога. Піхота, навпаки, атакувала червоноармійські частини з тилу чи з флангу. В обох випадках спочатку перед радянськими військами з'являлися невеликі групи махновців (10—20 вершників), щоб відволікти увагу головних сил, й імітувати підготовку нападу. Щоб обоз не заважав вести бій, бандити відганяли його верст на 20 і залишали під прикриттям 150—200 вершників. У разі небезпеки махновці без бою залишали обоз і зникали, ділячись на невеликі групи. Щоб полегшити відновлювання свого війська, Махно заздалегідь визначав час і місце збору. Долаючи значні відстані, махновці у деяких селах мали так звані «кінні депо», де міняли втомлених коней. Якщо це доводилося робити в інших місцях, вони реквізували коней.

Махно вдало застосовував рейди по ворожих тилах, завдаючи їм значних втрат. Це було його винаходом. В. Білаш після розгрому махновщини свідчив, що питання про «рейди і напади у більшості випадків вирішував сам Махно, не питаючи навіть згоди у своїх штабних помічників»⁵. Незважаючи на те, що в роки громадянської війни кінні рейди застосовували і білі (рейд Мамонтова), і червоні (рейди Будьонного, Примакова та ін.), ефективну протидію їм не змогла знайти жодна сторона.

Можливість помсти ворога аналогічним чином не турбувала повстанців, оскільки вони не мали тилів у звичному розумінні цього слова. Однак незримий тил у Махна по суті був, причому завдяки йому повстанські загони були, здавалося, незнищені. Один з керівників збройної боротьби з махновщиною Р. П. Ейдеман писав: «Знадобився значний відрізок часу, величезні ресурси, поки ми у боротьбі з Махном не встановили, що у цього спритного, рухливого, безперервно рейдуючого противника є свій власний тил, який його харчує, на базі якого він відновлює після поразок свою живу силу і без якого немислиме його існування. При ретельному вивченні маршрутів пересування Махна виявилось, що у його діях зовсім не панує така хаотична свобода дій, як це уявлялося в перший період боротьби. Основні переваги партизана — це швидкість пересування, пов'язана з безперервною зміною військового складу (гасло «Кожне село має кінне депо»), знання місцевості і переваги в бою, що впливають із цього, поінформованість і безвідмовно працююча розвідка, які спиралися на співчуття населення, — все це разом узятє обмежує свободу дій партизана, прив'язує його до певних районів. Махно ніколи не переобтяжував себе надмірним обозом: поранені залишалися на утриманні співчуваючого населення, зайва зброя і боеприпаси зберігалися у визначених місцях. Все

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 330, арк. 170.

це прикріплювало Махна, його військові дії до певних районів.

Якими б безладними не здавалися нанесені на карті за якийсь час маршрути Махна, вони неминуче перехрещувались у цілому ряді пунктів. Які б зигзаги не виробляв Махно, на його шляху завжди опинялися станції, куди він завертав з якоюсь вражаючою закономірністю.

Це привело нас до висновку, що з цими пунктами, очевидно, особливо пов'язані існування і діяльність банд Махна, напрям його окремих рейдів. Агентурна розвідка згодом повністю підтвердила наші припущення. У Махна виявився свій тил, непогано обладнаний, відкрив від якого неминуче повинен був поставити його у тяжкі умови⁶.

Махно завжди застосовував хитру військову тактику. Невідомо, чи знав або чув «батько» про ушлявленого партизана, героя Вітчизняної війни 1812 р. Дениса Давидова, але девіз відчайдушного гусара «чим хитрість простіша, тим частіше вона вдається» Махно не раз використовував у бою і добивався успіхів. Махновці застосовували один і той же метод боротьби з радянськими кіннотниками — зіскакували з коней, кидали собі під ноги гвинтівки і піднімали руки вгору. Коли ж червоні кавалеристи, розвиваючи наступ, проїжджали повз «полонених», ті хапалися за зброю, стріляли в червоноармійців, а потім, захопивши їх коней, втікали.

У роки громадянської війни червоні командири основним завданням Збройних Сил молоді Країни Рад вважали розгром білогвардійських армій і військ іноземних інтервентів. Політичному ж бандитизму вони надавали другорядного значення, хоча М. В. Фрунзе не раз підкреслював надзвичайну небезпеку бандитизму для Радянської влади і важливу роль, яку покликані відіграти частини Червоної Армії в його ліквідації. «Нагадую і вимагаю запам'ятати, — писав він, — що боротьба з бандитизмом і повне його викорінення є найпершим завданням військ на Україні. Боротьба з бандитизмом є та сама війна і, як ми зуміли добитися на всіх фронтах потрібної нам перемоги, так і тут, у боротьбі з бандитизмом, я рішуче вимагаю добитися його викорінення. Бандитизм є таким же ворогом Радянської влади, як Колчак, Денікін і Врангель»⁷.

Боротьба з бандитизмом, що розгорнулася на Україні, проходила під керівництвом ЦК КП(б)У. З грудня 1920 р. по грудень 1921 р. на засіданнях Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У було розглянуто 164 питання військового характеру, 80% з яких присвячені розгрому контрреволюції⁸. Вони обговорювалися, зокрема, на Пленумі ЦК КП(б)У 7—9 січня 1921 р., на засіданні Політбюро, яке відбулося 21 січня 1921 р. Після розробки конкретних методів (що знайшли відображення в декреті Раднаркому УСРР від 29 січня 1921 р.) 5 лютого було вирішено провести «Тиждень боротьби з бандитизмом», а 13 лютого Політбюро доручило М. В. Фрунзе сформувати українські військові частини для ліквідації куркульської контрреволюції⁹.

Спочатку загальне керівництво цією справою на території республіки здійснювала створена 12 січня 1921 р. Постійна рада при командуючому Збройними Силами України. Однак у зв'язку із залученням до боротьби з бандитизмом широкого кола партійних, радянських, військових організацій для чіткої координації їхніх дій ці функції стала виконувати Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР¹⁰. До її складу ввійшли представники ЦК КП(б)У,

⁶ Война и революция. — 1926. — № 12. — С. 37—38.

⁷ Волковинский В. Н. Из истории боевой деятельности М. В. Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине // История СССР. — 1982. — № 2. — С. 131.

⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 9. — С. 1—3.

⁹ Білий П. Х. Розгром махновщини // Укр. іст. журн. — 1971. — № 5. — С. 13—14.

¹⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 2, спр. 10, арк. 62 зв.

ВУЦВК, військового командування, ВУЧК, НКВС, ряду інших наркоматів і відомств, зокрема С. В. Косіор, С. І. Гусев, В. Я. Чубар, Р. П. Ейдемман, К. О. Авксентьевський, В. П. Затонський, С. К. Владимиров, Д. З. Лебідь, М. Г. Кропив'янський. Очолив цей надзвичайний орган Голова РНК УСРР Х. Г. Раковський, а його заступником став командуючий Збройними Силами України і Криму М. В. Фрунзе.

У 1921 р. відбулися 32 засідання Постійної наради, на яких було розглянуто близько 750 питань, пов'язаних з ліквідацією бандитизму. При цьому основна увага приділялася організації боротьби з махновщиною, яка спочатку велася безсистемно, хаотично. Однією з істотних помилок радянського командування було те, що проти махновської кінноти направлялися здебільшого піхотні частини, які, безумовно, не могли досягти бажаних результатів. Долаючи по 50—80 верст за добу, Махно захоплював по 2—3 населених пункти за день, розправлявся з місцевими комуністами, членами комітетів незаможних селян, працівниками радянських організацій, взятими у полон червоноармійцями. Якщо раніше махновці розстрілювали в основному комісарів, рідше командирів, а рядових бійців або приймали у банду або відпускали, то тепер за наказом Махна смертна кара чекала кожного червоноармійця. Таким чином «батько» намагався посіяти ненависть і смертельну ворожнечу між бійцями повстанської і Червоної Армії. Однак Махно припустився тактичної помилки, оскільки раніше чимало червоноармійських частин неохоче воювали проти недавніх «союзників», а іноді навіть вірили твердженням агітаторів-махновців. Розправи ж з червоноармійцями призвели до того, що їх ставлення до «батька» та його поплічників «різко змінилося від байдужого до ворожого»¹¹.

Певну роль у показі справжньої суті махновців відіграла діяльність Постійної наради по боротьбі з бандитизмом. 16 травня 1921 р. Х. Г. Раковський доручив Р. П. Ейдемману зібрати свідчення про криваві злочини бандитів для обнародування їх у пресі. Крім цього, півмільйонним тиражем у той час видані листівки, плакати, брошури, в яких йшлося про «витівки» махновців та їх ватажка. Наприклад, у брошурі О. Кочевого «Про махновщину» читаємо: «Самого «батька» Махна можна назвати кривавою мокрицею. Мокриця живе там, де вогко, Махно живе там, де летється кров. Там, де селянин страждає, де немає мирного труда, там Махно живе як в раю».

Акцентування на кривавих злочинах і вандалізмі махновців, а подекуди і їх перебільшення зумовили той факт, що у багатьох історичних і художніх працях Махно незмінно асоціюється з кривавим монстром. Створюється враження, що в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції найбільше злодіянь вчинили махновці. Хоча на їх совісті багато жертв, однак масових погромів вони не чинили, не брали заручників тощо.

Серед однаково сірих, мов солдатські шинелі, днів були у Махна і радісні хвилини, коли він плекав надії на те, що знову очолить багатотисячне військо і стане повноправним господарем півдня України. Особливе задоволення Махна викликала звістка про перехід на його бік командира 1-ї бригади 4-ї кавдивізії 1-ї кінної армії Маслакова майже з усім особовим складом 19-го кавполку. Розуміючи, що червоноармійці, які перейшли до нього, — переважно вихідці з Кубані, Ставропольщини і Північного Кавказу, смертельно втомилася від війни і мріяли якнайшвидше повернутися додому, «батько» почав поширювати чутки, нібито він збирається передислокуватися в ті райони.

Напади махновців на села і хутори відбувалися приблизно так, як відображено в одному з тогочасних архівних документів. Об 11 годині ранку 25 лютого 1921 р. в с. Дудіне на Херсонщині увірвався майже двохтисячний загін Махна. Попереду на здібленому коні мчав фак-

¹¹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 3, спр. 1372, арк. 24.

тично командуючий повстанським військом Петренко. «Батько» разом з Г. Кузьменко та її найближчою подругою Ф. Гаєнко їхав на першій тачанці. За ними, розбризкуючи на всі боки розталий сніг, неслися ще півсотні тачанок, на половині з яких були встановлені кулемети, решта везла поранених, харчі, захоплену раніше здобич. Завершували цю кавалькаду дві гармати.

Звернувши у бік, тачанка, в якій їхав Махно, зупинилася біля будинку місцевого священика І. Лубенського. Командири, що оточили її, шанобливо називали Махна «товариш Нестор Іванович», допомогли «батькові», котрий спирався на милиці, зійти з тачанки і піднятися по високих східцях у дім попа. В цей час кілька десятків кінних бандитів на вулицях села шукали працівників міліції, членів комнезамів і продзагонів. Було заарештовано 5 червоноармійців з розвідки 129-го Курського полку і 2 продагенти, яких майже одразу зарубали. Звістка про це злодіяння швидко рознеслася по селу. Одним з перших про це дізнався священик. Йому повідомили також, що махновці захопили ще кількох активістів і зачинили їх у клуні.

Махно зі своїми супутниками обідав у будинку священика, ведучи розмову про міжнародну політику. Він пояснював присутнім, що таке Велика і Мала Антанта, потім повідомив про спробу Врангеля вторгнутися в Росію і про вчинені, за його наказом, обстріли Севастополя і Генічеська, про літаки, що розкидали відозви «чорного барона». Священик вирішив звернутися до «батька» з проханням припинити кровопролиття, але не насмівся його перебити. Вибравши слухний момент, він попросив Г. Кузьменко врятувати арештованих. Дружина Махна дала відповідне розпорядження, і страту було відмінено. Не вдалося врятувати лише одного продзагонівця, якого розстріляв махновець на прізвисько Госька. Г. Кузьменко вибачилась за це перед дудінським священиком, пояснивши це тим, що не вдалося вчасно передати її наказ.

О 4 годині дня загін Махна, що складався з двох полків — 2-го Кримського і Терсько-Кубанського, залишив село, плануючи захопити с. Новокам'янку, але спочатку рушив у протилежний бік. Відійшовши на кілька верст, вершники різко розвернулися і помчали до заздалегідь обраного для нападу пункту. О 6 годині махновці захопили Новокам'янку, як завжди стративши міліціонерів, комнезамівців і продзагонівців. Один з міліціонерів — Ващенко, маючи неабияку силу, вчинив опір бандитам. Махно, який у попередні роки дарував життя таким сміливцям, не зреагував на цей вчинок міліціонера, і бандити тут же його зарубали. Зате «батько» залишив у живих голову місцевої сільради і одного з членів президії комнезаму «за те, що ті робили не точно по інструкції».

На світанку наступного дня, замінивши 80 коней, махновці розділилися на дві групи і рушили в напрямі сіл Олександрівка і Куликівка¹².

У 1921 р. махновщина стала виразником інтересів і захисником куркульства, оскільки цілком залежала від заможних верств села. У Махна і куркулів був один смертельний ворог — комітети незаможних селян, діяльність яких підривала авторитет «батька» серед селянства, а куркульство позбавляла колишньої політичної і економічної могутності.

Постійно переслідувані червоноармійськими частинами махновці щодня змушені були вступати у бій і, втративши кілька десятків бійців, рятуватися втечею. 14 березня 1921 р. під час чергової сутички з червоною кіннотою Махна пострілом майже впритул було знову поранено. Він випав з сідла і лишився лежати в грязі, перемішаний з та-

¹² Держ. арх. Херсон. обл., ф. Р—1887, оп. 3, спр. 248, арк. 65—66; ф. Р—1824, оп. 1, спр. 5, арк. 21—22; ф. Р—1829, оп. 1, спр. 5, арк. 44.

лим снігом. Пролунав істеричний вигук: «Батько» убитий!». Почувши це, махновці кинулися навтьоки. Кілька вершників підїхали до «батька» і, побачивши, що він живий, на ходу кинули його у тачанку, яка через поле помчала у бік лісу. «12 верст мене везли, не перев'язуючи, на кулеметній тачанці, і я зовсім було зійшов кров'ю,— згадував згодом Махно.— Не стаючи на ногу, зовсім не сідаючи, я, втративши свідомість, лежав під охороною і доглядом Льови Зінківського»¹³.

Пізно увечері біля ліжка пораненого зібралися командири. «Батько» ледь чуто сказав, що червоні завдяки постійному переслідуванню намагаються виснажити його військо і, зрештою, знищити штаб армії та реввійськраду. За таких обставин «батько» вирішив поділити «армію» на три групи і один загін. Білаш одразу підготував 5 примірників відповідного наказу, які Махно тремтячою рукою підписав. Реввійськрада, штаб «армії» і Махно залишилися при групі під командуванням Петренка. Загін на чолі із Забудьком і Щусем рушив до Дібрівського лісу, а група Ганжі — у Юзівський район. Проте загони підтримували між собою постійний зв'язок і на вимогу «батька» мали знову об'єднатися під його командуванням¹⁴.

Через кілька годин після цієї події загін, де перебував Махно, атакувала 3-я кавдивізія і протягом 13 годин переслідувала його. 180 верст проскакав «батько», перш ніж йому вдалося відірватися від червоної кінноти. Опинившись у с. Слобода на узбережжі Азовського моря, махновці замінили загнаних коней і, переконавшись, що їм ніщо не загрожує, після обіду, влаштованого місцевими селянами, і нетривалого відпочинку рушили далі. «Батько» не знав, що у цей час бійці одного з червоноармійських загонів захопили в будинку, де він нещодавно лежав поранений, необережно залишений примірник наказу про розпуск повстанської армії¹⁵.

20 березня Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом, заслухавши доповідь Р. П. Ейдемана і К. О. Авксентьевського про хід ліквідації махновщини, констатувала, що «батько» поділив своє військо на ряд дрібних банд. Було вирішено визначити райони їх дій і, зміцнивши там партійні і радянські органи, збільшивши кількість військ, розпочати розгром банд. Скориставшись розпорошенням махновської «армії», учасники наради намітили швидко провести в Олександрівському, Гришинському та Маріупольському повітах Донецької губернії заготовлю продовольства. Ця акція була несвоечасною, оскільки викликала незадоволення селянства, яке знову повернуло свої погляди до Махна.

Смертельно втомлений «батько» шукав місце, де б міг загоїти рану, дати перепочинок своїм «синкам», накреслити плани на майбутнє. Однак 17 березня 1921 р. він знову ледь не загинув. Близько 10-ї години ранку члени штабу Махна підїжджали до с. Новоспасівка. Несподівано на горизонті з'явилася велика група вершників. Махновці вирішили, що це група Куриленка, і поскакали назустріч їй. Проте несподівано для них по колоні було відкрито вогонь. Бандити кинулися тікати у бік Стародубівки, але радянська кіннота, проскакавши 25 верст, наздогнала їх. «Батько», який не раз дивився смерті у вічі, цього разу не на жарт злякався. Він байдуже лежав на тачанці і міг сподіватися лише на своїх підлеглих. «У сідло я сісти не можу,— розповідав згодом Махно про цей бій,— я ніяк на тачанці не сиджу, я лежу і бачу, як позаду в 40—50 сажнях йде взаємна неописувана рубка. Люди наші помирають лише через мене. Але кінець кінцем загибель очевидна і для них, і для мене»¹⁶.

¹³ Аршинов П. История махновского движения (1918—1921 гг.).— Берлин, 1923.— С. 196.

¹⁴ ЦДАРА, ф. 7341, оп. 1, спр. 109, арк. 69.

¹⁵ Держ. арх. Херсон. обл., ф. Р—363, оп. 1, спр. 1, арк. 89.

¹⁶ Аршинов П. Указ. соч.— С. 197.

У цей момент на допомогу прийшла особиста охорона «батька», бійці якої були озброєні ручними кулеметами. 5 фанатично відданих Махну молодих повстанців, скочивши на його тачанку, попрощалися зі своїм командиром. «Батько»,— заявив, за словами Махна, один з них,— ви потрібні справі нашої селянської організації. Ця справа дорога нам. Ми зараз загинемо, але смертю своєю врятуємо вас і всіх, хто вірний вам і пильнує вас»¹⁷. Зіскочивши з тачанки, вони залягли на узбіччі і, коли з-за кургану, махаючи шашками, вилетіли червоні кавалеристи і з гиканням і свистом понеслися за «батьковою» тачанкою, відкрили ураганний вогонь. Кілька червоноармійців вилетіли з сідел, але решта лавиною покотилися з кургану на махновців. Затримавши переслідувачів ціною свого життя, бійці особистої охорони Махна дали йому і Л. Задову можливість від'їхати на верст п'ять уперед і відірватися від погоні.

Розповідаючи про цей випадок, В. Білаш, хоч і згадував про героїську смерть махновських кулеметників під шабельними ударами червоних, все ж врятування «батька» приписував собі. «Наше становище було безнадійним,— згадував він,— Махно сів на коня і скакав попереду. Залишаючись у бідарці—ресорній хурі на двох високих колесах, я був уже першим з кінця. В п'яти саженях від мене йшла рубка. На щастя, в ногах лежала армійська каса. Хапаючи купи грошей (папір, золото, срібло), я кидав їх у кавалеристів. Це їх спокусило. Один за одним вони відставали, злізаючи з коней і збираючи монети. Користуючись цим, ми відходили далі. Так ми відкупилися. Так вийшли з того провалля, яке інших поховало в своїх обіймах. Похнюпивши голови, ми йшли навпростець через поле»¹⁸.

Після такої невдачі махновське керівництво на чолі з «батьком» сховалося в одній з німецьких колоній поблизу с. Заливне Олександрівського повіту і з 20 березня до 25 квітня 1921 р. не виходило звідти. Внаслідок цього радянське командування протягом певного часу не мало ніяких відомостей про Махна.

Партія і уряд вживали рішучих заходів для остаточного розгрому бандитизму і ліквідації причин його виникнення. Поряд з військово-оперативними заходами вирішувалися життєво важливі питання, що повинні були звести до мінімуму економічну і політичну базу, яка жила дрібнобуржуазну стихію.

Перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики, вироблений на X з'їзді РКП(б) під керівництвом В. І. Леніна, знаменував історичний поворот у житті молодого Країни Рад. Він відповідав прагненням трудового селянства розвивати сільськогосподарське виробництво і товарообіг. Курс Комуністичної партії, спрямований на задоволення економічних інтересів мешканців села, всемірно сприяв зміцненню союзу робітничого класу з селянством. Партійні і радянські органи, політвідділи частин Червоної Армії проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, необхідність розгортання якої була викликана передусім тим, що махновські агенти, використовуючи політичну незрілість трудового селянства, поширювали брехливі чутки про Радянську владу, відверто закликали до збройних виступів проти неї. Про це М. В. Фрунзе і С. І. Гусев повідомляли 1 лютого 1921 р. ЦК РКП(б) і Реввійськраді республіки.

Перебуваючи у підпіллі, Махно прагнув проаналізувати свої невдачі, займався розробкою теоретичних питань анархо-махновщини. Ідеям, які раніше проголошували анархісти, він намагався надати нових форм. Встаючи, як прийнято у селян, рано-вранці, «батько» до обіду працював над так званою «Декларацією махновців». У ній він висловлював ідею створення Рад під керівництвом активних анархістів, ке-

¹⁷ Там же.— С. 198.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 330.

рівництво масами пропонував здійснювати через профспілки, очолювати які мали також анархісти. Завершивши свою працю, «батько» ознайомив з нею найближче оточення, яке поблажливо ставилося до занять Махна. «Він, самовдоволено покручуючи вуса,— писав пізніше В. Білаш,— читав своє «творіння». І яке ж було розчарування, коли рада і штаб накинулися на нього, обзиваючи «Бонапартом», банкрутом і капітулянтom. «Декларація» цілком була відкинута. Махно після цього залишився на самоті, писав частушки і навіть вірші. Жартома ми дражнили його Пушкіним. Так проходило наше спокійне підпілля!»¹⁹

У ті дні, коли Махно кружляв південними районами України, намагався відірватися від червоноармійських частин, які постійно переслідували його, за тисячі верст звідти, в Кронштадті, спалахнув антирадянський заколот. Організували його есери, меншовики, анархісти та білогвардійські офіцери. Боротьба із заколотниками, яку очолив В. І. Ленін, була нетривалою. В той день, коли Махно пішов у підпілля, бунтівну фортецю було взято штурмом. У лавах атакуючих йшли понад 300 делегатів X з'їзду партії, в тому числі добре знайомі «батька» П. Ю. Дибенко, К. Є. Ворошилов, І. Ф. Федько, В. П. Затонський, А. С. Бубнов та інші. До Махна звістка про це дійшла з великим запізненням. Але, дізнавшись, що серед 25 тис. моряків особового складу фортеці більш як 10 тис. були вихідцями з України, причому в основному з тих районів, де він знаходив підтримку, а також про те, що в Кронштадті проголошувалися близькі йому анархістські гасла «Ради без комуністів!», «Хай живе третя революція!» і т. п., «батько» дуже зрадів. 7 квітня 1921 р. польова радіостанція махновців передала радіограму, прийняту в Бухаресті і багатьох інших містах, такого змісту: «Наближається час об'єднання вільних козаків з кронштадтськими героями в боротьбі проти ненависного уряду тиранів»²⁰.

Можливо, саме звістка про кронштадтський заколот сприяла тому, що на початку квітня 1921 р. Махно розіслав гінців в усі загони з наказом зібратися на Полтавщині. Хоча для цього були й інші причини. По-перше, підсохли шляхи, і можна було знову здійснювати знамениті рейди. По-друге, закінчивши весняну сівбу, селяни мали змогу брати участь у бойових діях. По-третє, «батько» боявся опинитись осторонь швидкоплинних подій, які відбувалися в країні. Щоб вести за собою маси, вождєві необхідно мати якусь певну мету. І Махно вирішив оголосити похід «на Харків і розігнати земних володарів партії комуністів-більшовиків»²¹.

З 9 по 26 травня 1921 р. «батько» здійснив рейд по районах дислокації 30-ї стрілецької дивізії і вів бої місцевого значення з її частинами²². Лише після цього рейду командування Червоної Армії знову звернуло серйозну увагу на дії махновців. Можливо, тому, що І Всеукраїнська нарада КП(б)У знову поставила питання про боротьбу з бандитизмом на порядок денний як одне з першочергових, або тому, що у двадцятих числах травня Махно влаштував на території Кобеляцького, Костянтиноградського, Новомосковського і Павлоградського повітів огляд своїх сил, чисельність яких становила майже 2 тис. чол., саме 25 травня 1921 р. М. В. Фрунзе вважав початком нового етапу боротьби з відновленою повстанською армією²³.

Одержано 10.02.89.

(Далі буде)

¹⁹ Там же, арк. 331—332.

²⁰ Семанов С. Н. 18 марта 1921.— М., 1977.— С. 150.

²¹ Аршинов П. Указ. соч.— С. 197—198.

²² Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р—849, оп. 1, спр. 427, арк. 1—6.

²³ Коммунист.— 1921.— 28 июля.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

О. М. Середюк (сміт Рокині Волинської обл.).

Минуле — в пам'яті людській

На північній околиці села Рокині Луцького району неподалік молочно-товарної ферми дослідного господарства «Рокині» Волинського науково-виробничого об'єднання «Еліта» екскаватор навантажував пісок на автомашини. Робочий день закінчувався. Раптом В. П. Яцушек побачив на краю ями кістки. «Невже людські?» — майнула думка. Зупинив трактор. Одного працівника ферми відправив дзвонити у сільську Раду, іншого — використав як кур'єра...

Чутки про невідоме поховання із «золотим скарбом» облетіли село швидше, ніж додзвонилися до сільради. Лише наступного дня приїхала міліція, представники влади, спеціалісти обласного краєзнавчого музею. Місцеві «археологи» встигли перетрусити все аж до пилінки, шукаючи те, що мало хоч якусь вартість. Щоб виправдати такий акт, почали поширювати домисли, мовляв, то були поховані німці, а, може, й бандерівці.

Але попри все в цій ситуації виправдальних аргументів не може бути. Вже в перші дні після перемоги Жовтневої революції пролунало звернення Радянського уряду: «Громадяни, не торкайте жодного каменя, оберігайте пам'ятки, будівлі, старі речі, документи — все це ваша історія, ваша гордість. Пам'ятайте, що це ґрунт, на якому зростає ваше нове народне мистецтво». Трохи пізніше, 7 січня 1924 р., з'явився Декрет ВЦВК і РНК РСФРР за № 18, в якому був такий пункт: «3. Всі знахідки, скарби та окремі предмети археологічного значення, що випадково виявляються під час земляних робіт чи на поверхні землі при осипах, розмиванні та ін., повинні обов'язково здаватися в найближчі державні музеї»¹.

Активістам народного музею історії сільського господарства Волині вдалося виявити й зберегти деякі речі з поховання. Про його характер свідчить те, що черепи лежали в одному місці, в північно-західному напрямку. При більш детальному обстеженні кісток вдалося з'ясувати: на багатьох черепках є механічні пошкодження, кульові отвори; були і роздроблені кістки (можливо, внаслідок удару великих осколків).

Збереглися і речі військового призначення, щоправда, серйозно пошкоджені. Це — кулі, залишки протигазу, портупця, кухоль, ложка, шило, лямки від обмундирування, дві копійки карбування 1914 р., солдатські та офіцерські погони, дві маленькі пляшечки з рідиною, маленький олівець, клаптик російської газети, чоботи тощо. Вони вказували на належність воїнам російської армії часів першої світової війни. Серед одинадцяти чоловік, похованих на околиці с. Рокині, був офіцер.

«Саме на ньому був золотий хрестик і срібний амулет, — пригадує тракторист В. П. Яцушек. — Шкіряна портупця з'явилася потім, коли череп витягли з ями».

Офіцеру належав і погон з металевими цифрами — «46». Це був відправний пункт нашого пошуку.

¹ Законодавство про пам'ятники історії та культури: Зб. нормативних актів. — К., 1970. — С. 19.

...Вранці 22 травня (4 червня за новим стилем) австрійські війська, окопи яких були розташовані перед Південно-Західним фронтом, не побачили сходу сонця. Замість його ласкавих променів із сходу полетіли тисячі снарядів, перетворивши сильно укріплені позиції в пекло².

Так охарактеризував початок Брусиловського прориву (1916 р.) радянський історик Н. Яковлев.

Коли в березні 1916 р. О. О. Брусилова призначили головнокомандуючим Південно-Західним фронтом, він як чудовий стратег вніс чимало нового, свіжого у так звану опозиційну війну. Атакувати всіма силами австро-німецький фронт — ось головна ідея його оперативного плану, який він тримав у таємниці. Навіть від царського оточення Брусилов дипломатично приховував свої наміри. Коли цариця поцікавилася строком наступу, генерал м'яко відповів: «Дата настільки засекречена, що й я її не пам'ятаю».

Було вирішено завдати головного удару силами 8-ї армії в напрямку Луцьк — Ковель. «Цей напрям для головного удару, — згадував пізніше Брусилов, — я вибрав саме тому, що основне завдання фронту — допомогти наступу Західного фронту, на який Ставка покладала найбільші надії»³.

Царські генерали були нерішучі, часто вагалися. Їхнє сонне мислення завдавало Брусилову чимало клопоту. «Наступ на цьому напрямку багатообіцяючий, — переконував він командуючого 8-ю армією генерала Каледіна, — просування 46-го корпусу біля залізниці Маневичі — Ковель загрожує противнику оточенням, і він буде змушений очистити без бою місцевість біля Пінська і далі на північ...»⁴

Атакувати мав увесь фронт на 450-кілометровій смузі в межах річок Стир й Прут. У розпорядження командування 8-ї армії, головної ударної сили, за наказом Брусилова, передано 46-й армійський корпус, 1-а кавалерійська дивізія з резерву і частина важкої артилерії 7-ї армії.

Масованою була артилерійська підготовка на різних ділянках фронту. Піхота йшла в наступ хвилями цепів, один за одним, на дистанції 150—200 кроків⁵. Шлях їм прокладав вогневий вал. Піхотинці рухалися впевнено тому, що мали сталеві каски. Всі солдати отримали протигази.

Все ж таки укріплені позиції противника були тверді як горіх, побудовані за правилами військової інженерії. Перед фронтом тягнувся колючий дріт: 19—21 ряд кілків. Місцями таких смуг було кілька, на відстані 20—50 кроків одна від одної. На деяких бойових ділянках через дріт пропустили сильний електричний струм. Підвішувались і бомби-пастки, закладалися самовибухові фугаси. Ці укріплення зводилися протягом дев'яти місяців.

Долаючи запеклий опір ворога, за перші три дні наступу війська Південно-Західного фронту здобули вагому перемогу. Вони прорвали його оборону на фронті 70—80 км, углиб — на 25—35 км⁶ і зайняли позиції по лінії Звиняче — Киселин — Сокил — Колки⁷. За весь період боїв противник втратив 1,5 млн. чол. убитими. Були взяті у полон 8924 офіцери і 408 тис. солдат, захоплено 448 бомбометів і кулеметів, 581 гармату тощо⁸. Було остаточно підірвано боєздатність ворожої армії. Вона вже не могла організувати який-небудь наступ. Це був триумф російської зброї.

² Яковлев Н. 1 августа 1914. — М., 1974. — С. 166.

³ Семанов С. Брусилов. — М., 1980. — С. 189.

⁴ Там же.

⁵ Ростуков Н. И. Русский фронт первой мировой войны. — М., 1976. — С. 194.

⁶ История первой мировой войны 1914—1918. — М., 1975. — Т. 2. — С. 196.

⁷ Яковлев Н. Указ. соч. — С. 173.

⁸ Стратегический очерк войны 1914—1918 гг. — М., 1923. — С. 73, 108.

А що ж робив знайомий нам 46-й корпус? На жаль, правий фланг 8-ї армії не зміг підтримати прорив своїх військ, і 46-й армійський та 4-й кавалерійський корпуси не виконали своїх завдань. «Я відчував за собою провину, — писав пізніше Брусилов. — Мені слід було не давати згоду на призначення Каледіна командуючим 8-ю армією, а на полягати на виборі Клембовського. І потрібно було відразу ж замінити Гілленшмідта на посаді командира кавалерійського корпусу. Великою є вірогідність того, що при такій зміні Ковель було б узято відразу, на початку Ковельської операції»⁹.

За нерішучість Ставки та генералів розплатилися своїм життям десятки тисяч російських солдатів і офіцерів. У цій битві росіяни втратили десь 500 тис. чол.

І, мабуть, одразу після бою товариші поховали своїх побратимів нашвидкуруч вирили їм братську могилу. Зброї при них не було. Та вся амуніція, що їм належала, залишилася при них (шило і протигаз патрони системи Манліхера (австрійські), невеличкий олівець, загорнута в газету ложка, дві мідні копійки, офіцерська портупея, погони чоботи, три маленькі пляшки).

— Що ж то за пляшечки? — з цікавістю запитували місцеві жителі. «Можливо, свята вода?» — губилися в здогадках. Ясність вніс учитель історії Торчинської СШ, заслужений працівник культури УРСР, громадський директор Торчинського історичного народного музею Г. О. Гуртовий.

— Це протигазові пляшки, — пояснив він, коли я звернувся до нього. — Російські протигazi, створені академіком М. Д. Зелінським, не щільно прилягали до обличчя. Тому солдати завжди брали із собою трохи води. Під час газової атаки вони змочували обличчя, а потім одягали протигаз.

Слава брусиловських солдатів не згасла. Навесні 1944 р. наступ радянських військ припав приблизно на ті ж місця, де в 1915—1916 рр. велися бойові дії. Бої були жорстокими й кровопролитними. Захоплені за р. Стир плацдарми наші воїни захищали до останнього свого подиху. Мужність і героїзм виявили капітан П. М. Тарасов, сержант А. І. Комок, капітан А. Ф. Копякін, які загинули смертю хоробрих у битвах за визволення Волині. Їм присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

На кладовищі села Підліски Рожищенського району є два невеличкі горбочки. Ні прізвищ, ні дат... «Тут ми поховали 16 солдатів і одну дівчину-радистку», — розповідав Л. Г. Чуйко членам історико-краєзнавчого клубу «Ентузіаст», що діє при народному музеї історії сільського господарства Волині. Діти завітали до нього, коли дізналися від старожилів про безіменні братські могили у Підлісках. Голова сільвиконкому М. Я. Мішков передав документи до Рожищенського райвійськкомату.

— У лісі похований ще один молодший лейтенант, — додала В. Ф. Чуйко.

Юні слідопити, записавши спогади очевидців, разом з ними пішли на цвинтар. Ось і ті братські могили. Два горбочки заросли травою.

У той день учні Рокинівської середньої школи, члени клубу «Ентузіаст», впорядкували могилки, вшанували пам'ять загиблих хвилиною мовчання й поклялися встановити імена героїв.

Другим кроком на шляху їхніх пошуків стала зустріч з учителькою Рожищенської СШ № 1 М. А. Бойко. 15 років вона веде героїко-патріотичну роботу в школі, збрала чималий каталог імен, адрес та даних. Вона повинна мати вірогідну інформацію, яка цікавила юних шукачів. Двері нам відчинили вже немолоді дві жінки. У Марії Андріївни гостювала Т. О. Чернишова. Щороку Тамара Олександрівна при-

⁹ Брусилов А. А. Мои воспоминания. — М., 1963. — С. 228.

їжджає на Волинь, щоб вклонитися своїм однополчанам, які загинули в боях за визволення краю від фашистських загарбників. Вона — ветеран 181-ї Сталінградської орденів Леніна та Кутузова Червонопрапорної стрілецької дивізії.

Конкретної відповіді ми не одержали. Але Т. О. Чернишова теж обіцяла нам допомогти. З Петрозаводська Карельської АРСР, де вона мешкає, прийшов лист. У ньому — приємна звістка. Повертаючись додому, Тамара Олександрівна заїхала в Москву до свого однополчанина, генерала, колишнього начальника штабу 181-ї СД В. І. Зайцева. Він теж обіцяв підтримку.

Через певний час ми отримали від нього бандероль. Генерал надіслав свою книгу «Исполняя солдатский долг». Зав'язалося листування. Колишній начальник штабу пише: «В боях за Волинь дивізія втратила 1008 чол. ...Вони поховані в 64 населених пунктах Волині».

Згадав старий генерал і про Підліски. В листі він написав: «У с. Підліски було поховано одинадцять воїнів. Жодної жінки на Волині ми не втратили. Радисток, зв'язківців і т. д. я всіх знав». Нижче В. І. Зайцев навів список бійців, похованих у с. Підліски.

Чому існує така розбіжність? Місцеві жителі кажуть одне. Генерал указує іншу цифру... Потім жінка-радистка? Її могила стоїть поруч, але трохи осторонь більшої, братської. Рожищенський військкомат посилається лише на генерала В. І. Зайцева. А тих документів, що передав колишній голова сільвиконкому, у них немає, а, отже, відсутні і домашні адреси воїнів-визволителів, котрі загинули.

В минулому році на місці безіменних могил у с. Підліски до дня Перемоги було встановлено невеличкий обеліск з викарбованими на ньому іменами героїв. Але не 17, як кажуть місцеві старожили. І не одинадцять, як пише генерал В. І. Зайцев, а дванадцять...

Нам потрібно дошукатися правди. Щоб ніхто не був позабутий. Можливо, хтось з ветеранів війни прочитає ці рядки і відгукнеться? Адже є ще живі свідки тих подій, хто брав участь у боях, хто ховав загиблих, писав похоронні. Відгукніться!

70-річчя

Галицької Радянської Республіки і Галревкому

І. Б. Гаркавенко
(Івано-Франківськ),

О. Ю. Карпенко
(Івано-Франківськ)

**ПЕРШИЙ ДОСВІД
СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ**

15 липня 1920 р. була проголошена Галицька Соціалістична Радянська Республіка (ГСРР). Подія знаменна, бо йшлося про створення у центрі Східної Європи нової суверенної держави, соціалістичної за своєю класовою природою.

ГСРР виникла у тяжкі роки громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції. Радянська країна ще не встигла перевести подих після боротьби з

білогвардійцями, буржуазними націоналістами, як на початку 1920 р. над нею нависла загроза нової інтервенції — з боку буржуазно-поміщицької Польщі, підтриманої імперіалістами Заходу.

Країна Рад вживала рішучих заходів, щоб відвернути її, але бажаних результатів не вдалося досягти¹. Білополяки не відмовлялися від планів загарбання чужої території (аж до кордонів 1772 р.) Ю. Пілсудський у серпні 1919 р. заявив, що «Польща в ролі великої держави розглядає всю українську проблему, як свою власну» і свої кордони визначатиме на захід від Дніпра, а Київ має стати вільним містом. Без оголошення війни її війська захопили Летичів, Могилів-Подільський, Коростень, загрожуючи життєвим центрам України, а згодом розпочали наступ на широкому фронті. 6 травня 1920 р. вони оволоділи Києвом. Виникла реальна загроза існуванню Радянської України. Спільно з ними діяли й залишки петлюрівської армії.

Завдяки зусиллям Радянських республік наступ ворога був зупинений. 12 червня визволено Київ. Польські війська разом із своїми поплічниками поспіхом почали відступати. Червона Армія вже у липні наблизилася до кордонів Галичини — одвічної української землі, яку влітку 1919 р. за допомогою Антанти окупувала армія буржуазно-поміщицької Польщі.

Трудящі краю згуртовували свої сили для боротьби проти окупаційного гніту, за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною. Тогочасні газети повідомляли, що «населення нетерпеливо жде приходу Червоної Армії, а з нею і Радянської влади», «робітничо-селянські маси Галичини всі надії на своє соціальне і національне визволення... покладають тільки на Радянську владу»².

Активізувалася і політична робота серед десятків тисяч галичан, які в той час перебували на Україні. 23 квітня у Києві відбулася партійна конференція, на якій було створено Галицький організаційний комітет КП(б)У — (Галорком). Він мав організувати агітаційно-пропагандистську роботу серед західноукраїнських трудящих на Україні й керувати революційною боротьбою в тилу ворога. Його членами були відомі га-

¹ Документи внешней политики СССР.— М., 1958.— Т. 2; Документи и материалы по истории советско-польских отношений.— М., 1964.— Т. 2.

² Галицький комуніст.— 1920.— 23 квіт.; Червона правда.— 1920.— 15 квіт.

лицькі революціонери М. Левицький, М. Баран, В. Порайко та ін.³⁻⁴ Сьогодні, однак, важко пояснити, чому головою Галоркому став гість * конференції польський комуніст, варшав'янин Ф. Кон, який невдовзі був призначений членом Польревкому.

10 червня Галорком доповідав ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніну, що там «такий вдячний ґрунт для комуністичної роботи і для революції, що наближення радянських військ до старих кордонів Австрії буде початком справжньої комуністичної революції в Галичині»⁵. Насправді у краї така обстановка не склалася. Бажане революціонери видавали за дійсність (і їх можна зрозуміти).

Саме за таких обставин 8 липня за ініціативою Галоркому на спільному засіданні з Політбюро ЦК КП(б)У і був створений тимчасовий революційний уряд Галичини — Галицький революційний комітет (Галревком) у складі: М. Баран, А. Бараль, В. Затонський, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський⁶. І знову ж його головою чомусь був призначений член Реввійськради XIV армії В. П. Затонський, людина авторитетна, віддана справі революції, але яка прямого відношення до Галичини не мала, її реалій не знала, ніколи там не була. Навіть для нього це призначення було несподіванкою.

Галревком ніяк не міг зібратися (навіть 20 липня, як можна зрозуміти з листа секретаря Галоркому І. Немоловського). В. Затонський був на фронті, К. Литвинович — у Москві, Ф. Конар — у Києві, М. Баран і І. Немоловський — у Харкові. Про місце перебування інших членів Галревкому він, напевно, нічого не знав⁷. Рішення про створення Галревкому було затверджене на Пленумі ЦК РКП(б)⁸.

15 липня опублікований перший документ Галревкому — Декларація № 1 «До працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і капіталістичних держав», в якій було проголошено суверенну Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку⁹. Галревком урочисто декларував, що сувереном краю є народ і він вирішуватиме свою долю на I з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів. Водночас було заявлено про інтернаціональну солідарність з урядами Радянської Росії та України. Трудящих Галичини закликали підтримати Червону Армію в її визвольному поході¹⁰.

18 липня розповсюджено листівку — відозву Галоркому КП(б)У «До селян та робітників Галичини!», в якій, зокрема, йшлося про те, що «вся влада в Галичині належить тільки галицьким селянам і робітникам! Вони диктують всім свою волю, вони рішатимуть про дальшу судьбу краю!»¹¹ У відозві є й такі рядки: «Зустрічайте гідно і достойно пролетарську Червону Армію, дайте їй всю поміч, яку тільки можете... Хай живе вільна свободна Радянська Галичина!»

Того ж дня частини Червоної Армії перейшли через річку Збруч і розпочали свій визвольний похід. Через місяць бої розгорнулися біля

³⁻⁴ Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. — Львів, 1965. — С. 40.

* До речі, членом Галревкому став ще один гість конференції — польський комуніст Скарбек.

⁵ Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.). Документи і матеріали. — Львів, 1957. — Т. 1. — С. 332.

⁶ Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). — Львів, 1970. — С. 65—66.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 37, оп. 1, спр. 1, арк. 45—46.

⁸ Ярошенко А. Д. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. — Львів, 1969. — С. 119.

⁹ Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Гал. Рев. Коміт. — Тернопіль, 1920. — Зош. 1. — С. 3—6.

¹⁰ Перед істориками стоїть питання: треба з'ясувати, хто і де готував як цю декларацію, так і інші перші документи Галревкому. З листа секретаря Галоркому від 20 липня видно, що Декларація № 1 друкувалася у Харкові, але ж там у той час перебували лише М. Баран і І. Немоловський.

¹¹ Під прапором Жовтня. — С. 344.

стін Львова, Стрия, Рогатина й Галича. Трудящі радісно зустрічали визволителів. Було звільнено 17 повітових центрів, 48 містечок і біля 1200 сіл. Тимчасовою столицею республіки стало місто Тернопіль.

1 серпня Галревком схвалив Декрет № 1 «Про встановлення соціалістичної Радянської влади в Галичині», згідно з яким на її території проголошувалася влада Рад. Банки і залізниці, фабрики і заводи, ліси і земля ставали всенародною власністю¹². Було прийнято десятки декретів, декларацій, постанов та інструкцій, які регламентували внутрішнє життя ГСРР.

Процес революційного оновлення краю очолила Компартія Галичини, заснована на з'їзді в лютому 1919 р.¹³ Влітку 1920 р. діяло вже кілька партійних центрів: Галбюро при ЦК РКП(б), Галбюро при ЦК КП(б)У, Галорком і ЦК КПСГ. Зрозуміло, це негативно відбилося на діяльності партії. 3 серпня Політбюро ЦК КП(б)У затвердило єдиний ЦК КПСГ, до складу якого потрапили представники від названих вище партійних центрів. 11 серпня у Тернополі відбувся I пленум ЦК, на якому були створені керівні партійні органи, а також затверджено Галревком. І знову ж таки виникає запитання, чому, наприклад, секретарем став І. Краснокутський, колишній голова Галбюро при ЦК РКП(б), який прибув з Москви і, зрозуміло, не був добре обізнаний з політичною обстановкою в краї. Головою уряду знову став В. Затонський, хоч у складі вищих органів були відомі революціонери-професіонали. Мабуть, саме цим можна пояснити і те, що в республіці надто захопилися копіюванням і структури уряду — Раднаркомом (навіть кількість відділів відповідала числу наркоматів), і Статуту Компартії Галичини, схожого на Статут РКП(б). Та й декрети Галревкому часто-густо нагадували відповідні документи Раднаркомом (хоч і масштаби були не ті, і традиції різні, і умови праці не однакові). Запозичення досвіду — справа закономірна, але копіювання без урахування специфіки, мабуть, не кращий шлях.

У складній справі революційного оновлення суспільства не обійшлося без помилок і прорахунків. Так, Галревком лише декларував передачу землі селянам, але практично це питання не вирішив. Він захопився націоналізацією не лише великих і середніх промислових підприємств, а й дрібних. Була плутанина й з фінансами. Звичайно, це якоюсь мірою можна пояснити складністю ситуації, за якої доводилося займатися цими справами, відсутністю кадрів, обізнаних з досвідом політичного й господарського керівництва, тощо. Нам здається, що не приніс користі й розпуск партії за рішенням Політбюро ЦК КПГ (від 10 вересня), яка взагалі була нечисленна (232 члени і 246 кандидатів). Причиною цього, як зазначалося у постанові, було те, що до неї «примазалось багато інтелігентського, міщансько-націоналістичного елементу, який своєю дрібнобуржуазною психологією буде лише тормозити революцію»¹⁴. Отже, виходить, що не сам факт їх антипартійної діяльності, а лише уявна можливість «гальмування революції» стала підставою для розпуску партії і перереєстрації її членів. Таким чином, на якийсь час республіка залишилася без своєї керівної політичної сили.

Тим часом становище на фронті ускладнилося. Червона Армія зазнала поразки, і радянські війська у другій половині серпня почали свій відступ. 21 вересня припинив свою діяльність Галревком, а 18 жовтня відбулося останнє засідання Політбюро ЦК КПГ¹⁵. Делегація Галревкому на чолі із заступником голови М. Бараном узяла участь у роботі мирної конференції в Ризі, але, незважаючи на всі зусилля, добитися суверенітету для Галичини не вдалося. За умовами Ризького мир-

¹² Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Гал. Рев. К-ту.— С. 9—10.

¹³ Укр. іст. журн.— 1989.— № 2.— С. 63—70.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 11, арк. 23.

¹⁵ Там же, арк. 321.

ного договору західноукраїнська земля опинилася під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі.

Нове світло на окремі аспекти порушеної у цій замітці проблеми проливає лист В. П. Затонського до ЦК РКП(б), В. І. Леніну від 23 вересня 1920 р., надісланий уже з Вінниці*, в якому голова Галревкому висловив свої критичні погляди на так зване «галицьке дійство» (як автор його назвав). Особливої уваги заслуговує концепція «перенесення соціалістичної революції і радянської влади в Європу, хоч і зубожілу». Як він писав, до цього «перенесення» «ми були надто погано підготовлені».

В. П. Затонський підкреслив, що підпільні партійні організації, майже не були зв'язані з центром на Україні, а останній, у свою чергу, був слабким. Щодо Галревкому, то, на думку його голови, він був створений із запізненням і не зміг підготуватися до виконання своїх обов'язків. «У результаті,— пише автор листа,— потрапивши неждано-негадано в ревком, ми відправилися в Галичину з порожніми руками, без літератури, без будь-яких засобів зв'язку, навіть без єдиної друкарської машинки і, зрозуміло, без скільки-небудь підготовлених працівників». Унаслідок допущених прорахунків, як визнає В. П. Затонський, за час свого «перебування в Галичині ми не зробили десятої частки того, що можна було б зробити». Далі він зазначив, що «все йшло стихійно», не розв'язувалися проблеми залізничного транспорту, зв'язку й організації військоматів. Одна справа, коли революція розвивається стихійно, «довільно» («самопроизвольно»), і «набагато гірше, коли її доводиться прищеплювати ззовні». Голова Галревкому справедливо порушив питання про доцільність чіткого розмежування функцій центральних комісаріатів, військової влади і місцевих, галицьких органів. Отже, в листі відчувається негативне ставлення автора до експорту революції, хоч далі він сам вносить конкретні пропозиції щодо дій на випадок, якби був схвалений план «систематичної підготовки і відновлення Радянської влади в Галичині».

Та попри всі недоліки та прорахунки у своїй діяльності Галицька Радянська Республіка — це справді героїчна сторінка в історії західноукраїнських земель.

Одержано 11.05.90

* Цей лист був відомий одному з авторів цієї замітки ще у 1950-х роках і підготовлений до публікації у збірнику документів «Під прапором Жовтня» (1957 р.), але вилучений з нього через свій зміст. Уперше його надрукував С. Дерев'яно у газеті «Прикарпатська правда» (8 листопада 1989 р.).— О. К.

І. В. Кічий (Луцьк)

НОВІ ДАНІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛИЦЬКОГО РЕВКОМУ

Влітку 1920 р. Червона Армія, переслідуючи війська буржуазно-поміщицької Польщі, розпочала визволення Східної Галичини, несучи свободу трудящим Західної України. 8 липня в Харкові на спільному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У і Галицького організаційного комітету Компартії України було створено Галицький революційний комітет (Галревком). До його складу увійшли В. П. Затонський (голова), М. Л. Баран (заст. голови), К. Ф. Литвинович, Ф. Конар й І. Немоловський¹.

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 4, арк. 43; Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні, 1917—1920 : Документи й матеріали.— Львів, 1975.— С. 346—347.

16 липня Пленум ЦК РКП(б) схвалив пропозицію ЦК КП(б)У про створення Галревкому і призначення його головою В. П. Затонського². Згодом до складу надзвичайного крайового органу увійшли А. Г. Бараль, М. В. Левицький (секретар) та І. М. Сияк (затверджений керуючим справами).

Галревком став тимчасовим вищим органом Радянської влади в Східній Галичині. Під його керівництвом трудящі краю боролися за владу Рад, здійснювали перші соціалістичні перетворення. Влада Галревкому поширювалася на територію понад 18 тис. квадратних кілометрів, де було розміщено 1500 населених пунктів, у тому числі 94 міст і містечок. Там проживало приблизно 1,8 млн. чол. Столицею нового державного утворення стало місто Тернопіль³.

Для налагодження управління різними сферами державного життя і народного господарства при Галревкомі було утворено 18 відділів з підвідділами, комітетами й комісіями, зокрема, народного господарства, праці та соціального забезпечення, судочинства, земельний, народної освіти, фінансів, пошти і телеграфу, робітничо-селянської інспекції й ін. Організувався ревтрибунал. У зв'язку з бойовими діями на фронті й боротьбою проти бандитизму особливо важливе значення надавалося військовому відділу та відділу внутрішніх справ. Спеціальним декретом Галревкому на останній покладалося «керівництво всією роботою по організації революційної влади на місцях» з підпорядкуванням йому місцевих ревкомів. Військовий відділ мав «об'єднати діяльність військових комісарів на місцях»⁴.

Завдання, які стояли перед Галревкомом в цілому, сформулював В. П. Затонський, виходячи з настанов ЦК партії. Відповідаючи на запитання журналістів про майбутнє Східної Галичини, він відзначив, що питання про «державне існування» краю вирішить перший з'їзд Рад Галичини. До з'їзду «завдання Галревкому, складеного з українців і поляків за національністю та комуністів за партійністю, є: 1) Боротьба з польськими насильниками і українськими лакеями-зрадниками та 2) Організація Радянської влади трудящих Галичини»⁵. Ці два напрями і визначили, по суті, основний зміст роботи нового органу влади.

16 липня 1920 р. Галицький революційний комітет прийняв декларацію «До працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і до урядів усіх капіталістичних держав», в якій «урочисто проголошував права робітників і селян розпоряджатися своєю судьбою» й «незалежно від їх національності згуртуватися сильною лавою довкола нього і допомагати йому в трудному завданні організації влади». Оголошувалася «повна державна самостійність Східної Галичини», уряди соціалістичних республік та капіталістичних країн закликалися до встановлення з нею дипломатичних відносин. Галревком заявляв, що він є єдиним «представником вищої виконавчої влади і тимчасовим урядом Східної Галичини», підкреслював повну солідарність з урядами РСФРР та УСРР й висловив надію на їхню допомогу у руйнуванні старого капіталістичного ладу та «будуванні нового, соціалістичного комуністичного ладу через Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку»⁶.

Важливе значення для утвердження Радянської влади на місцях і розгортання соціалістичних перетворень мав прийнятий Галревкомом 1 серпня 1920 р. Декрет № 1 «Про встановлення Соціалістичної Радянської влади в Галичині». Ним скасовувалися всі органи політичної,

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 31, арк. 2.

³ Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях.— Львів, 1969.— С. 122.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 3, спр. 7, арк. 6—7.

⁵ Коммунист.— 1920.— 12 авг.

⁶ Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917—1939: 36. документів та матеріалів.— К., 1979.— С. 54—57.

судової і громадської влади «Польської держави» в Галичині й проголошувалося, що «до часу I з'їзду Рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів у Галичині вся влада переходить до Галицького Революційного Комітету, а на місцях — до підлеглих йому органів — повітових і сільських революційних комітетів». Фабрики, заводи, банки, промислові підприємства й рудники, «всі землі панів, бувші цісарські, монастирські і церковні, лани, пасовиська, луки з живим і мертвим інвентарем переходили до рук трудящих мас через революційні комітети»⁷. Тимчасовою інструкцією «Про організацію органів Радянської влади», що була прийнята разом з Декретом, визначався порядок створення ревкомів на місцях та їхні функції. Надзвичайні органи влади в містах і селах організовувалися на зборах громадян й сільських сходів, брати участь в яких мали право лише трудящі. Села, де кількість жителів доходила до 200 чол., обирали ревкоми в складі 3 чол., понад 2000 душ — 5 чол.⁸ Новообраним ревкомам передавалася вся повнота влади. Про свою роботу вони звітували перед повітовими ревкомами, члени яких обиралися з робітників та «бідняцького населення», а голови призначалися Галревкомом.

За допомогою політорганів військових частин Червоної Армії в багатьох містах і селах протягом короткого часу утворилися революційні комітети. Так ще 18 липня окружний ревком виник у Тернополі. 4 серпня він був реорганізований у повітовий. Головою його став Замора. 18 липня почав діяти Перемишлянський, 27 липня — Збаразький, 29 липня — Бродівський, 5 серпня — Борщівський, 9 серпня — Золочівський, 10 серпня — Буцацький, 13 серпня — Сокальський, 20 серпня — Радехівський, 7 вересня — Рогатинський ревкоми⁹. За підрахунками П. М. Тригуба, на території, що входила до складу Галицької СРР, організувалося понад 20 повітових й 1150 сільських надзвичайних органів влади¹⁰. Їхніми керівниками та активними учасниками стали М. Волошин, В. Гоцю, Д. Дибайло, Д. Ленько, О. Маковей, І. Матвійков, І. Скородинський, О. Устиянович та багато інших. При повітревкоммах утворювалися відділи управління, земельно-господарські, фінансові, а також підвідділи по боротьбі з контрреволюцією, підпорядковані відділам управління.

У визволених районах Східної Галичини проводилася велика робота по ліквідації соціального й національного гноблення, перебудові всього суспільного життя. Декларацією № 2 «Про права і обов'язки робітників в ГСРР» встановлювався 8-годинний робочий день, проголошувалося право трудящих на працю, освіту, соціальне забезпечення, безплатне медичне обслуговування, заборонялася праця малолітніх дітей, підкреслювалося, що «продукти праці повинні належати тим, хто їх створив»^{11–12}.

Для розв'язання земельного питання велике значення мала спеціальна постанова Галревкому «Про земельні маєтки, земельні плоди, про збір хліба і паші», в якій йшлося про те, що «всі поміщицькі землі, ліси, луки, пасовиська і води, всі бувші цісарські, а також церковні і монастирські земельні маєтки зі своїм живим і мертвим інвентарем і зі всіма будинками негайно одбираються у дотеперішніх їх власників і безплатно переходять через місцеві органи Радянської влади у кори-

⁷ Революційна боротьба на Тернопільщині, 1917—1939: Документи і матеріали.— Тернопіль, 1959.— С. 64.

⁸ Укр. іст. журн.— 1968.— № 4.— С. 119.

⁹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 433; ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 46, арк. 5; Львів. обл. держ. арх., ф. 129, оп. 2, спр. 191, арк. 6; ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 20, арк. 2; Тернопіль. обл. держ. арх., ф. 2287, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

¹⁰ Тригуб Н. П. На захисте завоеваний Великого Октября.— Киев; Одесса, 1987.— С. 27.

^{11–12} Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Галицького революційного комітету.— Тернопіль, 1920.— Зошит 1.— С. 7—8.

стування всіх працюючих»¹³. Селянам-біднякам виділялися робоча худоба, сільськогосподарський реманент, насіннєвий матеріал. Бідняцькі господарства звільнялися від продрозверстки, основна частина якої перекладалася на куркулів. Важливим кроком на шляху до визволення селянства краю від панської кабали було також скасування заборгованості сільської бідноти поміщикам і куркулям.

Значне місце в діяльності надзвичайного органу влади Східної Галичини посідала військова робота, насамперед поповнення Червоної Армії добровольцями, продовольством, засобами транспорту. 16 серпня Галревком прийняв Декрет № 3 «Про мобілізацію галичан, які перебувають на території РСФРР і УСРР», в якому закликав їх «всіма засобами відстоювати революцію», оголошував «мобілізацію усіх галичан без огляду на національну приналежність», що проживали на території України і Росії. Мобілізовані на Україні направлялися безпосередньо в розпорядження військового відділу Галревкому¹⁴. Робітники й селяни краю, особливо молодь, гаряче відгукувалися на заклик Радянської влади. Протягом декількох тижнів лише в Кременецькому повіті до Червоної Армії записалося 1000 добровольців, Підгаєцькому — 300, Бродівському — понад 200, Терехівському — 176, Гусятинському — 36 чол.¹⁵

Всі заготівельні та розпорядчі операції з продовольчими товарами довелося взяти у своє підпорядкування продовольчому відділу Галревкому. На території ГСРР запроваджувалася монополія держави на продукти харчування та основні промислові вироби. Згідно з декретом «Про введення трудового харчового пайка» почав діяти соціалістичний принцип розподілу предметів споживання. «Радянська влада, — відзначалося в декреті, — проголосивши гасло «Хто не працює, той не їсть!», ставить своїм першим завданням встановлення правдивого розподілу продуктів харчування»¹⁶. Законом визначався розмір трудового пайка для всіх працюючих, а також для дітей і безробітних. Посилені пайки видавалися жінкам з грудними дітьми, робітникам, зайнятим важкою й шкідливою для здоров'я працею, вченим, письменникам та іншим категоріям працюючих. Встановлювалося додаткове, особливе харчування для дітей¹⁷. Порядок нормування і видачі пайків визначався спеціальною інструкцією продовольчого відділу Галревкому, якою також було передбачено денні норми продуктів червоноармійцям на фронті й у тилу та хворим і пораненим у лікарнях¹⁸. За півтора місяці робітники і службовці одержали 21 тис. пудів борошна, 5 тис. — крупи, 17 тис. — картоплі, 500 — м'яса, 160 пудів цукру та інші продукти¹⁹.

У подоланні продовольчої кризи важливу роль відіграв декрет «Про організацію громадського харчування», за яким вводилося дешеве громадське харчування для працюючих і безплатне — для дітей до 16-річного віку як додаток до основного трудового пайка. В утворених за короткий час громадських їдальнях у повітових центрах, зокрема, Тернополі, Бородах, Збаражі, Скалаті та інших містах і населених пунктах тисячі людей дістали можливість одержувати гарячі обіди²⁰. Всі ці за-

¹³ Там же. — С. 13.

¹⁴ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов в 3-х т. 4-х кн. — Киев, 1967. — Т. 3. — С. 366.

¹⁵ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.: У 3-х т. — К., 1970. — Т. 3. — С. 356; Більшовик. — 1920. — 26 серп.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 4-а, арк. 1; Під прапором Жовтня. — С. 432—434.

¹⁷ Олійник Б. М. Законодавчі документи Галицького революційного комітету, серпень—вересень 1920 р. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1970. — Вип. п'ятий. — С. 166.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 29, арк. 24.

¹⁹ Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка, 1920 р. — Львів, 1970. — С. 137.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 37, оп. 1, спр. 1, арк. 100; ф. 2189, оп. 1, спр. 35, арк. 6; Тернопіль. обл. держ. арх., ф. 2367, оп. 1, спр. 54, арк. 17.

ходи, незважаючи на нестачу продуктів, сприяли розв'язанню одного з найскладніших питань, висунутих на порядок денний громадянською війною.

Поряд із завданнями, політичного, економічного та військового характеру вирішувалися питання культурно-освітньої роботи, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Декретом № 2, зокрема, церква відокремлювалася від держави, а школа—від церкви. Знімалися обмеження, пов'язані з тим чи іншим віросповіданням. Релігія ставала приватною справою кожного громадянина²¹. Декретом № 4 на території ГСРР скасовувалася обов'язкова державна мова. Всі мови, які вживалися місцевим населенням, оголошувалися рівноправними. Кожен громадянин міг звернутися до будь-кого в радянських установах своєю рідною мовою. В декреті підкреслювалося, що «культурно-освітні потреби робітничо-селянських мас будуть задовільнятися в тих національних формах, які відповідатимуть їх національному складові»²². Декларація № 3 вперше в історії Галичини надала можливість здійснювати навчання в школі рідною мовою. За прикладом РСФРР і УСРР створювалася єдина трудова школа для села і міста. Вона була обов'язковою й безплатною для всіх дітей віком від 8 до 17 років «...незалежно від статі, віку, соціального і національного походження»²³. Для здійснення керівництва освітою й соціальним вихованням молоді при ревкомах створювалися відділи та секції народної освіти, в яких передбачалися посади інструкторів навіть з театрального, музичного і образотворчого мистецтва та охорони пам'яток старовини. Інтенсивно проводився ремонт старих шкіл, підготовка їх до навчального року. Під школи й дитячі садки віддавалися панські будинки. Відкрилося 2 дитячі садочки в Тернополі. Готувалися до відкриття вчительські гімназії в Тернополі і Заліщиках, гімназія в Теребовлі²⁴.

Вживалися заходи до попередження епідемічних захворювань. Розпочали лікувати хворих 4 амбулаторії і 3 лікарні в Тернополі, одна з них—на 200 ліжок. Медичні заклади були створені в Бродівському, Збаразькому, Золочівському та інших повітах²⁵.

Розглядаючи революційні події на західноукраїнських землях з позицій сьогодення, безумовно, визнаючи все те позитивне, що було зроблено в краї, необхідно сказати і про недоліки, які мали місце в роботі надзвичайного вищого органу влади ГСРР. Насамперед це стосується аграрної політики Галревкому. Зокрема, у його першому й другому декретах, а також у постанові «Про конфіскацію поміщицької землі, врожаю і сільськогосподарського реманенту і про передачу їх органам Радянської влади» вказувалося, що земля, яка конфісковується у власників, не розподіляється між безземельними і малоземельними селянами, а переходить у розпорядження органів державної влади²⁶. Не діставши землі законним шляхом, про яку галицьке селянство мріяло віками, воно самочинно розпочало її розподіл, що привело до загострення класової боротьби на селі, ускладнило й без того напружену обстановку в краї. Розв'язання таким чином основної проблеми села розпорошувало його сили, породжувало невпевненість у завтрашньому дні, відвертало трудящих від боротьби проти зовнішніх ворогів.

Негативно позначалося на ході соціалістичних перетворень небажання керівництва Галревкому широко залучити до участі в спільній

²¹ Жовтень.— 1988.— № 4.— С. 72.

²² Під прапором Жовтня.— С. 425; Львів. обл. держ. арх., ф. 257, оп. 2, спр. 190, арк. 22.

²³ Науменко Ф. Діяльність Галревкому в галузі народної освіти // Педагогіка: Республ. наук.-метод. зб.— К., 1968.— Вип. 7.— С. 28, 30.

²⁴ Тищик Б. Й. Назв. праця.— С. 150, 153.

²⁵ Морозов В. А. Володимир Петрович Затонський.— К., 1967.— С. 150; Тернопіль. обл. держ. арх., ф. 2369, оп. 1, спр. 8, арк. 126—127.

²⁶ Див.: Під прапором Жовтня.— С. 368, 372.

роботі представників національної інтелігенції та інших партій. Наприклад, спроба Ф. Конара знайти спільну мову з В. К. Винниченком і використати його для радянського будівництва була рішуче засуджена В. П. Затонським і Політбюро ЦК КПСГ, незважаючи на те, що так звані «ліві сили» користувалися підтримкою окремих верств західно-українського населення²⁷. Не вистачало підготовлених працівників як у центральному апараті, так і на місцях.

Нерішучість виявив Галревком і в ході організації Червоної Галицької Армії. Замість проголошення мобілізації, на яку чекали робітники й селяни Галичини, і створення боєздатних підрозділів, було прийнято звернення до трудящих із закликом вступати до ЧГА, в основу формування якої покладалася принцип добровільності²⁸. Зволікання з формуванням боєздатного війська згодом негативно вплинуло на хід боротьби проти наступаючих білополяків.

Діяльність Галревкому тривала недовго, всього лише 76 днів. 20 вересня 1920 р. війська буржуазно-поміщицької Польщі наблизилися до Тернополя. Наступного дня було прийнято рішення про евакуацію за р. Збруч. Галревком припинив свою роботу²⁹. Та, незважаючи на прорахунки й помилкові рішення, які мали місце в роботі надзвичайного вищого органу влади Східної Галичини, соціалістичні перетворення, розпочаті під його керівництвом, залишили глибокий слід у свідомості місцевих жителів. Зроблене Галревкомом — яскрава сторінка в історії боротьби трудящих Західної України за владу Рад.

Одержано 20.05.90.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 610, арк. 58; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 458, арк. 76.

²⁸ Тернопіль. обл. держ. арх., ф. 2367, оп. 1, спр. 10, арк. 47; спр. 26, арк. 179; Під прапором Жовтня.— С. 611.

²⁹ З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 181.

* * *

М. М. Салун (Київ)

ГЕОРГІЙ ПЯТАКОВ У КИЄВІ

(До 100-річчя з дня народження)

18 серпня 1990 року виповнюється 100 років від дня народження Георгія (Юрія) Леонідовича Пятакова — активного революціонера, одного із засновників Компартії України, секретаря першого ЦК КП(б)У. Зараз ми намагаємося переосмислювати наше історичне минуле. Із забуття повертаються імена складних, неоднозначних, суперечливих людей. І серед них є прізвище Пятакова, який став жертвою беззаконь часів культу Сталіна в 1937 р.

У цій публікації йдеться про його діяльність у рядах нелегальної організації РСДРП у Києві в 1911—1914 рр.*

...Юрій приїхав додому наприкінці квітня 1911 р. Пристав Либідьського поліцейського окологда повідомляв начальника губерньського жандармського управління, що колишній студент Санкт-Петербурзького університету Георгій Леонідов Пятаков, який обрав місцем проживання Київ і перебуває під негласним наглядом поліції, згідно з приписом пана Київського поліцеймейстера від 5 травня 1911 р., оселився в квартирі своїх батьків, у будинку № 5 по вулиці Кузнечній¹.

* Політвидав України планує видати книжку: «Георгій Пятаков: Штрихи до політичного портрета». Пропоновані увазі читачів уривки взято з неї. — прим. ред.

¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 3065, арк. 28.

Перші уроки роботи в РСДРП, членом якої він став, навчаючись у Петербурзькому університеті, участь у масових революційних виступах студентів під час «толстовських днів», «хрещення» молодого неофіта соціал-демократії — перші арешт і в'язниця — додали йому солідності, впевненості та розважливості. Після важкої внутрішньої кризи, пов'язаної з розчаруванням в ідеях анархізму, Юрій знайшов себе.

Входження до складу парторганізації Києва не викликало особливих труднощів. Від земляків у Петербурзі він знав про місцевих соціал-демократів, мав найнеобхідніші явки.

На той час Київська організація РСДРП поступово, але впевнено відновлювала свої сили після розвалів періоду реакції. Значна частина з них була збережена. Нелегальні організації і групи залишилися на багатьох промислових підприємствах. Продовжував діяти загальноміський партійний комітет, а при ньому — пропагандистська колегія, організаційна та профспілкова комісія. Працювали не менш як 10 груп і пропагандистських гуртків на заводах, фабриках і майстернях, студентські групи в університеті, політехнічному і комерційному інститутах, на вищих жіночих курсах, партосередки в легальних товариствах і клубах.

Напружена робота, що давала свої результати, не могла не радувати Пятакова. Становище «колишнього студента» цілком відповідало її потребам. Плани завершення університетської освіти лишалися, але бурхливі події та захоплююча діяльність все далі й далі відкладали їх реалізацію, а потім і зовсім перекреслили заплановане ним.

Юрію довірили роботу пропагандиста Міського районного партійного комітету — «району», одного з трьох у міській організації. До його складу Пятаков увійшов як представник загальноміського комітету партії. Довготелесу фігуру з кошлатою рудою шевелюрою (за яку він заслужив у філерів зовнішнього спостереження одне з прізвищ «Рудий») часто можна було бачити на заводі Гретера і Криванека, в районі Арсеналу, де активно діяв робітничий гурток «звездистів» — читачів і пропагандистів легальної газети «Звезда», попередниці ленінської «Правди», що виходила в Петербурзі і відігравала помітну роль в агітаційній і пропагандистській роботі марксистів Києва.

Пятаков став членом пропагандистської колегії, яка була найближчим допоміжним осередком при Київському комітеті РСДРП, працювала у контакті з комітетом і реалізовувала його постанови в районах. Збиралася вона регулярно, майже щонеділі. І не існувало таких питань, які б колегія не розглянула детально чи не обмірковувала. Опрацьовувалися теми для виступів на масовках та зборах, аналізувалися виголошені промови. Крім політичних, у колегії обговорювалися філософські, політекономічні й етичні проблеми. Особливо виділявся Пятаков. Переконливими були його гарячі виступи при обговоренні модних тоді філософських течій емпіріокритицизму та емпіріомонізму.

13 листопада 1911 р. відбулася загальноміська партійна конференція Київської організації РСДРП. Обговоривши питання оцінки моменту і констатувавши, що найближчим завданням робітничого класу та його партії є повалення царизму і встановлення демократичної республіки, її учасники відзначили необхідність ізоляції ліквідаторів, зміцнення нелегальної марксистської партії, енергійного використання легальних організацій трудящих. Було позитивно оцінено участь комітету в підготовці загальнопартійної конференції та обрано делегата від Києва — ним став Д. Шварцман. Заслухано також звіт попереднього комітету і затверджено його новий склад. Секретарем стала Є. Бош.

Юрій став членом комітету. Це свідчило про високу довіру, виявлену йому, молодому товаришеві, було визнанням його активності. Пятакова непогано знали у партійних колах. Під ім'ям «товариш Петро» він був відомий і робітникам Києва.

«Знали» його й в охранці. І Є. Бош, і Д. Шварцман, Ян (Іван)

Шільган, і Ю. Пятаков перебували під наглядом поліції. Але київські жандарми, очевидно, не встигали стежити за темпами зростання рядів Київської організації РСДРП і мали надолужувати згаяне.

В ніч з 17 на 18 квітня 1912 р. охоранка завдала важкого удару по Київській організації РСДРП. Заарештовано багатьох соціал-демократів, у тому числі членів комітету Є. Б. Бош, І. Шільгана, М. П. Зарніцина. Під час обшуків знайдено документи, які незаперечно доводили їх належність до її керівного ядра, а також підпільну друкарню й багато листівок.

Удар був дошкульний, але він значною мірою мав випадковий характер — заарештували, наприклад, або помилково, або «за компанію», групу активних ліквідаторів. А комітет продовжував діяти.

Саме тоді Г. Пятаков став секретарем Київської організації РСДРП. Сталося це, очевидно, на основі кооптації за спільною домовленістю. З інших членів комітету «Федір» (Микола Михайлович Погосов, Погосянц) 18 квітня, напередодні арештів, виїхав з Києва. Д. Шварцман здійснював поїздки по організаціях півдня Росії, він був завантажений загальнопартійною роботою як член ЦК РСДРП. Інші члени комітету виявляли меншу активність.

Ось що пише з цього приводу В. К. Аверкін: «Поразки організація зазнала у саме серце, але ми швидко зорієнтувалися і не показували, що Бош є серце нашого життя — на весь зріст випростовується на партійній роботі т. Пятаков, новий секретар організації. Маса і комітет прихильно ставляться до «товариша Петра», і ми, не покладаючи рук, працюємо далі. Одна з наших друкарень ліквідується; її переводять до мене і я переховую її у надійних схованках (в лабораторії на курсах Пермінова, де я працюю за електро-техніку), а частенько просто у себе на квартирі. Я почав працювати на гектографі; матеріал для друку постачав Пятаков, він же забирав надруковане»².

На плечі Юрія лягли нові обов'язки. Він тепер відповідав за всю міську організацію, робота якої після квітневих арештів не могла не загальмуватися. «Треба було відроджувати всю роботу, — писав Георгій Леонідович в автобіографії. — Мені особисто довелося бути відразу і секретарем комітету, і зберігати нелегальну літературу, і керувати нелегальною друкарнею, і писати прокламації та розмножувати їх, і відновлювати зв'язки і вести гуртки; одним словом, для нелегальних умов — дуже різноманітна робота»³.

За активною участю Пятакова в червні 1912 р. Київський комітет здійснив ряд кроків, що означали спробу перегляду його попередніх рішень. На початку червня було прийнято звернення, текст якого — у викладі поліцейського переписувача — зберігається у фонді Київського губернського жандармського управління у ЦДІА УРСР в Києві (ф. 275, оп. 1, спр. 2573, арк. 51): «Звернення комітету Київської організації РСДРП до «Центрального Комітету», обраного на січневій конференції частини РСДРП. Обговоривши обтяжливе становище, що створилося нині в партії, комітет Київської організації РСДРП вважає своїм обов'язком звернутися до «ЦК» (знаки лапок — у документі. — М. С.)... з таким листом: Шановні товариші! Як соціал-демократи ми не повинні закривати очі на дійсність. Як партійці ми повинні перш за все піклуватися про інтереси партії в цілому. З огляду на це ми відкрито заявляємо: «ЦК» січневої конференції як Центральний Комітет партії не існує...»

Через арешти в Києві у червні та липні (Д. Шварцман після відвідин Харкова 2 липня повернувся до Києва у супроводі філерів Харківського

² Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914). 36. статей, спогадів і матеріалів з історії Київської організації РСДРП. — Харків — Київ, 1930. — С. 85.

³ Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопед. словарь Гранат. — М., 1989. — С. 591.

жандармського управління. Його заарештували 8 липня. Тепер у руках жандармів опинився весь склад Київського комітету) ця ініціатива, очевидно, не мала свого практичного продовження.

Не викликає сумніву, що автором або одним з авторів вищенаведеного «Звернення» був Юрій Пятаков. Про це переконливо свідчать чотири його листи до Г. В. Плеханова, з якими він звернувся до старого вчителя у травні — червні 1912 р.

Ці листи * свідчать про щире бажання автора розібратися у складній обстановці внутріпартійної боротьби, знайти в ній своє місце.

«Київський комітет, — пише Юрій (становище секретаря комітету, хоч і не зафіксоване у відомих нам партійних документах, давало йому підставу звертатися не тільки особисто, а й від імені організації), — вирішив звернутися до Вас з пропозицією ввійти з нами у листування з найважливіших питань партійного життя. Комітет вважає, що розбіжність в питанні про Січневу конференцію не може бути тому завадою, оскільки в основних поглядах на організаційну роботу і на тактичну лінію РСДРП він, у своїй більшості, погоджується з поглядами партійних меншовиків, ідейним вождем котрих є Ви».

Величезна повага до Плеханова заважала Юрію бачити те очевидне, що розумів Ленін: Георгій Валентинович стає «примирителем», бойкотуючи Празьку конференцію. А це загрожувало сповзанням з партійних позицій. Але ж і Ленін у своїх статтях виявляв велику повагу до Плеханова, лише м'яко дорікаючи тому за його «нейтральність» щодо VI партконференції і підкреслюючи бойову непримиренність Плеханова до дезорганізаторських дій Троцького.

«Київський комітет вважає, — продовжував Пятаков, — що в даний відповідальний момент відтворення і зміцнення партії ідейно і практично необхідно тісніше зв'язатися, щоб дружніше взятися до роботи та успішно повести важку і важливу справу відбудови партії та її центрального апарату». Невпевненість автора листа, суперечливість його позиції чітко проглядають в наступних рядках: «Ми вважаємо, що відмова з'явитися на конференцію (в Празі. — М. С.) «націоналів» і Вас означає ослаблення її престижу, але ніяк не говорить про фракційність її скликання. Скликалася вона як загальнопартійна. Ми вважаємо своїм обов'язком підтримати першу спробу скликати загальнопартійну конференцію та обраний нею центр. Ми це й зробили. Перша спроба новим успіхом не увінчалася. Нам треба зробити наступний крок: ще одну конференцію».

Отже, Празька конференція є не фракційною. Але вона в очах Пятакова не стала і загальнопартійною (її тільки скликали, оскільки її наслідком не стало об'єднання всієї партії). Що ж до «нової конференції», то тут секретар Київського комітету виходив з березневої, найпершої резолюції комітету, яка схвалювала конференцію в Празі, визнавала її загальнопартійною, а рішення новоствореного ЦК — обов'язковими для себе. Водночас у ній містилося й «але»: кияни вважали, що «...найважливіше завдання, яке стоїть нині перед ЦК, це — зробити все, що в його силі, для об'єднання всіх партійних елементів в соціал-демократії Росії», не зупиняючись заради цього в найближчому майбутньому перед скликанням наступної загальнопартійної конференції, яка б дійсно об'єднала всю партію.

У листах до Плеханова Пятаков виявляв і політичну наївність: «Блок — плехановці, ленінці, більшовики-примиренці — зуміє розвинути

* Очевидно, їх було чотири. Перший, датований 22 травня 1912 р., та другий — він умовно позначений видавцями «травень — червень 1912 р.» — опубліковано у збірнику 1930 р. «Незаконна організація РСДРП у Києві за часів піднесення...». — С. 177—179. Знайдений нами в документах ЦДІА УРСР у Києві (у поліцейському викладі з рукописного оригіналу Пятакова), лист, датований 8 червня 1912 р., є підстави вважати четвертим. Він починається словами: «Вельмишановний Георгій Валентинович! Я відправив Вам і Вашим друзям вже три листи; не знаю, чи отримали Ви їх, але досі жодної відповіді не маю...» Текст третього листа невідомий.

значну доцентрову силу, яка притягне решту», в тому числі ліквідаторів, якщо вони перестануть бути такими.

Що ж, молодий марксист шукав, хитався, пропонував власне рішення проблем, як він його бачив, виходячи з добрих побажань об'єднання всієї партії і не помічаючи нереальності запропонованого ним. «Якщо відповісте,— закінчує Юрій останнього листа Плеханову,— то допоможе те нам орієнтуватися у заплутаному лабіринті, в якому з усіх кутків лунають злі голоси фракційних супротивників, що кличуть — кожний — до свого коротенького глухого кутка...»

Київська організація, як одна з найсильніших, не могла не привернути увагу тих сил, які боролися проти празьких рішень січня 1912 р. Але коли агент Троцького А. А. Йоффе відвідав Київ, щоб залучити місцевий комітет до участі у новій, ліквідаторській конференції, йому відповіли, що кияни приєднуються до цього лише за умови участі ЦК і організацій, репрезентованих на Празькій конференції. Як повідомляв Шварцман, Йоффе у Києві «добряче вчитали».

Л. Д. Троцький від імені редакції віденської газети звернувся до Київської організації з листом, в якому докоряв киянам за те, що вони стали на шлях підтримки ленінської фракційної конференції та центру і намагався схилити їх на бік свого організаційного комітету та нової партконференції.

Але його спроби не мали успіху. Відкритий лист Троцького, опублікований у віденській «Правде» 23 квітня 1912 р., викликав обурення і більшовиків, і плехановців у київській партійній організації, яка нещодавно зазнала важкої втрати внаслідок арешту жандармами групи партійців, у тому числі й членів комітету.

Відповідь Троцькому за його дорученням написав секретар і підписав — товариш Петро. Лист, надісланий у Відень, центральному органу РСДРП—«Социал-Демократу» та «Рабочей газете», детально обговорювався. Його схвалила колегія пропагандистів київського комітету.

«В нашій організації,— говорилося в ньому,— дружно працюють і меншовики, і більшовики, і правдовці (прибічники віденської «Правди» Троцького.— М. С.), обстоюючи свої погляди, ведучи чесну ідейну боротьбу, але ніколи не вдаючись до таких прийомів, які могли б привести до так званої фракційної бійки,— згубній міжусобній війні в нашій організації досі не було місця... Очевидно, вам неприємне таке становище нашої організації... Ви бажаєте руйнувати те, що з такими труднощами будувалося протягом кількох років, ви не маєте права цього робити... Усім, хто насмілиться сіяти смуту в наших лавах заради досягнення своїх сепаратних цілей і гальмувати нашу і без того ускладнену роботу по створенню організації ми скажемо: руки геть...»⁴.

Відповідь була гідною.

Травень — червень 1912 р. для Георгія Пятакова був часом вибору свого особистого шляху. Він був на роздоріжжі. Менш як за два роки до того Пятаков приєднався до РСДРП, опинившись у колі меншовиків. З ними активно контактував, починаючи з травня 1911 р. (вважаючи себе плехановцем). Усі автори мемуарів, присвячених нелегальній організації РСДРП у Києві за часів піднесення революційного руху, одностайно називають його меншовиком-партійцем.

Вирішальну роль в тому його виборі відіграли кілька факторів. По-перше, партійна робота в Київському комітеті РСДРП, постійне спілкування з робітниками. По-друге, значна притягальна сила такої людини, як Є. Бош. Нарешті — арешт 20 червня 1912 р., судовий процес у листопаді 1913-го в Києві. Саме після цього Пятаков став більшовиком, обравши цей шлях, очевидно, значною мірою під впливом обставин. І тут — як і в період розриву з анархізмом у 1907 р. — коливання, пошуки, невпевненість...

⁴ Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення...— С. 188—192.

3 ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Ю. А. Пінчук (Київ)

М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці»

Сьогодні, образно кажучи, муза і покровителька історії Кліо намагається повернути собі довір'я громадськості, докладає зусиль, щоб не розгубити позитивних надбань історіографії. Йдеться, передусім, про усвідомлення того, що нам потрібно знати *всю* історію з *усіма* її привабливими і непривабливими рисами. Минають часи, коли історію та істориків поділяли на «хороших» і «поганих». Перших всіляко підносили, других — всіляко замовчували. Нарешті, в суспільстві утверджується розуміння, що у нашому минулому були як світлі, так і чорні сторінки. Не повинно бути тільки «білих плям». Нині не лише для фахівців, а й для широкого читача становлять інтерес як постаті самих учених-істориків, так і предмет їхньої творчості — наукова спадщина. Недаремно ж нині друкуються і користуються популярністю твори М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького та інших найвизначніших істориків минулого, які тривалий час ігнорувалися офіційною наукою.

Миколі Івановичу Костомарову (1817—1885 рр.) належить помітне місце поміж видатних істориків і, можна сказати, особливе — серед найоригінальніших з них. В ньому плідно поєдналися дослідник і художник, що забезпечило широку популярність творам цього вченого. От і нещодавно громадськістю з надзвичайною цікавістю, хоч і не всіма однаково, була сприйнята його монографія «Мазепа», опублікована в «Українському історичному журналі»¹. За оцінками сучасних дослідників, ця праця являє собою один з кращих здобутків української дорадянської історіографії². Принаймні на таку ж оцінку заслуговує й історичне дослідження М. І. Костомарова «Мазепинці»³. А можливо й на вищу, бо аналогів йому немає ні в дореволюційній, ні в радянській історичній літературі.

Нещодавно В. Марочкін у часописі «Україна» (1990, № 6), а також М. Котляр в «Українському історичному журналі» (1988, № 8) висловили зауваження щодо наявного в моїй монографії про Костомарова (К., «Наук. думка», 1984) визначення гетьмана І. Мазепи як зрадника. При цьому В. Марочкін підкреслив, що М. Котляр пішов навіть далі в негативному зображенні цієї історичної особи. Вважаю за необхідне нагадати, що монографія вийшла в світ у часи, коли прізвище Мазепи, навіть з додатком «зрадник», нерідко взагалі викреслювалося з рукописів. До того ж у ній малося на увазі, що він виступав як зрадник не щодо всього народу, а щодо окремих людей. На чий же тоді совісті смерть генерального судді В. Л. Кочубея, полтавського полковника І. І. Іскри, взагалі багатьох старшин (також відомих історичних осіб), особливо безлічі так званих мазепинців та їхніх ні в чому не повинних родин? Чи не запродані їхні життя? І взагалі, чому постать Мазепи, безперечно, значна, та, проте, й неоднозначна, повинна засло-

¹ Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12; 1989.— № 1—2, 4—9, 11; 1990.— № 1, 3—6.

² Там же.— 1988.— № 8.— С. 134.

³ Костомаров Н. И. Мазепинцы // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования.— Кн. 6.— Т. 16.— СПб., 1905.— С. 719—789. Публікація твору «Мазепинці» здійснюється за цим виданням.

няти багатьох його сучасників, відомих національних героїв — борців за незалежність України? Нарешті, чому це все більше говоримо про видатних державних діячів (до речі, таке запитання поставив М. І. Костомаров ще 150 років тому), але немовби зневажаємо життя народної маси?

За тематикою, хронологією та композиційною побудовою «Мазепинці» є продовженням історичної монографії «Мазепа». Як і в останній, тут завдяки непересічному талантові вченого і письменника документально відтворено вельми трагічну сторінку нашої минувшини. Написане понад сто років тому у стилі, що нагадує гостросюжетний роман, це дослідження можна, притому цілком правомірно, порівняти з найпопулярнішими сучасними творами історико-художньої прози, найповнішим уособленням яких є «Архіпелаг ГУЛАГ».

У «Мазепинцях» М. І. Костомаров висвітлив події і явища історії України періоду Північної війни 1700—1721 рр., а також часів російсько-турецьких воєн 1710—1713 і 1735—1739 рр. На широкому європейському та близькосхідному історичному тлі першої половини XVIII ст. вчений простежує перипетії боротьби за державний устрій і майбутню долю України, детально розкриває процес розмежування в середовищі українського козацтва, зокрема серед його старшинської верхівки, у питанні про зовнішньополітичну орієнтацію. В дослідженні всебічно охарактеризовано як тих, хто тяжів до Росії, так і прибічників зміцнення зв'язків з магнатсько-шляхетською Польщею. Показана також тенденція до дальшого посилення великих землевласників на Україні з числа козацької старшини та закріплення за ними посполитих⁴.

Досить послідовно і ґрунтовно викладаються в дослідженні конкретні сюжети, починаючи від переходу гетьмана І. Мазепи до шведів восени 1708 р. Певна увага приділяється з'ясуванню сутності і наслідків агресивної політики царського та гетьманського урядів щодо Запорізької Січі. Висвітлено перехід частини її козаків на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком на бік І. Мазепи та Карла XII. Розповідається про штурм і зруйнування у травні 1709 р. Запорізької Січі царським військом при допомозі козацького полку Г. І. Галагана. Відображено втечу запорожців і заснування Нової Січі спочатку на р. Кам'янці, а потім в Олешках (на території, захопленій Кримським ханством) тощо.

Крім М. І. Костомарова, згадані вище та деякі інші аспекти порушених у «Мазепинцях» проблем досліджувалися багатьма вченими. У дожовтневий час ними займалися С. М. Соловйов, О. М. Лазаревський, М. С. Грушевський, у радянський — Є. В. Тарле, В. О. Голобуцький, В. А. Дядиченко та ін. Проте, на відміну від М. І. Костомарова, більшість з них робили акцент на зраді І. Мазепи та його прибічників, розглядаючи даний факт у тісному зв'язку з військовими подіями. При цьому основна увага зосереджувалася навколо зрадницьких дій старшинської верхівки, січовиків на чолі з К. Гордієнком. Багато уваги приділялося висвітленню ходу Північної війни, розкриттю ворожого Петру I характеру виношуваних мазепинцями планів, аналізу наслідків їхньої військової діяльності тощо. Майже в такому ж ключі, хоч, звичайно, з урахуванням сучасних наукових здобутків, відображено цю багатогранну тему і в багатотомній «Історії Української РСР»⁵.

У праці ж М. І. Костомарова на перший план виступає не тема зради, а тема української еміграції тих часів, тема людської долі. Вона простежується в розвитку і взаємозалежності з жорстокими заходами урядових кіл щодо політичного інакомислення. Такий підхід до розв'язання цієї складної проблеми є в М. І. Костомарова не випадковим. Він засвідчує відданість історика обраному принципів: вивчати і відтворювати те, як говорить, відчуває, думає живе народна маса.

⁴ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 721—722.

⁵ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 332, 344, 354—358.

По суті, «Мазепинці» — це перше й на сьогодні поки що останнє систематизоване дослідження з історії української еміграції початкових десятиліть XVIII ст. Але його достоїнство не тільки в тому, що воно — єдине. У цьому, можна сказати унікальному, творі про переміщення людної України в епоху феодалізму читача приваблює ще й саме костомаровське трактування теми. А воно також у своєму роді єдине — з позиції концепції федеративних основ у нашій вітчизняній історії. Йдеться, зокрема, про визнання М. І. Костомаровим того, що на різних етапах історичного розвитку точилася боротьба двох засад — республіканізму (народоправства) та єдинодержавності (зрозуміло, в найрізноманітніших проявах). Мабуть, немає необхідності пояснювати, чому ця концепція перебувала в найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму. Консервативні сили завжди з упертою послідовністю намагалися викорчувати цю «незручну» для них концепцію з надбань історичної думки. Особливо хвилювало консерваторів обґрунтування в ній можливості республіканського ладу для східнослов'янських народів у формі вільної федерації земель та агітації за такий устрій.

Думається, є сенс у тому, щоб визнати за М. І. Костомаровим пріоритет у започаткуванні наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням історії української еміграції. З усією очевидністю постає також потреба переглянути усталені уявлення про першу хвилю еміграції з українських земель. Вона пов'язується, як правило, з 80—90-ми роками XIX ст., хоч, як виявляється, була, і це знайшло переконливе відображення в дослідженні М. І. Костомарова «Мазепинці», ще в попередньому столітті. Цю еміграцію, крім усього іншого, зумовили колоніальна політика царизму та репресивні заходи, спрямовані на викоренення демократичних традицій в українському суспільстві тощо. За спостереженнями М. І. Костомарова, еміграційний потік складався з двох основних течій: тих, що були обмануті політичними авантюристами, але незабаром повернулися на батьківщину, й тих, які так і залишились у вигнанні. Дехто з-поміж перших спромігся на царську милість, решта їх — були репресовані, часто разом із своїми родинами. Вигнанці зазнали всіх згубних наслідків свого вчинку, в тому числі найжорстокішу розправу властей (ув'язнення, заслання до Сибіру тощо) над їхніми сім'ями та родичами, які не покинули рідних місць.

В літературі висловлювалася думка, що іноді в 70—80-х роках М. І. Костомаров дещо відступав від своїх федералістських ідей та концепції народної історії. І тоді його талант історика бліднув⁶. Гадаю, що дослідження «Мазепинці», виконане на матеріалах офіційних і приватних архівів, засвідчує інше. В ньому не менш майстерно, ніж у попередніх творах цього вченого, яскраво, лаконічно й документально висвітлюється саме боротьба народу України за свою волю і єдність. Іншими словами, й на схилі років, вже визнаний вчений, М. І. Костомаров постає перед нами лицарем без страху й догани в боротьбі за ідею республіканського федералізму. Людина високої честі і принциповості, він дотримувався цієї ідеї не тільки в поглядах, а й у подвижницькій творчості.

Порушена в «Мазепинцях» тема не може вважатися вичерпаною. Сам М. І. Костомаров зазначав, що він не мав під руками всіх справ, які, можливо, десь і збереглися, але очікують на щасливця, котрому поталанило відкрити їх. Проте всупереч цим сподіванням помітних знахідок не сталося, принаймні, якщо судити з наявної історіографії. «Мазепинці» М. І. Костомарова зберігають своє наукове значення й тепер. Тим часом твір цей давно вже став бібліографічною рідкістю. Тому, сподіваюсь, кожен погодиться з доцільністю його нової публікації. Історичне дослідження М. І. Костомарова «Мазепинці» друкується

⁶ Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. — Львів, 1901. — С. 25.

мовою оригіналу. Науковий апарат твору зберігається, необхідні пояснення щодо цього подаються в дужках. Авторські посилання перенумеровані арабськими цифрами, коментарі упорядника позначені «зірочками».

Н. И. КОСТОМАРОВ

Мазепинцы

ГЛАВА ПЕРВАЯ

Федеративность и московская политика.— Мазепа как поляк.— Народ малороссийский против Мазепы.— Малочисленность мазепиной партии.— Лебедин.— Суд и расправа над мазепинцами.— Опоченок.— Дубяга.— Лохвицкий сотник Яременко.— Гамалия и Мартосенко.— Данило Тарашенко и Яков Кудин.— Поп Мловский.— Сельский поп из Лубенского полка.— Люди Ломиковского.— Городецкий и Пекалицкий.— Миргородский полковник и другие переходят обратно от Мазепы к Петру.— Полтавский полковник Левенец.— Гамалия и Андрей Горленко.

В предшествовавшей исторической монографии «Мазепа»^{*} было указано, что замысел изменить царю Петру и перейти на сторону его неприятелей не вырабатывался и не созрел в течение многих предыдущих лет, а возник уже незадолго до события, так громко и вместе так позорно обессмертившего память Мазепы. Этот малороссийский гетман был по своей натуре эгоист; он был искренно верен царю Петру до тех пор, пока Петр был силен, пока Петру не угрожал могучий враг, в многолетней борьбе с ним достигший таких успехов, что уже можно было, казалось, смело пророчить ему скоро окончательное торжество. Он уже уничтожил в прах польского короля Августа, Петрова союзника, и готовился расправиться с последним своим врагом — с русским государем. Вся Европа посылала шведскому герою поздравления и пожелания дальнейших успехов. Сам Петр уже терял надежду на успех и просил мира; но гордый победитель не хотел мириться иначе, как на условиях, унижительных для России. Ничто не допускало опасаться, чтоб слава шведского короля скоро затмилась. Шведский король заранее объявлял поставленному от него польскому королю Станиславу, что намерен, победивши Петра, возвратить Польше отнятые от нее Россиею области. В числе таких областей была и Малороссия, где управлял Мазепа в звании гетмана войска запорожского. Легко было рассудить, что вместо невольного присоединения к Польше, лучше было заранее изъявить желание соединиться с нею добровольно. У тогдашних культурных малороссиян, получавших все задатки образованности не иначе, как из Польши или через Польшу, давно уже засели в голове принципы знаменитого гадяцкого договора^{**} с его неудавшимся русским княжеством, с его самостоятельностью Украины, федеративно свя-

^{*} Йдеться про монографію М. І. Костомарова «Мазепа», опубліковану вперше в журналі «Русская мысль» за 1882 р. (кн. I—V, VIII—XII). Того ж року вона була надрукована у Москві окремою книгою, а потім у виданнях 1885 та 1905 років (СПб.) увійшла до 16 тому зібрання творів історика «Исторические монографии и исследования». Останню публікацію цієї монографії М. І. Костомарова здійснив в 1988—1990 роках «Український історичний журнал». Дослідження «Мазепинцы», що тематично й композиційно є продовженням твору «Мазепа», вперше побачило світ у тому ж журналі «Русская мысль», але двома роками пізніше (1884, кн. 1—4). Тому, власне, М. І. Костомаров і посилається на згадану монографію.

^{**} Тут мовиться про Гадяцький договір, що був укладений 16 вересня 1658 р. гетьманом І. Виговським з Польщею, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої, а магнати і шляхта дістали право повернутися у свої колишні маєтки. Думка щодо федеративного зв'язку України з Польщею викликає заперечення, бо Україна за цим договором позбавлялася права зовнішньополітичних зносин і під назвою «великого князівства Руського» включалася до складу шляхетської Польщі.

занной с Польшею. Народ украинский не принял этого договора, потому что от него отвращала каждого истого малороссиянина одна мысль о каком бы то ни было единении с поляками, заклятыми врагами; заключивший этот договор гетман Иван Выговский был изгнан, а его сотоварищ и, как нам кажется, истинный автор этого договора, Юрий Немирич, заплатил за него жизнью. С своей стороны и тогдашние поляки находили этот договор невыгодным для своей шляхетской Речи Посполитой и сами, при самом зачатке, содействовали его неосуществимости. Впоследствии, однако, поляки сознали свою ошибку и стали понимать, что этот договор представлял наилучший способ удержать в связи с Речью Посполитою отходившую от нее южную Русь и тем предохранить свое отечество от неминуемого и скорого разложения, так как уже тогда видно было, что если уже начали от Речи Посполитой отпадать одни области, то со временем станут отпадать и другие и, наконец, придет тот страшный час, когда вся Речь Посполитая розобьется вдребезги. В видах предотвращения от своего отечества грядущих бед, поляки стали мирволить козацкому желанию самостоятельности в федеративной связи с другою страною, хотели только, чтоб эта страна была Польша и выставляли козакам гадяцкий договор желанным идеалом для Украины, а когда приходил случай снова близкого осуществления этого идеала, то старались оставить в этом договоре только то, что было удобно для них самих, и выкинуть из него то, что им было не по душе. Так сделалось при Дорошенке *, когда, согласившись с последним на примирение на основании гадяцкого договора, они предпочли сойтись с соперником Дорошенка, Ханенком **, который соглашался мириться, выбросивши из гадяцкого договора то, что поляки считали неудобным. Правду сказать, суть этого гадяцкого договора, т. е. федеративная самобытность Украины, по духу не была противна малороссиянам. Богдан Хмельницкий, освободивший козаков от шляхетского господства, не только не был противен федеративной идее, но полагал ее в основу будущим политическим стремлениям Украины. Если мы припомним, каковы были требования Богдана Хмельницкого, предъявленные послам Речи Посполитой, прибывшим к нему после первых успехов его над поляками, то найдем, что они были очень умеренны и представляли в очертании то, что оформилось более выпукло в гадяцком договоре. Последующие события научили Хмельницкого и всех вообще малороссиян не верить полякам и искать союза и опоры у других, но принцип в основе лежал все тот же. Малороссияне легко понимали, что ни их внутренние силы, ни географические условия положения их края и их соседства не дадут им возможности образоваться из себя самобытно отдельного, ни с кем не связанного государства, но их самобытность может держаться только в связи и в постоянном союзе с другою державою, так чтоб этот союз поддерживался обоюдною выгодною для двух сторон находиться в таком союзе. Такой державы не находилось, и независимость Украины в федеративной связи с другим политическим телом осталась только идеалом и Хмельницкого и после него на долю всех его соотечественников, которым позволял их умственный кругозор думать о политическом строе их отечества. Хмельницкий делал попытки устроить федеративную связь то с Тур-

* Мається на увазі гетьман Правобережної України в 1665—1676 рр. П. Д. Дорошенко (1627—19.XI. 1698). Він, ще до гетьманства у ранзі полковника, разом з деякими іншими представниками старшинської верхівки підписав у 1660 р. Слободищенський трактат про відрив України від Росії та приєднання її до Польщі. За цим трактатом Україна втрачала політичну незалежність і перетворювалася на провінцію Польщі. Згодом, уже як гетьман, П. Дорошенко пориває із шляхетською Польщею, домагається гетьманства над усією Україною і після невдачі підписує угоду про перехід України під владу Туреччини. 1676 р. П. Дорошенко капітулював перед військами Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича.

** Тут згадано М. С. Ханенка, який після розриву П. Дорошенка з Польщею і переходу його на бік Туреччини був призначений польсько-шляхетським урядом гетьманом Правобережної України (1670—1674 рр.)

цією, то с Московским Государством, то даже с тою же Польшею, если б только эта Польша могла сколько-нибудь измениться. Невозможность уладить дела ни с турками, которых малороссияне боялись, ни с поляками, которым малороссияне не верили, заставляла их предпочитать связь с Московским Государством и с его народом, для украинцев единоплеменным и единоверным. Если бы Московское Государство сочувственно и притом искренно отнеслось к федеративному идеалу малороссиян, то, без сомнения, оно в понятии украинцев не нашло бы себе опасного соперничества ни в Польше, ни в Турции и, вероятно, ни в какой иной державе. Но московская политика не допускала такого идеала, и присоединение Украины к Московскому Государству понимала не иначе, как в смысле обращения вольных казаков в царских холопей,— так, чтобы народ южнорусский усвоил себе народность севернорусскую и слился с народом Московского Государства до потери собственного личного бытия, чтобы не представлялось разницы ни в администрации, ни в задачах внутренней общественной жизни, чтобы всякие этнографические особенности изгладились. Таков был идеал московской политики по отношению к Украине после присоединения последней к Московской державе,— идеал, часто по благоразумию скрываемый, но почти всегда прозрачно видимый и всегда противный малороссиянам всех званий и состояний. Против этого-то московского идеала стоял, так сказать, ребром другой своеобразный идеал, выработанный предшествовавшей историей Украины,— идеал федеративной связи*. Но с кем возникнуть могла такая связь после того, как Московская держава, принявшая Украину в свое лоно, не хотела знать того, чего желала Украина? Конечно, с тем, кто бы согласился принять Украину с искренним намерением уважать ее политический федеративный идеал. Но такого союзника не было: приходилось терпеть московскую власть, особенно, когда она была сильна.

Успехи Карла XII заставляли думать, что сила московской власти скоро пошатнется и сама судьба стечением обстоятельств укажет Украине, что наступает час подумать самой о себе. Для Мазепы, как для бывшего покоевого при дворе польского короля Яна Казимира, который посылал этого покоевого в Украину в качестве королевского агента, когда шел вопрос об удержании так или иначе Украины под властью Речи Посполитой — какой идеал мог быть желаннее соединения Украины с Польшею на основаниях более или менее близких к гадяцкому договору! Но в своих тайных сношениях со Станиславом Лещинским и его покровителем, шведским королем, уступая Украину Польше, а себе выговаривая удельное княжение в Белоруссии, Мазепа должен был скрывать это от малороссиян, а между тем возбуждать их против Московской державы, чтобы, когда придет время, найти их готовыми пристать к его замыслу. Он манил их призраком независимости. Немало было способных увлечься таким призраком, по крайней мере, в кругу тогдашних генеральных и полковых старшин и войсковых товарищей, составивших в крае интеллигентный класс, для которого был доступен политический кругозор. С самого вступления своего в гетманский сан Мазепа старался расположить к себе этот класс,— и за то во все продолжение двадцатидвухлетнего его гетманства не терпели этого гетмана простолюдины, бедняки, всегда ненавидевшие знатных и богатых по общей человеческому существу завистливости: Мазепу считали покровителем и потатчиком своевольтства значных и их гнета над людьми простыми и убогими. Никто из гетманов не надавал столько универса-

* Очевидно, М. І. Костомаров має тут на увазі федеративні «начала» в давній Русі, які згідно з його концепцією через деякі причини не змогли розвинути. Костомаровська концепція «борьбы двух начал» — федеративного і єдиногодержавного — не дістала в історіографії зваженої оцінки. Переважно критикувалися слабкі сторони цієї концепції, а от позитивні — замовчувалися і залишаються ще й досі недостатньо висвітленими.

лов на маестности, подтвержденных потом царскими грамотами, никто, как Мазепа, через это не наплодил в Украине столько так называемых панов, отдавая им в распоряжение живущих на их землях посполитых. Во многих своих отписках в Приказ* гетман Мазепа часто обвинял простой украинский народ (посполство) в склонности грабить панов и вообще зажиточных людей, и тут же отвергал справедливость слухов будто паны владельцы маестностей делают живущим на их землях крестьянам какие-то насилия и угнетения. Как бы в отместку Мазепе, малороссийское посполство заявило себя против него в самые критические для него минуты. В 1708 г., как только разнесся в народе слух, что гетман изменяет царю и переходит к царским неприятелям, в разных местах начались бунты против старшин и посягательства грабить и бить знатных и богатых людей. Между прочим, так произошло в Полтаве. Полтавский сотник Зеленейский привез в Полтаву известие о переходе Мазепы к шведам. Тотчас стали в городе скопляться мужики из окрестных сел и деревень и кричать, что вот, наконец, пришла пора обдирать старшин и всех значных и богатых; от этого все, что было там значного и богатого, бежало искать себе спасения в иных местах. Так убежало тогда из Полтавы семейство Герциков. Люди значные, сыновья бывшего некогда полковником полтавским, владельцы маестностей в Полтавском полку, Герцики убежали от разъяренной толпы черного люда за Днепр, с намерением укрыться в Корсуне, где у них был собственный двор, но когда доехали до Чигирина, оттуда по настоянию соумышленников Мазепы, Гамалеи, Кандыбы и Мокиевского, последовали они снова на левую сторону Днепра и очутились в Ромнах при Мазепе¹. Таких во всей Гетманщине явилось бы, может быть, гораздо более того, сколько их набралось тогда, если бы Мазепе не пришлось иметь дело с государем великого ума и непреклонной энергии, каким был Петр Первый. Но партия Мазепы не могла разростись еще и оттого, что Мазепа не прилагал старания, чтоб дать возможность разростись ей. Мазепа, как все эгоисты, был труслив за свою шкуру, крайне осторожен и не твердо уверен в осуществимости своей цели, в действительности избранных средств. Да и времени у него было мало, так как и замысел изменить Петру возник у него не раньше года до события**. Мазепа в свои планы посвятил только немногих, почему-либо стоявших близко к нему, преимущественно своих родственников и свойственников. Многие старшины генеральные и полковые не знали о его замысле. От этого и число соучастников отпадения от царя оказалось невелико. Правда, мы почти не в состоянии произнести о таком числе хотя бы самый приблизительный приговор, тем более, что те, которые заявили себя его соучастниками, а потом попадались в руки царского правосудия, или сами заранее прибегали к царскому милосердию, обыкновенно выставляли себя не знавшими истинных замыслов Мазепы, а винились только в том, что повиновались гетману и должны были следовать туда, куда он вел их или посылал, не смея у него допрашиваться о дальнейших его намерениях. Были и такие, что с первого раза с сочувствием пристали к замыслам своего гетмана, но после, заметивши, что нельзя надеяться на удачу предприятия, в пору припрятались и показывали вид, что не знали ни о чем и нимало не сочувствовали тому, что было противно царю-государю. Само собою разумеется, никто не в силах теперь открыть таких, а таких-то было,

* Слід розуміти, що йдеться про Малоросійський приказ, який видав справами Лівобережної України і підпорядковувався Посольському приказові. Взагалі прикази — це адміністративно-судові органи центрального управління в Росії кінця XV — першої чверті XVIII ст. Наприкінці XVII ст. існувало близько 100 приказів. Окремі з них (Малоросійський та ін.) керували всіма галузями управління на певній території.

¹ Киев. Стар. 1883 г., март, с. 599 (Допрос Герцика. Из Арх. Иностр. Дел).

** У жовтні 1708 р. шведська армія наблизилася до кордонів України, і Мазепа відправив гетьманського посланця до Карла XII.

без сомнения, очень много. Можем, следовательно, говорить только о тех, которые, ставши соумышленниками и соучастниками гетмана Мазепы, бежали вместе с ним после полтавского боя, или же о тех, которые сами сознались в своем соучастии с Мазепой — добровольно или невольно. О таких только лицах мы и сообщим теперь сведения, почерпнутые из официальных и частных архивов.

Мы упомянем прежде всего об одном соумышленнике Мазепы и притом, как можно думать, немаловажном, умершим во время стоянки Мазепы с Карлом XII в Ромнах и этой смертью избежавшем вероятной возможности понести жестокую кару от московской власти. Это был Згура, родом грек, или молдаванин, вообще кто-то из христиан Балканского полуострова. Он уже давно поселился в Украине и был неоднократно посылаем гетманом в турецкие владения с разными поручениями. Мазепа выставлял его московской власти, как человека сметливого, ловкого и преданного царю.

Но втайне Згура пристал к замыслу Мазепы и тогда исполнял такие поручения, о которых сам не посмел бы нигде заикнуться. Незадолго до прибытия шведских войск в Украину Згура был посылаем к сераскиру-паше². Хотя в донесении Мазепы говорится о посольстве этого человека, в видах пользы для московского правительства, но так как в это время Мазепа уже был окончательно готов встречать в Украине врагов Петра, то очень может быть, что Згура у сераскира исправлял от Мазепы поручения, полезные более для шведского короля, чем для русского царя. Подобные поручения возлагались и на какого-то болгарского экс-архиерея, передававшего известия от Мазепы шведскому королю и Станиславу Лещинскому и привозившего известия от них к Мазепе. Не знаем, что случилось с этим экс-архиереем.

Из открытых соумышленников гетмана Мазепы более известными нам стали те, над которыми производились следствие и суд. Это происходило в Лебедине, где была главная царская квартира в конце 1708 и в начале 1709 годов. В *Истории Русов*, приписываемой белорусскому архиепископу Георгию Конискому, рассказывается, будто в Лебедине происходили страшные казни и погибло множество малороссиян, не только действительно виновных, но и невинных, казненных по одному подозрению. Это известие принадлежит к разряду таких, о которых можно сказать, что хотя они вероятны, но неверны. Это известие вполне совпадает с суровостью Петра, без всякого сострадания казнившего государственных преступников и своих недругов; но это известие встречается только в одном источнике, не современном и чрезвычайно мутном, преисполненном невероятностями и позднейшими выдумками; оно не подтверждается никакими другими, более достоверными источниками. Кроме того, в *Истории Русов* сообщается, что казненных хоронили на особом кладбище, которое в народной памяти осталось с названием Гетьманцев³. Если бы тут была какая-нибудь правда и если бы в народной памяти местность, где погребены были казненные, носила такое название, то оно бы удержалось у местных жителей в тридцатых годах текущего столетия, между тем в этих именно годах мы встречали старожилов лебединских и спрашивали о том, что читали в знакомой нам тогда еще по рукописи *Истории Русов*. Нам отвечали, что ничего подобного не знают и ни о каких гетманцах, погребенных где-то в Лебедине, не слыхали. Если старики тридцатых годов XIX столетия, прошедшие юность свою в конце XVIII, не слыхали о том, что выдается нам за народное предание о событиях, совершившихся не ранее начала XVIII века, то как не усомниться в существовании когда-либо такого воспоминания у народа?

К большому сожалению, мы не имели под руками всех дел, про-

² Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г., май.

³ Ист. Русов, 212.

изводившихся в Лебедине; быть может, они где-нибудь и сохранились, но ожидают счастливец, которому суждено будет открыть их. Нам известны только отрывки из показаний некоторых из судимых там лиц и приговоры над этими лицами, сохранившиеся в делах Архива Юстиции и в делах Архива Иностранных Дел.

В числе лиц, ранее других поступивших в Лебедин на расправу за участие в измене Мазепы, были: войт * Шептаковской волости Опоченок и канцелярист Дубяга⁴.

Шептаковская волость подарена была царем гетману Мазепе в потомственную собственность и находилась в его владении уже восемнадцать лет. Управителем или наместником владельца был там Быстрицкий, поляк по происхождению, родственник или свойственник гетмана. В октябре 1708 года носился в народе страх скорого вступления неприятельских войск. Заволновались обыватели Шептаков. Управитель Быстрицкий призывает к себе войта и говорит: «Войдут к нам шведы; они делать худого народу не будут; объяви же мужикам, чтоб не боялись шведов; пусть остаются у себя в домах и сидят спокойно; разорения никому не учинят». Сказавши это, Быстрицкий уехал в Стародуб по какому-то делу. Прошло после того дня два, — и вот, в среду, вступает в Шептаки шведский конный отряд. Опоченок ушел в Новгородок-Северский известить новгородсеверского сотника о вступлении шведов. По его показанию, данному в Лебедине при допросе, сотник, выслушав донесение шептаковского войта, хотел отправить в Шептаки отряд козаков, но тут с войтом шептаковским встречается служитель Быстрицкого, по прозвищу Усович, и говорит: «Вот приходят москали с Меншиковым, они будут поопаснее шведов». Далее Опоченок на суде показывал, что после того он воротился в Шептаки и застал там Быстрицкого, уже успевшего воротиться из Стародуба. У Быстрицкого увидал он шведского генерала и Быстрицкий сказал войту: «Проведи генерала на большую дорогу, а сам ступай в Новгородок-Северский и скажи сотнику: пусть не велит стрелять по шведам, а когда придет московская пехота, пусть велит ее рубить». Войт, прибывший в Новгородок-Северский, передал приказание Быстрицкого тамошнему сотнику через горюничего, сотник отправил войта к черниговскому полковнику, а тот отослал его к русскому фельдмаршалу.

Снявши с Опоченка такое показание, усомнились в его искренности и подвергли его два раза пытке. Под пытками он сознался, что, явившись в Новгородок-Северский, он кричал по улицам, чтоб люди не боялись шведов, а потом добавил, что и сотник новгород-северский в соумышлении с Мазепой. Опоченка казнили смертью.

В один и тот же день снимали показание с канцеляриста Дубяги. Он показал, что находился за три мили от Батурина в селе и там услышал, что гетман едет к царю в Новгородок-Северский и намерен переправиться через Десну у Оболони. О шведах носились слухи, что они пошли к Чернигову. «По всем этим вестям, говорил Дубяга, я поехал в Батурин. Там начальствовали сердюцкий полковник ** Чечель и гарматный асаул *** Кенигсен. Они сказали, что гетман уехал к государю, а им двоим поручил надзирать над Батурином и не велел пускать в замок великороссийских ратных людей, потому что они чинят великое разорение малороссийскому народу. Я тогда же хотел уехать из Батурина, но меня они не пустили: сказали, что уже вечер и скоро настает ночь, а гетман приказал никого не выпускать из города в ночное

* На Правобережній Україні, а також у Литві й Польщі, війт — це особа, котра очолювала місцеве управління або самоврядування. Те саме, що староста на Лівобережжі та Слобожанщині.

⁴ Арх. Иностр. Дел, 1708, дек., № 52.

** Тобто той, що очолював козацький найманий піхотний (сердюцький) полк (на Лівобережній Україні).

*** Службова особа в гетьманській адміністрації на Україні, що перебувала у віданні генерального обозного і була представлена в канцелярії генеральної артилерії.

время. Так я пробыл в Батурине до утра; утром выпустили меня, я намеревался догнать гетмана и направился на Короп. Там сказали, что гетман уже переправился через Десну и поехал другим берегом в Новгородок-Северский к государю. По таким слухам я поехал к Оболонской переправе, а там схватили меня и доставили к генерал-майору Беку». Неизвестно, как поступлено было с Дубягою.

В тот же день, когда происходил допрос двух вышепоказанных лиц (то было в одном из первых чисел декабря 1708 года), подвергнут был допросу запорожский атаман Тимофей Полугер, который со ста товарищами сечевиками перешел за Десну с Мазепою, а потом послан был гетманом с письмом к Скоропадскому*, которого Мазепа хотел склонить на свою сторону. Полугер попался и был приведен в Лебедин на расправу. Он в сделанном ему допросе не показал ничего особенно важного, кроме того, что указал ничтожность сил козацких, перешедших с Мазепою за Десну к шведам: с гетманом было не более тысячи из трех охотничьих полков — Кожуховского, Андриаша, Кгалагана**, да человек двести из трех городских полков: Прилуцкого, Лубенского и Миргородского с полковниками этих полков. Неизвестна судьба, постигшая Полугера.

Замечательно дело, производившееся 8 декабря 1708 года о лохвицком сотнике Яременке. Из этого дела мы узнаем, что некоторое время жители городков Лохвицы, Прилук, Варвы, Лубен находились во власти шведского войска, занявшего этот край. Старшины вообще склонялись на сторону Мазепы, а простой народ стоял за царскую власть. Сотника Яременка схватил и доставил в Лебедин атаман местечка Сенчи в то время, когда этот сотник разъезжал по селам своей сотни и собирал провиант на шведов. Подвергнутый допросу, этот сотник сознал, что по зову гетмана Мазепы он вместе с другими сотниками и атаманами: лубенскими, лукомскими, чигирин-дубровскими, пирятинскими, чернухскими, сенченскими — был в Ромнах у Мазепы. Гетман приказал им всем собрать для шведских войск провиант: 24 000 волов, 40 000 свиней и сто тысяч осьмачек муки; но исполнить такого приказа было невозможно, потому что при вступлении шведов в малороссийский край народ разбегался, покидая жилые места. В Лохвицу вступил шведский генерал Майерфельд с четырьмя тысячами шведского войска и послал сотника собирать для своего отряда запасы. Сотник приехал в Сенчу, где не застал в домах почти никого из обывателей. Там его задержали и препроводили к царскому генералу князю Волконскому, стоявшему в местечке Сорочинцах, а князь Волконский отправил его в Лебедин за караулом.

Порешили этого сотника сослать в каторжную работу в Петербург. Неизвестно, привлечены ли были к ответу сотники и атаманы, ездившие с Яременком в Ромны к Мазепе. Вероятно, если и они бывали в Лебедине, то их постигла та же участь.

Разом с делом о сотнике лохвицком Яременке в Архиве Иностранных Дел сохранился другой документ, касающийся того же города Лохвицы. Это челобитная обывателей этого города к царю, в которой челобитчики заявляют свою верность во время бывшей смуты. Там рассказывается, что генеральный асаул*** Мазепы Гамалея прибыл в

* Идетсья про І. І. Скоропадського (1646—14.VII.1722), що у 1706—1708 рр. обіймав посади генерального осавула, полковника Стародубського полку. В листопаді 1708 р., після переходу І. Мазепи до шведів, І. Скоропадський на старшинській раді в Глухові був обраний новим гетьманом Лівобережної України.

** Мається на увазі Гнат Іванович Галаган, який очолював компанійський полк, брав участь в зруйнуванні (14 (25). V. 1709) разом із царським військом Запорізької Січі. З 1709 р. — чигиринський, а з 1714 р. прилуцький полковник, помер 1748 р.

*** Одна з вищих службових осіб гетьманської адміністрації на Україні від часів Визвольної війни 1648—1654 рр. і до кінця XVIII ст. Відав козацькими реєстрами, спорядженням, наглядом за складом війська тощо. За рангом належав до середнього щабля генеральної старшини.

Лохвицу вместе с лохвицким сотником Павлом Мартосенком, и они уговаривали народ послать значных людей в Ромны поклониться пану гетману Мазепе; а когда в Лохвицу пришла царская увещательная грамота — они ругались над нею, приказали посадить в тюрьму тех, которые привезли эту грамоту, грозили даже отрубить им руки и ноги и повесить. «На завтрее день» — рассказывается в челобитной — обыватели в церкви стояли и в службы (у обедни) были, и ведомо нам учинилось, что хотят нас бить смертным боем и повешать. Божьею помощью з церкви под час таин христовых втеклисьмо и чрез килька дней крылись з домов наших, покамест после нас и жоны наши з детьми з домов наших поутикали, оставя все пожитки свои. И они, асаул Гамалея да сотник Мартосенко, приказали разорить всю нашу худобу нажитков наших; и разорено все до конца, и мы, утекаячи через степы и поля пахотные до войска его царского величества, на дороге встретили двоих зменников Мазепы шпежников* и один з межи их от нас утикал, а другого поймалисьмо и отвели в Сорочинцы ко князю Григорию Семеновичу Волконскому»⁵.

Из двух документов, относящихся к одному и тому же городу Лохвице, видно, что там происходили быстрые смены начальства. В декабре являются два лохвицких сотника — Яременко и Мартосенко. Второй был, как видно, временно послан в Лохвицу, быть может, после выбытия Яременка, потому что этот самый Павло Мартосенко был полковым обозным лубенским и в сентябре того же 1709 года подписался на повинной челобитной к царю от всего Лубенского полка. В Гетманщине нередко назначались временно для управления полками лица из генеральных старшин, а для управления сотнями из полковых. Здесь, вероятно, был такой же случай.

Укажем еще на несколько дел, более или менее характеристических, из производившихся в Лебедине. Вот два человека из черкас, то есть малороссиян: глуховской обыватель Данило Тарашенко и челядник писаря Черниговского полка Булавки — Яков Кудин. Последний давал в Лебедине такое показание: «Сошлись мы в Глухове с Данилом Тарашенком дней назад тому семь или восемь и стояли вместе. Приходит челядник Данилов и говорит: «Жители бегут, Москва везде грабит и наших людей разоряет». Данило на такую речь сказал: «Москва Батурин розорила и людей тамошних перебила, даже и малых детей не пощадила; за это и мы не зарекаемся в московской крови по колена бродить, потому что за разорение Батурина вся Украина встанет». Яков показывал, что он, Яков, заметил тогда ему, Данилу, что такие речи непристойны, а Данило стал его, Якова, бить по щекам, и Яков ушел от него, но потом, когда Яков снова воротился, Данило приказал его связать вожжами и связанного бросить в погреб и говорил ему при этом: «Коли никому не скажешь, что я про Москву говорил — выпущу тебя, а станешь доносить — велю голову отсечь!» Яков будто бы не захотел дать обещания никому не рассказывать того, что сейчас слышал, и Данило приказал вытащить его из погреба, снова бить вожжами и запереть в пекарной избе. Яков ушел из своего нового заключения и явился с доносом к князю Меншикову. Призванный по этому поводу к ответу Данило Тарашенко заперся во всем, что на него показывал Яков Кудин и объяснял все дело, бывшее у него с этим человеком, в таком виде: «Я увидал, что Яков в нетрезвом виде безчинствует и приказал запереть его, чтоб тогда, как он проспится, объявить о нем его господину Булавке».

Чем кончилось это дело, — нет известия, но оно достаточно показывает нам вообще, какого рода дела в то время производились в Лебедине.

* Тобто шпигунів Мазепи.

⁵ Арх. Иностр. Дел, 708, декабрь, № 128.

Любопытно по чертам того времени показание прилуцкого попа Мловского от 6 декабря о том, как шведы вели себя, установившись на постое в городах Гадяче, Лохвице, Варве, Прилуках. «Я видел,— говорил этот поп,— как прилуцкий полковник привел в свой полк шведского генерала Крейца с его отрядом, и шведы наложили собрать с Прилуцкого полка 12 000 волов, 17 000 свиней, 20 000 баранов, 30 000 осьмачек овса и ржаной муки, до 7000 бочек соли, все это на один месяц, а на другой приказывали изготовить столько же всего этого». «Я видел,— говорил тот же поп,— как в доме мещанина Лихопеки на образ Пресвятыя Богородицы шведы своя ветхая испражняли и тот образ выкинули». Прилуцкие жители ходили жаловаться шведскому командиру, находившемуся в Прилуках, а тот им сказал, что поступать таким образом с деревом нет греха. Другой поп — из одного села в Лубенском полку,— в Лебедине, на сделанном ему допросе показал, что лубенский полковник Зеленский, у которого в полку жил священник, вызвал его к себе в Ромны, где сам тогда находился при гетмане Мазепе. Священник застал у него генерального асаула Максимовича. Зеленский спрашивал попу: «Ну, что мои маетности, целы ли? Не разграбила ли их Москва? Ах, коли б только Днепр скорее стал и поляки подоспели бы к нам. Тогда мы скоро бы разогнали московские войска!» «Не хвались,— заметил сидевший с ним Максимович,— Бог один ведает, что вперед станется». Поп присовокупил, что лубенский и прилуцкий полковники, живучи в Ромнах, оба как-то «зело смутны»*. На дворе, где жил полковник лубенский, стоит шведский караул. Челмятники лубенского полковника говорили попу, что после ухода миргородского полковника их господин хотел было, по примеру миргородского полковника, и сам уйти, да шведы, подметивши, что у него есть такое намерение, поставили караул в сенях его помещения, никуда его не выпускали, а когда приехала к Зеленскому жена его вместе с женою Максимовича, то их обоих стали выпускать, только жен разом с мужьями не выпускали, когда же выходили со двора жены, то мужья должны были оставаться дома. И у прочих старшин стояло по два человека шведов в карауле. Мазепа «зело болен». Дальнейшая судьба этого попа, как и прилуцкого попа Мловского, неизвестна.

Был в том же Лебедине допрос людям Ломиковского**, которые ушли от своего господина из Ромен. Их показания были во многом схожи с показанием попа из Лубенского полка. Мазепа зело болен — сообщали они,— лечит его шведский аптекарь. У Максимовича и Зеленского поставлены шведские караулы и за ними шведы политично присматривают, потому что вслед за миргородским полковником и они думали уйти. К Мазепе теперь близки: их господин Ломиковский, судья Чуйкевич, бунчужный*** Федор Минович, Семен Лизогуб, Зеленский, Максимович, но более всех — Орлик, Горленко и их господин; прочие «гораздо не в такой конфиденции». Ломиковский говорил им, что король шведский думает идти с войском в Московскую землю, а Мазепу оставить в Украине.

Из дел, производившихся в Лебедине и нам отчасти известных, бросаются в глаза, по оригинальности и важности данных при допросе

* Слід розуміти: дуже сумні; охоплені сумом.

** Тут згаданий генеральний обозний Іван Ломиковський. Генеральний обозний — вища службова особа гетьманської адміністрації на Україні тих часів, член генеральної старшини. В старшинській ієрархії був першою особою після гетьмана. Відав генеральною, полковою і сотенною артилерією; засідав у генеральному суді; виконував обов'язки наказного гетьмана; вів усі військові справи в генеральній військовій канцелярії тощо.

*** Службова особа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні з XVII ст. до кінця XVIII ст. Генеральний бунчужний входив до складу генеральної старшини. Формально на нього покладалася охорона і захист гетьманського бунчука (військова регалія у вигляді палиці, прикрашеної китицями чи волосьям з кінського хвоста). Фактично бунчужний віддав головним чином військовими справами.

показаний, дела конюшего Мазепина, Фомы Городецкого, и писаря Шептаковской волости, Пекалицкого. Первый, по своей обязанности, ездил с возами и лошадьми в разных местах, а во время следования Мазепы со шведами из-за Десны к Ромнам явился к своему господину в его имении в Бахмаче, где Мазепа останавливался на день или на два. Там гетман отдал его в услужение шведскому генералу Крейцу, и конюший Мазепы был у последнего до великого поста, а тогда ушел от него и был доставлен русскими в Лебедин. Другой, шептаковский писарь Пекалицкий, Пархом, показывал, что Мазепин управитель в Шептаковской волости, Быстрицкий, уезжая по поручению Мазепы в шведский стан известить, что гетман сам намерен туда прибыть, приказал своим челядникам разглашать по Шептаковской волости, что он, Быстрицкий, попался в плен к шведам. Пархом, услышавши такую весть и считая ее за правду, поспешил в Батурин, где, как он слышал, находилась жена Быстрицкого. Она сказала ему, что действительно муж ее в плену у шведов, а Мазепа в Борзне, но что шведы уже вступили в Шептаки. По этой вести Пекалицкий поспешил назад в свои Шептаки, но на дороге встречает его Быстрицкий и приказывает ехать вместе с собою в Батурин. В Батурине Быстрицкий отдал его под караул, приказавши поместить в избе вместе с мазепинскими певчими. На другой день явился в Батурин сам гетман Мазепа. Он переночевал в Батурине одну только ночь и на другой день утром уехал к шведам. Когда русские подступили к Батуруну, Пекалицкий нашел возможность ускользнуть из Батурина вместе с какими-то другими лицами в село Городище, за милю от Батурина, но потом в селе Обмочеве мужики схватили его и отвезли к Мазепе, а Мазепа передал его Быстрицкому. До праздника Рождества Христова Пекалицкий находился при Мазепиных возах, а потом улучивши удобный случай, убежал и не без труда достиг царского войска.

Крупными событиями, в ряду отпадений от Мазепы приставших к нему козацких старшин, были побег из шведского стана миргородского полковника Апостола, компанейского — Кгалагана и генерального хоружего * Ивана Сулимы. Двое первых пришли в царский стан не по собственному побуждению, а были подсланы самим гетманом Мазепой, по крайней мере с большею вероятностью можно это сказать о первом. Мазепа соображал, что счастье уже не везет шведам, как прежде, а главное, видел ясно, что малороссияне не пристають к шведам, не верят, чтоб они являлись к ним в их край для освобождения от московского ига, и, напротив, повсюду встречают пришельцев как неприятелей: поэтому Мазепа пытался помириться с царем и обещать ему загладить свою измену важною услугою — передать шведского короля во власть русского царя. Такое поручение велел Мазепа передать царю. Отправляя тайно миргородского полковника, он сообщил ему о том только словесно: письменных сношений не решался начинать Мазепа в этом роде, не будучи уверен, что может вести их безопасно для своей особы. Есть известия, что и прибывший в царский стан другой полковник из мазепинцев, Игнат Кгалаган, имел такое же поручение от Мазепы. Коварная затея Мазепы не удалась, хотя царь Петр благосклонно, если и не совсем доверчиво, отнесся к этому. Сам Мазепа испортил себе дело. Не дождавшись за месяц ответа на свое секретное предложение и не зная, как примут его, он продолжал начатые сношения во вред царю Петру и в пользу его противников, они открылись — и были опубликованы русским государем **. Царь Петр

* Вища службова особа гетьманської адміністрації за часів із XVII до кінця XVIII ст., член генеральної старшини. Відав переважно військовими справами. Його офіційним обов'язком була охорона головного прапора козацького війська.

** Маються на увазі царські укази, грамоти, маніфести та листи до українського народу, в яких повідомлялося про зраду гетьмана і агресивні наміри шведського короля, підготовку до обрання нового гетьмана тощо.

имел тогда более, чем прежде, поводов не доверять ни в чем тому, что исходило от Мазепы; узнал это Мазепа; да и со стороны шведской за ним такой был надзор, что трудно было ему, и без того всегда крайне осторожному и трусливому, отважиться на слишком опасное дело, притом же он решительно терял последнее здоровье и явно опускался к могиле. Так попытка примириться с Петром, ценою выдачи Петру нового своего союзника и протектора, не состоялась, а лица, принявшие на себя звание посредников в этом щекотливом деле, Апостол и Кгалаган, увидевши к себе чрезвычайную милость Петра, стали искренно и полезно служить ему против Карла и Мазепы, не заботясь более об устройстве примирения царя с отпавшим гетманом. О третьем лице из старшин, перешедшем тогда из мазепинского стана в царский, о генеральном хоружем Иване Федоровиче Сулиме, мы не знаем ничего, кроме того, что он был принят царем ласково⁶, сообразно объявленной прежде амнистии всем, кто явится в определенный срок с повинною.

Шведский историк Нордберг, передавши известие об уходе миргородского полковника, говорит еще о каком-то полковнике, ушедшем от Мазепы, прибавляя, что гетман никак не ожидал этого, будучи особенно уверен в преданности к себе этого полковника. О ком здесь идет речь — неизвестно: разумеет ли нужно кого-нибудь из двух, о которых мы говорили, или тут говорится о ком-то ином, — мы того решить не можем по нашим источникам. Был, однако, в то время еще один полковник, но не из тех, которые перешли за Мазепою в шведский стан, а из тех, которые оставались на своих урядах, и о верности которого происходило долго сомнение, это — полковник полтавский Левенец. В ноябре 1708 года, когда измена старого гетмана стала совершенно ясно известна царю и его приближенным государственным сановникам, канцлер Головкин писал к Левенцу приглашение прибыть в Глухов для выбора нового гетмана, вместо изменившего Мазепы. Левенец от 10 ноября отвечал канцлеру, что он послал созывать всех сотников своего полка, и когда они съедутся, он вместе с ними немедленно отправится по назначению. При этом Левенец извещал, что к нему привозил запорожец письмо от Мазепы, которое он, не читая, тогда же препровождал к канцлеру. Но тут начались разные заявления о неискренности полтавского полковника. Вдова Кочубея, казненного при Мазепе за донос на последнего, которую канцлер Головкин звал с семейством в Глухов для получения царских милостей, отвечала, что на пути своем встретила препятствие от полковника полтавского и его полковых старшин, которых всех с своим полковником обвиняла в измене царю. Затем, 30 ноября 1708 г., ахтырский полковник Осипов, приобревший царскую милость во время процесса над Кочубеем и Искрою*, извещал письмом Головкина, что в Полтаве заметны признаки шатости; полковник собирал полковых старшин и советовался с ними, следует ли ехать к царю в Глухов, и когда старшины сказали, что ехать следует, полковник, напротив, отнесся к этому неохотно и произнес: кто к нам скорее — тот нам и пан. В Полтаве, по словам Осипова, находились тогда Мазепины и Орликовы приятели; полтавским полковым писарем был родной брат судьи генерального Чуйкевича, и он всему был там голова, а зять Левенца, Иван Герцик, с двадцатью козаками зимою убежал из Полтавы в Ромны к Мазепе. В апреле 1709 года Меншиков, неуверенный в преданности престолу полтавского полковника, вытребовал его с женою и детьми в Харьков. Ле-

⁶ Ригельман. Летоп. повеств. о Мал. Росс., V, 15.

* Тут згадано про колишніх генерального суддю В. Л. Кочубея і полтавського полковника І. І. Іскру, які розкрили перед Петром І зрадницькі наміри гетьмана І. Мазепи. Проте, піддані царськими урядовцями жорстоким тортурам, вони зреклися своїх свідчень, були віддані на розправу Мазепі і за його наказом у липні 1708 р. в Борщагівці, поблизу Білої Церкви, страчені.

венец отдал детей своих в харьковские словесные школы и дети эти служили как бы залогом верности их родителя ⁷.

Миргородский полковник Апостол после своего возвращения в царский стан старался загладить свое преступление против царя и ревностно действовал к ущербу шведов и мазепинцев, отличаясь во многих битвах против них. В одной из таких битв он взял в плен одного из своих зятьев, сына прилуцкого полковника Горленка, и вместе с ним генерального асаула гетмана Мазепы, Гамалею. Препроводив их обоих в русский стан, Апостол ходатайствовал за них и, по его ходатайству, они не были отправлены в Сибирь, а тотчас по их доставлении в главную царскую квартиру им объявили, что они присуждаются жить в Москве на свободе, наравне с отправленным уже туда Андреем Кандыбою, бывшим корсунским полковником, также соучастником Мазепы. Однако Андрей Горленко не был долго отправляем в Москву по назначению и жил в Украине до января 1711 года, когда Головкин приказал доставить его в Москву, но и то произошло потому, что возникло подозрение существования сношений между ним и его родителем, прилуцким полковником, находившимся в Турции и действовавшим враждебно царю ⁸. И Гамалей оставался в Украине. В январе 1711 года его потребовали в Москву по делу о сосланном участнике измены Мазепы, Гречаном, который подавал челобитную, уверяя в ней, что если он был некоторое время с Мазепою, то оттого, что Мазепа держал его поневоле. В этом он слался на свидетельство Гамалеи ⁹.

⁷ Государств. Архив, письма Меншикова. Апрель 1709 г.

⁸ Судьенко. Материалы, II, 165 (М. І. Костомаров посилається на 2-томну працю українського археографа М. Й. Судієнка «Матеріали для вітчизняної історії», видану в 1853—1855 рр.— Ю. П.).

⁹ Судьенко. Матер., II, 169.

Підготовка тексту до друку й примітки Ю. А. Пінчука

(Далі буде)

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 10 крб. 80 коп., на півріччя — 5 крб. 40 коп.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Д. Горбул.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ
КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ КПСС.

К., Вища школа, 1989. — 171 с.

Перебудова, що є головним змістом сучасного етапу розвитку радянського суспільства, з'ясувала те, що надії на краще майбутнє багато в чому пов'язані з правильною науково-обґрунтованою кадровою політикою КПРС. Для того, щоб забезпечити вихід на принципово нові рубежі управління країною, досягти істотного перелому та просування вперед у її соціально-економічному й політичному розвитку, необхідно саме на суворо науковій основі здійснити докорінну перебудову всіх напрямів роботи з кадрами, міцно спираючись на кращий досвід минулого.

Історичний підхід до цієї теми передбачає з'ясування уроків минулого, узагальнення й осмислення досвіду діяльності КПРС по добору, розстановці та підготовці кадрів на всіх етапах соціалістичного будівництва. Цей досвід, як позитивний, так і негативний, сьогодні розглядається й оцінюється для вироблення нових підходів у здійсненні кадрової політики партії.

З огляду на це важливою вбачається рецензована монографія О. Д. Горбула, в якій зроблено спробу з історико-партійних позицій об'єктивно й всебічно проаналізувати досвід кадрової політики КПРС у післявоєнне двадцятиріччя. Важливість цієї праці пов'язана також із тим, що вона є першою в українській історіографії працею, виданою в перебудовний період, де ставляться такі питання.

Період, який розглядає автор, був сповнений дуже складними політичними реаліями й подіями, часто суперечливими та не ординарними, що справили істотний вплив на кадрову політику партії. Це і повновладдя бюрократичної системи в партійній роботі в період сталінщини, і боротьба з пережитками культу особи, за демократизацію суспільного життя, і реорганізація партійних і радянських органів, і рецидиви волонтаризму в партійному керівництві, деформації реального соціалізму та ін. Цілоком природно, що вони мають бути глибоко проаналізовані й осмислені. Інакше, без такої аналітичної роботи був би неможливим сучасний політичний курс партії. Праця відзначається чіткістю, ясністю структури, що поєднує теоретичний розділ з конкретним з'ясуванням того, який досвід нагромадила Компартия України у досліджуваний період. У ній вперше поставлено завдання дослідити не тільки позитивні, а й негативні результати досвіду партійних організацій республіки у здійсненні кадрової політи-

ки у досліджуваний період, розглянути його комплексно, з урахуванням того, «що саме ми «доробили» і чого не доробили»¹.

Актуальність розв'язання цього питання більш ніж очевидна. Ні для кого не є таємницею, що тривалий час в історіографії кадрова політика партії зображувалася лише з позитивного боку, як така, що забезпечує високий рівень роботи з кадрами. Щодо прорахунків у цій галузі, то вони розглядалися лише у зв'язку із труднощами розвитку партії та суспільства на тому чи іншому етапі, чи може як прикре упущення.

Перевагою рецензованої книги є те, що її автор розглядає розробку і здійснення кадрової політики як складний процес подолання об'єктивних і суб'єктивних труднощів, що обумовили як позитивні результати в цій роботі, так і серйозні недоліки. Такий підхід дав змогу О. Д. Горбулу конкретно, діалектично розкрити діяльність партії в розробці, реалізації кадрової політики, повніше оцінити її результати.

У праці приваблює історіографічний огляд, в якому викликає інтерес характеристика виданої автором літератури із досліджуваної проблеми. У ньому відзначено істотні недоробки й упущення публікацій, серед яких є такі, де мало виражений критичний підхід до аналізованого досвіду, епізодичне висвітлення труднощів, складностей і, особливо, недоліків у роботі партійних організацій щодо добору, розстановки і виховання партійних і радянських кадрів. Цей аналіз підтверджує правильність того, що критична оцінка стану суспільствознавства, яку дав XXVIII з'їзд КПРС, цілком стосується історико-партійної науки.

Безперечною заслугою автора є використання багатого архівного матеріалу, глибоке його осмислення, яке дало змогу досить ґрунтовно дослідити питання розробки та здійснення кадрової політики партії в республіці. У книзі знайшли відображення питання втілення в життя ленінських принципів кадрової політики, зміна форм і методів роботи з кадрами відповідно до умов післявоєнного часу, кількісні і якісні зміни кадрового корпусу партійних комітетів та радянських органів. Позитивним моментом книги є складені автором таблиці (всього їх 10), в яких акумульовано дані, взяті ним на основі вивчення архівного матеріалу.

Відзначаючи новизну рецензованої монографії, слід підкреслити, що тут значно глибше, ніж в літературі, яка вийшла раніше, досліджено роль ЦК КПРС та міс-

¹ Ленін В. І. Замітки публіциста // Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 401.

цевих партійних організацій у розв'язанні завдань по формуванню кадрів партійних і радянських органів. На численних прикладах автор розкриває джерела поповнення кадрів для партійної і радянської роботи. У книзі на основі аналізу значного фактичного матеріалу переконливо доведено, що відновлення партійних організацій та органів Радянської влади на Україні, їх організаційне зміцнення й укомплектування кадрами — це результат великої організаторської роботи, проведеної спільно парторганізаціями братніх республік, ЦК та обкомами КП(б)У.

Особливу увагу автор приділяє питанням формування кадрів відновлених партійних і радянських органів на територіях західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей України. Він зупиняється на серйозних труднощах та особливостях цієї роботи, вказує на негативні моменти, які не дістали належного висвітлення в літературі. Серед основних причин, які призвели до того, що партійні органи вищезазначених областей за станом на 1 січня 1945 р. були укомплектовані лише трохи більше ніж наполовину, автор називає такі: нечисленність місцевих парторганізацій, склад яких, до того ж, не мав ні достатньої освіти, ні досвіду керівництва соціалістичним будівництвом; зменшення складу кадрів внаслідок значних втрат, завданих ОУН та ін. Аналізуючи роботу по формуванню кадрів радянського і, особливо, партійного апарату, розкриваючи їх джерела, О. Д. Горбул зосереджує увагу на негативних моментах, серед яких — прояви формалізму окремих партійних комітетів східних областей при добірї кандидатур для відрядження в західні області республіки без урахування їхніх ділових та політичних якостей; породження утриманських настроїв у партійних комітетах, що призводило до звуження роботи по добору, підготовці та вихованню кадрів із місцевого населення.

Значне місце в книзі займає проблема з'ясування змісту і значення заходів КПРС у галузі підготовки керівних кадрів. На конкретно-історичному матеріалі розглянуто процес створення та розвитку ефективної системи підготовки і перепідготовки партійних і радянських працівників: проаналізовано організаторську роботу партійних комітетів республіки по вдосконаленню структури мережі партійних навчальних закладів, поліпшенню якісного складу слухачів, підвищенню рівня організації навчального процесу.

Відзначаючи позитивні сторони монографії, необхідно висловити деякі зауваження. У книзі лишилася нерозкритою специфіка кадрової політики партії і роботи партійних організацій з кадрами на різних етапах розглядуваного періоду, яка була, звичайно, зовсім різною у 1946—1953 рр., 1953—1956 рр., 1956—1964 рр., 1964—1970 рр. Авторіві варто було б, на нашу думку, ґрунтовно розкрити особливості кожного з етапів, показати, як вони враховувалися в розробці й здійсненні кадрової політики в цілому в СРСР, і, зокрема, в республіці.

На нашу думку, в розділах книги є

явні диспропорції в матеріалі. Автор узяв для розгляду більш тривалий період, проте основний наголос робить на розкритті першої його половини. В результаті не всі етапи досліджуваного періоду виявилися глибоко висвітленими. Так, автор не розкриває механізму формування партійних і радянських органів, зокрема, в роки культу особи. Варто було сказати і про систему виборів керівних партійних органів, коли списки кандидатів складалися заздалегідь і розглядалися у вищестоящій партійній інстанції, а також про процедуру голосування, яке хоч і було таємним, але до списків вносилися кількість кандидатів, яка дорівнювалася кількості мандатів, що гарантувало проходження до складу керівного органу практично кожного, кого включали до списку для таємного голосування. Не можна не відзначити й того, що автор не аналізує такого негативного явища, як призначенство, яке проявилось в існуванні інституту призначуваних відповідальних організаторів, а згодом парторгів ЦК ВКП(б), що відчутно відтіснили раніше обраних демократичним шляхом секретарів первинних партійних організацій. У праці не знайшло відображення прагнення автора до більш глибокого розгляду такого структурного підрозділу в апараті ЦК, як управління кадрами і відповідних відділів кадрів у складі апарату кожної обласної парторганізації, а також з'ясування їх функцій (добір кадрів, формування складу делегатів з'їзду та ін.).

Також доречно було б показати, як змінилася кадрова політика КПРС в умовах демократизації партійного і суспільного життя, що почалася в середині 50-х років у зв'язку із скасуванням позапартійного Бюро Президії ЦК КПРС, відродженням колегіальності і виборності, регулярності проведення звітно-виборних кампаній. Не опрацьованими у монографії лишилися рішення ЦК КПРС, прийняті в 1956—1957 рр. про скасування політорганів на залізничному транспорті, в міліції, Міністерстві морського флоту, рибної промисловості, хоч це факти широко висвітлювалися у пресі.

У книзі приділено певну увагу такому питанню, як номенклатура посад партійних комітетів, її роль у формуванні складу керівних кадрів. В зв'язку з цим показані як позитивні сторони цієї практики, так і негативні, зокрема, підміна й дрібязкова опіка партійними комітетами радянських та господарських органів. Автор підкреслює, що відбувалося «...непомірне розбухання номенклатури партійних комітетів» протягом розглядуваного періоду (с. 82). Разом з тим у таких виданнях, на нашу думку, мають бути міркування, рекомендації автора про перелік номенклатури посад партійного комітету того чи іншого рівня, про доцільність та їх оптимальну кількість з урахуванням практики, а також відповідно до курсу партії на демократизацію кадрової роботи і змін у формуванні номенклатури на основі виборності й гласності. Адже положення про виборність керівників уже саме по собі веде до зживання формально-номенклатур-

ного підходу до добору та розстановки кадрів.

На жаль, у книзі немає «Висновків», у яких можна було б підбити підсумки дослідження, зробити відповідні висновки й пропозиції, що помітно піднесло б, на нашу думку, значущість монографії. Однак, незважаючи на окремі недоліки, книга О. Д. Горбула є значним кроком уперед у дослідженні важливих питань історичного досвіду КПРС. Автор збагатив історіографію проблеми новими висновками й оцінками, у більш широкому плані ви-

світлив комплекс питань кадрової політики партії в розглядуваний період.

Отже, в цілому монографія являє комплексне дослідження, для якого характерні: солідна аргументація, професійний аналіз джерел, самостійність та обґрунтованість висновків. У дослідженні О. Д. Горбула вперше узагальнено досвід партії по роботі та здійсненню кадрової політики в республіці в 1945—1970 рр., і воно є вагомим внеском у дальше дослідження важливої проблеми.

М. Ю. ГОТУН (Київ)

Д. С. Шелест.

ТВОРЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ.

Киев — Одесса. Головное изд-во
издательского объединения «Вища школа»,
1989. — 205 с.

Найбільш динамічними ланками суспільства, що сприяють перебудові, виступають трудові колективи. В них формується весь спектр суспільних відносин, переплітаються особисті, колективні й суспільні інтереси, складається обстановка, яка багато в чому визначає соціально-психологічний клімат у країні. Уроки першого етапу перебудови показали гостру необхідність дальшої теоретичної розробки, узагальнення набутого досвіду для вирішення проблем самоуправління. Тим більше, що вони досить ґрунтовно аналізуються вченими і політиками не тільки в нашій країні, а й у капіталістичному світі. В зв'язку з цим є актуальним вихід у світ рецензованої книги, в якій на матеріалах Української РСР аналізується вирішальний вплив на розвиток колективів перебудови економіки, соціальних відносин, духовного життя, підвищення ролі людського фактора. Автор здійснює комплексний підхід до висвітлення цих питань, виходячи з того, що трудовий колектив — це і об'єкт, і суб'єкт управління.

Найбільш об'ємним є перший розділ монографії, де розглядається роль партії у подальшому розвитку демократизації й посилення соціалістичного самоуправління в трудових колективах. Важливим кроком у підвищенні самостійності трудових колективів автор книги справедливо вважає прийняття Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Вивчення статей цього Закону дає змогу наочно показати, що трудові колективи одержали певні права у вирішенні державних і громадських справ. Зокрема, Закон визначив і юридично закріпив право трудового колективу розглядати проекти різних законів, рішень місцевих Рад народних депутатів, які зачіпають його інтереси, висувати кандидатів у депутати й заслуховувати їх звіти, а також звіти виконкомів місцевих Рад народних депутатів,

їх відділів та управлінь. Закон «Про державне підприємство (об'єднання)» значно розширив і поглибив багато сторін соціалістичних суспільних відносин у порівнянні із Законом СРСР «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями». Йдеться про самоуправління трудових колективів, включаючи їх право приймати важливі рішення щодо планів розвитку підприємства, розпорядження господарською прибутком та інші питання. Наведені приклади свідчать про те, що соціалістична демократія в умовах перебудови має не формальний характер, вона сприяє створенню матеріальних і духовних умов життя людини.

У монографії підкреслюється, що трудові колективи володіють значними резервами підвищення ефективності й якості своєї діяльності. Це, зокрема, впровадження нової техніки і технології, вдосконалення організації праці, підвищення культури виробництва, скорочення витрат робочого часу, розвиток винахідництва й раціоналізаторства. Особливо виділяються теоретичні й практичні проблеми ролі трудових колективів у зміцненні соціалістичної дисципліни праці, підвищенні ролі матеріальних і моральних стимулів праці, вдосконаленні організації й змісту трудового змагання. В умовах перебудови гостро ставиться завдання переорієнтації системи соціалістичного змагання на показники якості, ресурсозбереження, суворого виконання поставок за договорами.

Автор широко використав матеріали преси, де пропонуються шляхи боротьби з бюрократизмом, негативними явищами в організації змагання, підвищення його дієвості в розвитку ініціативи, товариської взаємодопомоги, наводить висновки про перспективи зростання творчої активності трудящих, пошук ефективних засобів більш повного використання соціальних резервів трудових колективів. Він проаналізував соціологічні дослідження, проведені на провідних підприємствах республіки. Доречні практичні рекомендації, адресовані партійним, радянським, господарським і громадським організаціям, радам, іншим самоуправлінським органам трудових колективів.

Серед тих проблем, з якими зустрілися партія й радянські люди в роки, що передували перебудові, не можна не бачити елементів наростаючої нестабільності цілей і устремлінь людей, розладу між інтересами трудового колективу і суспільства в цілому. Про конкретні прояви цієї розбіжності і шляхи їх подолання мова йде в кожному розділі книги.

На XIX Всесоюзній конференції КПРС, ряді Пленумів ЦК партії були розкриті корені механізму гальмування, що й зумовило розбіжність інтересів. Ідеться насамперед про консервацію командно-адміністративних методів управління, домінування вказівок «зверху» над проявами ініціативи «знизу». Це призвело до втрати людиною громадської ініціативи та почуття хазяїна, а з ними й інтересу до праці, громадської діяльності. Сьогодні, в умовах перебудови, створюється механізм, який буде корисним державі і для кожного трудового колективу, окремої людини. Діяльність цього механізму можна бачити на підприємствах, що перейшли на госпрозрахунок, самофінансування, оренду. Автор правильно вважає, що послідовне втілення в життя принципу оплати по праці — невід'ємна частина механізму гармонізації інтересів у трудовому колективі й суспільстві в цілому. Це означає, з одного боку, активний захист інтересів трудящих, а з іншого — боротьбу проти нетрудових доходів, нероб, порушників дисципліни.

Проаналізувавши джерела, автор монографії робить висновок, що підвищення ролі трудових колективів у житті суспільства, зміцнення спадкоємності поколінь вимагають пошуку первинними партійними організаціями більш ефективних напрямів і засобів виховання трудящих. Проте не можна не бачити опір консервативних сил не тільки в тих чи інших ланках управління, а й у трудових колективах. Ось

чому в книзі слід було детальніше показати зародження в колективах творчих диспутів, змагання ідей, новаторської думки. На наш погляд, необхідно більш глибоко дослідити засоби навчання трудящих вмінню управлінської діяльності, підвищення їх політичної та правової культури, оволодіння новими методами господарювання. Бажано було б узагальнити як позитивний, так і негативний досвід розвитку трудових колективів Угорщини, Югославії, Китаю та інших країн, щоб не допускати в майбутньому промахів, надати перебудові динамічного характеру.

Потребує детальнішого вивчення питання про роль колективістського виховання. Чи не набуло воно тенденції формування особистої безвідповідальності? Вважаємо, що воно формувалося не завдяки, а всупереч колективістському вихованню, точніше, внаслідок перекручення його суті. Колективність — безумовне досягнення нашого суспільного ладу і на нього не можна дивитися як на поняття застаріле. Соціальні деформації 70-х — початку 80-х років привели до групового егоїзму, колективної й індивідуальної безвідповідальності. Відсутність почуття справжнього хазяїна засобів виробництва — до розбіжності громадських, групових і особистих інтересів, формування негативних рис особи. В науковій літературі колективність часто трактувалась однобічно, лише як підпорядкування особи інтересам більшості, втрачаючи в такому розумінні гуманістичний характер. У монографії висвітлюються окремі фрагменти цієї проблеми, але вона потребує спеціального дослідження. В цілому рецензована книга справляє позитивне враження і, безумовно, зацікавить фахівців.

І. Л. САБАДИРЬОВ (Одеса)

Ю. И. Зинченко.

СОВЕТЫ ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ
УКРАИНСКОЙ ССР В ГОДЫ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.
1941—1945.

Киев: Наук. думка, 1989.— 128 с.

За останні роки вийшло немало досліджень з історії Великої Вітчизняної війни, в яких висвітлюється всесвітньо-історичний подвиг радянського народу, розкриваються джерела великої Перемоги СРСР над фашистською Німеччиною. Проте й нині, коли після переможного закінчення війни минуло 45 років, ми мусимо визнати, що у вивченні цієї багатогранної теми є чимало «білих плям» і нез'ясованих питань. Всебічного вивчення, глибокого аналізу і висвітлення потребує ряд проблем і, зокрема, діяльність органів Радянської влади в роки найсуворішого випробування

нашого соціалістичного суспільства. Частково цю прогалину заповнює рецензована праця.

На основі аналізу численних документів партійних і державних архівів та літератури автор показує основні напрями роботи Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни, підкреслюючи, що вони продемонстрували міцність і незборимість радянського ладу, внесли вагомий вклад у Перемогу над фашизмом.

Війна внесла докорінні зміни в характер діяльності Рад, вимагаючи оперативного розв'язання надзвичайних завдань. На конкретних прикладах у книзі зроблено аналіз перебудови роботи Рад республіки у складних умовах війни, розкривається їх воєнно-організаторська робота по мобілізації військовозобов'язаних до Червоної Армії, підготовці резервів для фронту, організації протиповітряної оборони, будівництві оборонних споруд тощо.

В книзі йдеться і про участь місцевого населення в спорудженні оборонних рубежів, командах і групах протиповітряної й хімічної оборони, характеризується роль Рад депутатів трудящих в організації цієї важливої роботи.

Автор розповідає про патріотизм українського населення, який виявився у все-народному русі по поданню матеріальної допомоги Червоній Армії, зміцненню обороноздатності країни. Трудящі республіки передавали у фонд оборони особисті кошти, облігації державної позики. Місцеві Ради здійснювали керівництво патріотичним рухом трудящих, підтримували їхні ініціативи, турботою оточили сім'ї фронтівників і дітей-сиріт.

Значну увагу автор приділяє питанням величезної роботи Рад по організації випуску військової продукції для фронту, евакуації продуктивних сил республіки у східні райони країни. Наводяться статистичні дані про кількість евакуйованих з України промислових підприємств, МТС, колгоспів і радгоспів, сільськогосподарської техніки, худоби, а також наукових установ, учбових і культурних закладів, робітників і колгоспників.

В монографії відображено фашистський окупаційний режим на Україні, показуються форми і методи гітлерівського терору, жорстокі злочини окупантів проти мирного населення міст і сіл. Однак, як зазначає автор, ні расистська і грабіжницька політика, ні криваве лиходійство окупантів не могли витравити із свідомості радянських людей віру в перемогу над ворогом, їхню палку любов до Вітчизни.

Автор наводить численні приклади про участь місцевого населення в партійному й комсомольському підпіллі, партизанському русі, розкриває, організаторську та політичну роботу партійних і радянських працівників у справі активізації всенародної боротьби проти окупантів. Цілком слушно Ю. І. Зінченко робить висновок про те, що тільки завдяки активним діям партизанів і підпілників, великому опору населення проти гітлерівських загарбників на значній території республіки, в тилу ворога, де знаходилися партизанські краї та зони, діяли органи Радянської влади.

Певне місце в рецензованій праці відведено діяльності Рад на визволеній території України. Автор розкриває їх багатогранну роботу по підбору та розстановці кадрів радянських і господарських працівників, відродженню промислового й сільськогосподарського виробництва, організації соціалістичного змагання на фабриках і заводах, колгоспах і радгоспах. Заслужовує на увагу діяльність Рад по розв'язанню проблем матеріально-побутового забезпечення населення республіки після визволення її території від фашистських окупантів. Автор досліджує питання про відбудову житлового фонду і кому-

нального господарства, постачання населення міст і сіл продуктами харчування, організації медичного обслуговування місцевих жителів, показує форми допомоги трудящим дітям-сиротам, інвалідам війни і сім'ям військовослужбовців.

В цілому ж позитивно оцінюючи працю, слід зазначити, що вона не позбавлена деяких недоліків. Значна частина питань в ній розглядається в загальному плані, без достатнього аналізу. На нашу думку, потрібно було докладніше показати перебудову діяльність місцевих Рад у початковий період Великої Вітчизняної війни. Автор, наприклад, цілком правильно зазначає, що саме їх робота була складною в прифронтових районах, але конкретних фактів щодо цього не наводить. Побіжно висвітлюється роль Рад у справі евакуації підприємств промисловості й сільського господарства, навчальних і культурно-освітніх закладів, а також трудящих республіки у східні райони країни. Автор наводить здебільшого лише загальні дані, не називаючи конкретно фабрики, заводи, колгоспи, радгоспи, МТС, установи. Вважаємо, що цю проблему необхідно було виділити окремо і розкрити дещо ширше. Якщо дані про робітничий клас і колгоспне селянство, евакуйованих на схід, у книзі якимсь чином відображені, то про інтелігенцію республіки вони взагалі відсутні. Не розкрив автор і діяльність українських радянських працівників у тиллових районах країни.

Викликає заперечення і назва першого розділу монографії, в якому йдеться, головним чином, про організаторську роботу Рад, а їх масово-політична діяльність не аналізується.

Варто було б більш комплексно підійти до ролі радянських установ у відбудові зруйнованого ворогом народного господарства України, звернути увагу на проблеми народної освіти і культури. Адже їх відродження мало велике значення для нормалізації та дальшого розвитку суспільно-політичного життя населення.

У книзі не знайшли докладного аналізу й питання радянського будівництва в роки Великої Вітчизняної війни. Актуальність цієї проблеми залишається й нині.

Подекуди праця перевантажена статистичними даними, які повторюються. В окремих місцях цифровий матеріал потребує глибшого аналізу й інтерпретації.

Книга тільки виграла б, якщо автор зробив історіографічний огляд даної проблеми.

Зазначені недоліки істотно не впливають на позитивну оцінку праці. Вона стане в пригоді для науковців і широкого кола читачів.

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ (Київ)

Одержано 13.02.90

Ю. И. Журавский, Б. П. Зайцев,
Б. К. Мигаль.

**ХАРЬКОВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ.**

Х.: Выща шк. Изд-во при ХГУ, 1989.—
152 с.

Історія Великої Вітчизняної війни неослабно перебуває в центрі уваги радянських істориків. Наукова література з цих питань поповнюється новими дослідженнями. Серед них і рецензована монографія.

На її сторінках знайшли відображення різні аспекти діяльності колективу Харківського державного університету в роки Великої Вітчизняної війни. На великому фактичному матеріалі автори показують вклад колективу вузу в розвиток народного господарства України й Радянського Союзу в цілому напередодні суворих випробувань.

Цікавим у рецензованій праці є матеріал, присвячений ролі співробітників, викладачів і студентів університету в подіях на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Автори наводять численні приклади того, як вони билися з ненависним ворогом. Представники комсомольської організації університету брали участь в обороні Києва, яка, як відомо, закінчилася трагедією Південно-Західного фронту. В результаті цих боїв загинули і потрапили до німецького полону сотні тисяч радянських бійців і командирів, у тому числі і харків'ян.

На сторінках книги розповідається і про комуністичний батальйон, який прибув з Харкова в район Наро-Фомінська. До його складу входили і співробітники університету. Цей батальйон брав участь у боях, які розгорнулися на московському напрямку в жовтні—листопаді 1941 р. Ціною свого життя, підкреслюють автори монографії, комуністи й комсомольці Москви та Харкова зупинили тоді фашистів на цій ділянці фронту.

Трудаці Харкова одними з перших відгукнулися на звернення партії та уряду про вступ до лав народного ополчення. В першій половині липня 1941 р. в університеті було сформовано роту народного ополчення з чотирьох взводів. В кожному з них перебували ополченці одного або двох факультетів. Незабаром рота була розгорнута в батальйон, в якому налічувалося 235 чол.

Автори монографії приділили увагу і діяльності вчених університету на початку війни по організації допомоги фронту. Зокрема, співробітники фізико-математичного факультету ХДУ та фізико-технічного інституту АН УРСР провели спільні дослідження, результати яких знайшли застосування при виробництві хімічних запалів для запальної суміші, яку використовували для боротьби проти фашистських танків. Співробітники кафедри радіофізики разом з ученими АН УРСР продовжували роботу по удосконаленню однієї з перших радіолокаційних станцій. Говорячи про це, авторам слід було б наголосити, що кадри дослідників у цій галузі науки зазнали репресій ще у передвоєнні роки. Зокрема, в

1937 р. був заарештований творець перших радіолокаційних пристроїв П. К. Ощепков. Тому роботи, які проводилися харківськими вченими у цьому напрямі, мали надзвичайну цінність для оборони нашої країни.

Серед мільйонів радянських людей, евакуйованих у східні райони РРФСР, Середньої Азії та Казахстан, була значна кількість працівників науки та вищої школи братніх республік. Використати їх знання й досвід для боротьби проти німецько-фашистських окупантів стало одним з найважливіших завдань Комуністичної партії. Цілком правомірно автори зупиняються на ролі кадрів Харківського університету як помічника партійних і державних органів у розгляді складних питань, над якими працювали радянські люди в далекому тилу. ХДУ був евакуйований у м. Кзил-Орду Казахської РСР. З 1925 по 1929 рр. це була столиця Казахстану. За розпорядженням Всесоюзного комітету в справах вищої школи при РНК СРСР туди направлялися евакуйовані із західних районів країни вищі навчальні заклади. Крім колективів Харківського та Київського університетів, у Кзил-Орду прибув колектив Московського інституту механізації та електрифікації сільського господарства. На базі місцевого медичного училища відновив свою роботу Сімферопольський медичний інститут. Таким чином у місті склалися безпосередні умови для співробітництва учених та діячів вищої школи.

В книзі показано, як у найкоротші строки колективи Харківського та Київського університетів розгорнули допомогу фронту й тилу. Наводиться ряд цікавих фактів про працю харківських учених до об'єднання з колективом Київського університету. Ця подія сталася 19 лютого 1942 р. Таким чином на базі тимчасово об'єднаних цих вищих навчальних закладів було створено Об'єднаний Український державний університет.

Висвітлюючи спільну працю вчених, евакуйованих у Кзил-Орду, автори фактично не дослідили тему їхнього співробітництва. Наводяться лише окремі факти. Звичайно, ця тема не була головною у книзі. Однак давати її фрагментарно і поверхово, коли в Казахстані перебували не тільки Харківський університет, а й багато інших вузівських колективів, установ, творчих організацій СРСР, на думку рецензентів, невиправдано. Більш того, на основі наведених фактів у читача може скластися враження про те, що колективи евакуйованих у Кзил-Орду закладів працювали самостійно, без співробітництва. Однак воно мало місце в різних аспектах: допомога в підготовці національних кадрів, спільна праця над оборонними проблемами, освоєння природних ресурсів, наукові розробки, викладацька діяльність в інших вузах тощо. Цей процес був складовою частиною розвитку міжнародних відносин і навіряд чи виправдано обминати його при дослідженні історії нашої країни в той період.

Причиною вищезгаданих недоліків, на нашу думку, є те, що автори монографії не навели жодного факту з архівосховищ

східних республік, зокрема Казахстану, в яких досить багато матеріалів щодо співробітництва евакуйованих діячів вищої школи. Використати такі документи варто було б ще й тому, що у фондах Харківського обласного державного та обласного партійного архівів їх, звичайно, недостатньо. Бажано було б звернутися і до матеріалів Київського обласного партійного архіву, Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР та ін. На жаль, автори врахували не всі монографічні дослідження, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються досліджувані ними питання. Явно недостатньо використана й преса тих років: українські, російські, казахські газети, де можна також знайти матеріал про тему дослідження.

В книзі показано, як завдяки турботі партійних і державних органів, незважаючи на складні умови, Харківський університет своєчасно відновив свою діяльність. Автори наводять щодо цього ряд переконливих фактів. Водночас явно недостатньо сказано про допомогу в цьому інтелігенції братніх республік. Щоправда, в монографії згадується, як харків'янам дещо допомагали колеги Московського університету ім. Ломоносова. В архівах СРСР є дані про те, що 12 вересня 1944 р. на засіданні партійного комітету МДУ обговорювалося питання про шефство над Харківським університетом. До Москви було запрошено секретаря парторганізації ХДУ, який доповів про потреби свого вузу. До Харкова виїхала комісія. Про це йдеться у книзі. Однак автори не пишуть, що парткомом МДУ було прийняте і рішення надіслати до харківського вузу своїх викладачів для читання лекцій, а також надати можливість колегам ХДУ пройти перепідготовку в Московському університеті. Слід було б сказати і про те, що тільки викладачі та співробітники МДУ зібрали для харківських колег 2500 книг, а всього завдяки такій допомозі фонд бібліотеки ХДУ на 15 грудня 1944 р. мав 356 850 томів.

Більш-менш ґрунтовно автори показують нинішнє життя Харківського університету. Наводиться ряд фактів про його досягнення, перспективи, зв'язок з розв'язанням народногосподарських проблем і завдань сучасності. Складається враження, що всі питання, які постали перед харківськими діячами вищої школи як в роки війни, так і нині, успішно вирішуються або вже вирішені. Однак це не так. Складні проблеми перебудови щодо завдань колективу цього вузу показані поверхово. Автори не сказали про прорахунки, невдачі, проблеми, над якими треба працювати, враховуючи попередній досвід.

В цілому питання, які порушують автори на сторінках рецензованої монографії, заслуговують на увагу. Оцінюючи її позитивно, слід підкреслити, що цілком слушно окремим розділом виділено біографічні довідки про Героїв Радянського Союзу — випускників Харківського університету. Щодо недоліків монографії, то, на наш погляд, автори слабо узагальнили досвід часів війни стосовно завдань, які стоять перед працівниками вищої школи в умовах перебудови, особливо в плані співробітництва. Буквально чотири рядки загальних слів автори присвятили темі репресій, яких зазнали працівники харківського вузу. На сторінках книги зустрічаються неточності й помилки, мають місце цитати відповідальних партійних діячів минулого, які не мають прямого відношення до теми (с. 92), тощо.

Загалом ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої книги, яка певною мірою сприятиме висвітленню ряду недостатньо відомих сторінок історії нашої країни періоду Великої Вітчизняної війни.

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ),
А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

Одержано 12.02.90.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Т. М. Попова (Одеса), В. П. Щетников (Одеса)

Науково-практична конференція в Одеському університеті «В. І. Ленін та історична освіта»

24 березня 1990 р. в Одеському державному університеті відбулася науково-практична конференція «В. І. Ленін і історична освіта», присвячена 120-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Організаторами конференції виступили: Обласна координаційна рада з історичного краєзнавства, історичний факультет ОДУ, обласна організація товариства «Знання», обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури, міський відділ народної освіти.

Відкрив конференцію секретар Одеського обкому Компартії України Р. Б. Боден. У повідомленні д-ра іст. наук, проф. інституту історії СРСР АН СРСР А. І. Разгона (Москва) розглядалися дослідження останніх років з проблеми «Ленін та коаліційний радянський уряд».

Головний редактор «Українського історичного журналу» д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль (Київ) у своїй доповіді «В. І. Ленін і виховання історією» порушив ряд проблемних питань щодо нових підходів до вивчення ленінізму та особистості В. І. Леніна, а також причин сучасної кризи історичної науки. Велику зацікавленість аудиторії викликало повідомлення доповідача про намір редколегії журналу опублікувати ряд матеріалів, що стосуються «білих плям» історії.

Про вивчення творів В. І. Леніна в процесі викладання історії у середній школі розповів доцент кафедри історії СРСР ОДУ канд. іст. наук А. К. Лозовський. З повідомленням, присвяченим одеській ленініаді, виступив д-р іст. наук, проф. кафедри історії СРСР ОДУ М. Ю. Раківський. Він ознайомив слухачів з деякими новими сторінками цієї дуже актуальної нині проблеми, інтерес до якої дедалі зростає у зв'язку з посиленням уваги до краєзнавства взагалі.

Д-р іст. наук, зав. кафедрою нової та новітньої історії професор С. Й. Аппатов присвятив свій виступ висвітленню ленінських принципів міжнародних стосунків з позицій нового політичного мислення.

Канд. іст. наук, зав. кафедрою історії СРСР ОДУ, доц. Ф. О. Самойлов розповів про розвиток краєзнавства в регіоні й місті та про його роль в патріотичному вихованні учнів середніх, середніх спеціальних та студентів вищих навчальних закладів. Він також торкнувся маловідомих фактів, що свідчать про зв'язки В. І. Леніна з Одесою.

Конференція була першим заходом у програмі роботи координаційної Ради. На черзі цикл конференцій, присвячених вивченню окремих регіонів Одеської області (Нижнього Подунав'я, Подністров'я, Балтщини).

І. О. Анніна (Київ)

Наукова конференція «Твори В. І. Леніна на Україні: проблеми видання, поширення, перекладу»

Наукова конференція «Твори В. І. Леніна на Україні: проблеми видання, поширення, перекладу» була організована Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і присвячена 120-річчю з дня народження вождя.

Вступним словом відкрив її директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС д-р філософ. наук Ф. М. Рудич. Нинішній ювілей, — сказав

він, — особливий. Часи гучних фраз і ритуальних клятв у вірності ленінізму минули, сьогодні суспільство, як ніколи раніше, чекає від учених тверезих і зважених підходів. Воно прагне до творчого осмислення історичного досвіду соціалізму, до глибокого аналізу внеску Леніна і створеної ним партії у скарбницю світової цивілізації.

Відзначення 120-ї річниці від дня народження В. І. Леніна невіддільне від процесів соціалістичного оновлення. Від діяльності КПРС у величезній, якщо не у ви-

рішальній мірі залежить доля перебудови, а, отже, і новий образ соціалізму. На всіх етапах своєї діяльності партія постійно приділяла велику увагу виданню і пропаганді ленінських праць. Багато зроблено у цьому плані і в нашій республіці. З 1918 по 1989 рр. на Україні вийшло 1426 книжкових видань творів Леніна загальним тиражем понад 35 млн. примірників, у тому числі 1052 видання українською мовою.

Ф. М. Рудич докладно спинився на історії і традиціях видання творів класиків марксизму-ленінізму на Україні, здобутках у галузі поширення, перекладу і пропаганди ленінської спадщини. Спинився на невирішених проблемах і недоліках, що мали місце у попередні роки. Значну увагу приділив перспективам видання і перевидання ленінських праць, повідомив учасників конференції, що до 120-річчя від дня народження В. І. Леніна Інститут історії партії при ЦК Компартії України завершив видання Вибраних творів вождя у 10 томах (11 книгах).

Д-р іст. наук консультант Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС О. М. Савокін у доповіді «Сучасні проблеми лєнінознавства» порушив широке коло питань вивчення, пропаганди і захисту лєнінізму. Охарактеризувавши лєнінознавство як «науку про Леніна, його праці та їх вплив на розвиток світового революційного процесу», доповідач докладно зупинився на історії видання й поширення лєнінських творів. Особлива увага була приділена питанням видання найповнішого VI зібрання Творів В. І. Леніна.

Зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р іст. наук В. Ф. Солдатенко присвятив свій виступ методичним аспектам підрахунків видань лєнінських творів у періодиці України 1917—1918 років. Оскільки передруки праць, виступів, документів В. І. Леніна в той час здійснювалися різними за своєю політичною спрямованістю органами преси, він запропонував, перш за все, розмежувати ті публікації, які здійснювалися більшовицькими виданнями з метою пропаганди, популяризації лєнінських ідей і настанов, від тих, які здійснювалися іншими друкованими органами (перш за все політичними суперниками більшовиків) і переслідували іншу мету, зокрема суто інформаційну. У виступі було наведено такі факти: з березня до 25 жовтня 1917 р. в 120 номерах 12 більшовицьких газет України було здійснено 156 публікацій 85 праць В. І. Леніна. А з 25 жовтня 1917 р. до кінця лютого 1918 р. в 29 більшовицьких газетах України (органах комітетів РСДРП(б), Рад, ВРК, профспілок) було передруковано 55 праць В. І. Леніна, що склало 161 публікацію в 120 різних номерах. На жаль, — констатував промовець, скільки-небудь серйозної роботи щодо з'ясування кількості лєнінських праць, передрукованих виданнями інших політичних спрямувань, поки що не провадилося.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України канд. іст. наук І. Л. Гош узяк виголосив доповідь «Передрук лєнінських праць у пресі України періоду громадянської вій-

ни». У ній зазначалося, що за період з березня 1918 р. по грудень 1920 р. включно на сторінках більшовицької періодици України виявлено на сьогодні понад 940 передруків майже 170 творів В. І. Леніна. Причому в 1918 р. було опубліковано більше 60 праць, у 1919 — близько 330 і в 1920 — майже 550.

Історії перекладу і видання творів В. І. Леніна українською мовою присвятив свій виступ старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України кандидат філологічних наук Б. І. Канцелярук.

Доцент Івано-Франківського інституту нафти і газу канд. іст. наук Я. П. Рабинович спинився в своїй доповіді на відомих широкому загалу документальних матеріалів, пов'язаних з поширенням лєнінських праць у західному регіоні України.

Виданню українською мовою Повного зібрання творів (у 55 томах) і Вибраних творів (у 10 томах) В. І. Леніна був присвячений виступ старшого наукового співробітника сектора перекладів Інституту історії партії при ЦК Компартії України канд. філолог. наук О. В. Харчук. Вона також зупинилася на питаннях практики перекладу і редагування творів В. І. Леніна, підкреслила, що для повноцінної передачі всього ідейного багатства лєнінського слова були приведені в дію всі наявні лексичні запаси і граматичні можливості української літературної мови. У процесі роботи над редагуванням і перекладом уніфікувалася вся наявна соціально-економічна й філософська термінологія, добіралося найбільш відповідні до приказок, прислів'їв, крилатих висловів і найкращі варіанти перекладів віршованих та прозових цитат з творів художньої літератури. Досвід роботи над перекладом 55 томів ПЗТ створив передумови для підготовки нових лєнінських видань, зокрема Вибраних творів у 10 томах, під час роботи над якими було внесено значну кількість виправлень і уточнень до передмов томів і наукових апаратів, пов'язаних насамперед з відновленням історичної правди, новими оцінками окремих подій та реабілітацією партійних діячів, які згадуються в творах В. І. Леніна.

Доцент Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука, канд. іст. наук П. Х. Беляєва підкреслила, що за роки Радянської влади на Україні видано сотні бібліографічних посібників. Лише протягом 1968—1988 рр. вийшло понад 300 таких видань.

Нині назріла потреба приступити до підготовки хронологічного покажчика творів Леніна, виданих на Україні.

На необхідність дальшого піднесення рівня роботи по перекладу і виданню Творів В. І. Леніна українською мовою наголосив у своєму виступі проф. Київської консерваторії П. М. Фесуненко.

В обміні думками з приводу проблем перекладу творів В. І. Леніна мовами народів СРСР взяли участь гості конференції. Заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії Таджикистану, канд. іст. наук. І. Каландаров, старший науковий редактор Головної редакції

видань праць класиків марксизму-ленінізму казахською мовою Х. Біржанов та завідувачий сектором перекладів Інституту історії партії при ЦК Компартії Туркменії А. Нурсахатов розповіли про особливості перекладу творів Леніна в своїх республіках.

Підсумки роботи конференції підбила зав. сектором перекладів Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р іст. наук Л. П. Нагорна. Кожне з ленінських видань, — зазначила вона, — продукт того часу, коли воно виходило, і

лише з таких позицій, в ідеологічному контексті епохи, ми повинні його оцінювати сьогодні. Накреслюючи перспективні плани роботи, доцільно було б підготувати колективну монографію або збірник статей «Твори Леніна на Україні». Слід подумати про створення на базі аналізу ленінської ідейної спадщини російсько-українського словника соціально-політичної лексики.

Конференція стала ще одним важливим кроком до творчого усвідомлення ленінської ідейно-теоретичної спадщини.

Т. В. Вронська (Київ), Н. М. Руденко (Київ)

«Круглий стіл» «Велика Вітчизняна війна: погляд через 45 років»

Напередодні 45-ї річниці Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. в Будинку офіцерів КВО відбулося засідання «круглого столу» на тему «Велика Вітчизняна війна: погляд через 45 років». Його організаторами виступили відділ історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР та проблемна група з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Засідання «круглого столу» вели: зав. сектором історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС д-р іст. наук Б. А. Тома, головний редактор науково-контрольної редакції 10-томної праці «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941—1945 рр.» канд. іст. наук М. М. Раманичев, науковий радник при дирекції Інституту історії АН УРСР, керівник проблемної наукової групи по розробці питань теорії і практики історичного краєзнавства акад. АН УРСР П. Т. Тронько, голова Українського республіканського товариства ветеранів війни і праці, гол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков, зав. відділом Інституту історії АН УРСР д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль, виконуючий обов'язки керівника проблемної групи Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р іст. наук В. І. Кучер.

«Круглий стіл» зібрав численну аудиторію — ветеранів війни, науковців, викладачів вузів, представників засобів масової інформації. Зростання інтересу до подій 1941—1945 рр. зумовлюється тим, що останнім часом стали ширше досліджуватися і висвітлюватися так звані «білі плями» в історії війни, переглядаються деякі концепції. Засідання «круглого столу» було гострополемічним, що пояснюється поляризацією думок та поглядів, з одного боку, ветеранів, які мають особливе бачення подій минулої війни, з другого, — науковців, які, спираючись на матеріали архівів, по-

винні реально їх висвітлювати та аналізувати.

Відкрив засідання та головував на ньому чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков. Наголосивши на тому, що останнім часом ставиться чимало питань, які вимагають негайного розв'язання, він закликав присутніх і ведучих «круглого столу» провести плідну дискусію, обмінятися міркуваннями з проблем, які цікавлять аудиторію.

Канд. іст. наук М. М. Раманичев повідомив, що підготовка 10-томної «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941—1945 рр.» здійснюється відповідно до постанови Політбюро ЦК КПРС. Однак при цьому її авторам доводиться долати ряд труднощів, пов'язаних з відсутністю архівних документів. Вже підготовлений і прорецензований її 1-й том. На жаль, із його змістом не були ознайомлені вчені союзних республік. Нині автори активно працюють над 2, 3 і 4 томами. Він сказав, що одна з основних настанов Політбюро ЦК КПРС полягає в написанні правдивої книги про Велику Вітчизняну війну. Цього вимагає і керівник авторського колективу начальник Інституту військової історії Міністерства оборони СРСР д-р філос. наук Д. А. Волкогонов, який після чергової «атаки» консервативних сил заявив: «Я не згодний з будь-якими поворотами у бік неправди».

Д-р іст. наук, проф. Б. А. Тома поставив перед учасниками «круглого столу» запитання: що являють собою «білі плями» в історії нашої країни періоду 1941—1945 рр. — наслідок переосмислення тих чи інших подій воєнного часу чи вони існували і раніше? Відповідь, наголосив він, — проста: так звані «білі плями» існували завжди, але свідомо замовчувалися. Зараз їх ототожнюють з негативними явищами, про які досі не говорили і не писали. На жаль, навіть сьогодні ще не подолано догматизму в підходах до висвітлення воєнної тематики. При її розробці слід ґрунтуватися лише на об'єктивному і достовірному

му матеріалі. Тільки завдяки правдивому і всебічному висвітленню явищ і подій часів війни можна уникнути неправильних тлумачень. Виступаючий загострив увагу присутніх на питанні: чи не занадто багато використовується негативних матеріалів. Це, з одного боку, сприяє правдивому висвітленню подій, з іншого ж (коли причини появи й існування негативних явищ не аргументуються), — перешкоджає достовірному відображенню історичного минулого.

Відповідаючи на запитання канд. іст. наук І. Т. Муковського про морально-політичний стан і монолітну єдність нашого суспільства в перший період Великої Вітчизняної війни і передвоєнні часи, Б. А. Томан повідомив, що, на його думку, монолітності радянського народу тоді не було. Правильніше говорити про згуртованість народу перед лицем смертельної небезпеки з боку німецько-фашистських загарбників.

Б. А. Томан, відповідаючи на запитання канд. іст. наук Ю. І. Зінченка «Чи існує новий погляд на організаторську і керівну роль Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни?», повідомив, що редакційна колегія 10-томної праці уникає формулювань типу «партія — організатор...», «партія — натхненник...», «партія на чолі...». З іншого боку, підкреслив він, під час війни партія, безумовно, виконувала цю роль, але бажано позбавлятися графаретних підходів.

На запитання д-ра іст. наук В. І. Кучера «Як буде представлено в 10-томній праці вклад трудящих України, територія якої протягом тривалого часу була ареною боїв, прифронтовим тилом радянських військ і деякий період — тилом вермахту, в розгром ворога?» М. М. Раманичев відповів, що редакційна колегія праці чекає від істориків УРСР матеріалів про події, які відбувалися на території республіки. Було порушено також питання про періодизацію історії Великої Вітчизняної війни. М. М. Раманичев сказав, що загальноприйнята періодизація сприяє правдивому висвітленню історії війни, проінформував про розподіл матеріалів у томах праці.

У багатьох виступах висловлювалася думка про недопустимість навіть через чотири з половиною десятиріччя після закінчення війни невстановлення реальної цифри втрат радянського народу у війні. М. М. Раманичев вважає, що не слід отождествляти ціну війни і ціну Перемоги. Ціна війни для нашого народу — близько 27 млн. загиблих. Але гадаємо, що ця цифра не є остаточною, адже дослідження тривають. Основну відповідальність за ці величезні жертви несе фашизм. Не можна, однак, знімати відповідальності й з тодішнього політичного керівництва країни, яке не вжило належних заходів для уникнення кровопролиття таких масштабів. У ціну Перемоги входять втрати, яких зазнали Радянські Збройні Сили в ході боротьби проти загарбників.

Емоційним був виступ ветерана війни, генерал-лейтенанта у відставці І. К. Іщенко. На його думку, історики, аналізуючи втрати радянських військ у перший період війни, не враховують технічний стан того-

часної зброї, рівень підготовки військових кадрів. Якщо порівнювати бойові можливості літаків воюючих сторін, то співвідношення виглядатиме як 1:5. У частині, в якій воював І. К. Іщенко, з 18 літаків, що вилітали на бойове завдання, поверталися лише 3. Швидкість літаків РЗ не перевищувала 180 км/год. Радянському бійцеві з трілінійною гвинтівкою протистояв добре навчений німецький солдат з автоматом: співвідношення — 1:10. Танки були фанерними, обшитими бляхою. Фашистські війська пересувалися на тягачах, мотоциклах, наші ж — на конях або пішки. Яким може бути порівняння за таких умов? Нині висловлюються твердження про те, що на війні не було демократії і панували командно-адміністративні методи. Для радянських воїнів існував наказ, і вони його виконували. Сьогодні деякі представники молодого покоління глузують з таких слів, як «патріотизм», «героїзм», схвилювано продовжував ветеран. Якби не було героїзму, масового патріотизму, вихованого партією, ми б не здобули Перемогу.

Аналогічним за змістом був виступ ветерана війни, канд. воєнних наук А. В. Екібашина. Він критикував публікації у центральних періодичних виданнях, зокрема в «Аргументах и фактах», де наводиться матеріал про чисельну перевагу радянських військ на першому етапі війни, не враховується низький рівень підготовки кадрів, технічне обладнання армії.

Полемізуючи з присутніми, М. М. Раманичев погодився з деякими твердженнями ветеранів війни. В її початковий період перевага у військовій техніці була на боці Червоної Армії. Радянські війська мали на озброєнні більше техніки, але якість її була низькою. Більшість командирів займали посади близько року. Їх теоретична і практична підготовка була низькою. Подекуди на посаду командира полку призначали командира взводу. Значні помилки було допущено в ході проведення у 1940 р. масової реорганізації армії і флоту, коли Радянські Збройні Сили були фактично розформовані. Створювали занадто велику кількість нових з'єднань і частин, для кожної з яких планувалося дуже багато зброї. В результаті створилася парадоксальна ситуація, коли, маючи найбільше танків, Червона Армія відчувала їх гостру нестачу. Прорахунки у формуванні військових підрозділів призвели до того, що перші ж бої наочно продемонстрували низьку боєздатність цих громіздких підрозділів.

Не можна не згадати і про те, продовжував промовець, що при наявності в нас значної кількості техніки катастрофічно не вистачало засобів її ремонту і обслуговування, машин для підвезення пального, боеприпасів. У перші дні війни іноді нестача пального була причиною знищення бойової техніки, щоб запобігти захопленню її ворогом. І за таких умов постають запитання: «Яким же чином ми перемогли? Якими були втрати?»

За перші три тижні Червона Армія втратила майже половину танків і літаків, 1/3 частину мінометів, близько мільйона воїнів. За німецькими даними, на 31 грудня 1941 р. у гітлерівському полоні перебувало

3,3 млн. радянських бійців. Виникає запитання: «Хіба винні в цьому наші воїни?» Досі дослідникам не вдалося ознайомитися з документами, які б могли пролити світло на ряд аспектів цієї проблеми. Хибна практика приховування документальних матеріалів дає можливість «прорватися з тією чи іншою інформацією тільки пройдисвітлом». Необхідно бачити історію такою, якою вона була в дійсності, тобто з урахуванням поряд з досягненнями всіх суперечностей і прорахунків.

Д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль, торкаючись порушень І. К. Іщенком питань, зазначив, що всі судження, висловлені сьогодні відносно причин поразок радянських військ у перші дні і місяці війни, вимагають безкомпромісного, реалістичного підходу. Він наголосив, що ці питання повинні бути висвітлені і без звичного «ідеологічного причісування». Виникають непорозуміння у зв'язку з використанням поняття «стратегічна оборона» Червоної Армії у початковий період війни, продовжував М. В. Коваль. Тримавши цю оборону, Червона Армія втратила мільйони бійців і офіцерів, величезну кількість озброєння. Треба також наголосити на тому, що діючи армію звинувачувати немає сенсу. Поставлена в дуже важкі умови не з власної вини, вона зробила все, що могла, чесно виконувала свій обов'язок. Поняття «стратегічна оборона» взагалі не було у радянській військовій доктрині у довоєнний час, оскільки не допускалася навіть думка про оборону чи прорив стратегічного фронту противником. Радянський читач, зауважив він, мало знає і про німецькі збройні сили. Це — висококультурна армія, особовий склад якої був добре навчений і відзначався стійкістю, героїзмом. Наявність великої кількості героїв у Червоній Армії аж ніяк не виключає їх наявності у вермахті.

О. Є. Савчук — лектор товариства «Знання», ведуча передачі «Згадаймо усіх поіменно» з Хмельницького — розповіла присутнім про роботу по увічненню пам'яті загиблих воїнів, яка проводиться в Хмельницькій області. Справедливе обурення викликало в неї ганебне ставлення до пам'яті людей, які віддали життя за Пере-

могу. Вона розповіла, що в районі м. Славути на площі 42 га, де поховано 150 тис. радянських військовополонених (по 500 чол. у кожній могилі), немає навіть пам'ятних знаків. З боєм говорила ця літня жінка про зневажливе ставлення сучасників до патріотизму, який виявлявся у воєнні роки. «Якщо мені кажуть: «Кому це потрібно було?», мені плакати хочеться», — зізналася О. Є. Савчук. — Ми, 15—16-річні, одну листівку повісили на комедатурі і вважали, що це патріотизм. А нас хочуть запевнити в протилежному».

Д-р іст. наук В. І. Кучер сказав, що найсвятіший обов'язок нинішнього покоління — відшукати всі могили загиблих, зібрати всі фронтові листи.

Учасник війни, генерал-майор у відставці І. К. Карпов вважає, що на засіданні «круглого столу» недостатньо повно висвітлювалися питання про джерела Перемоги радянського народу у війні — патріотизм, ідеологію марксизму-ленінізму, досягнення економіки, дієвість соціалістичного ладу, рекомендував історикам, у тому числі авторам 10-томної праці, пам'ятати поради В. Й. Ключевського, М. М. Карамзіна — писати про недоліки і упущення в нашій історії з гіркотою, жалем, про героїзм, подвиги — з піднесенням, пафосом.

Д-р іст. наук П. І. Денисенко висловив занепокоєння тим, що на республіканській науково-теоретичній конференції «Джерела великої Перемоги над фашизмом: нові свідчення, уроки, проблеми», яка передувала роботі «круглого столу», не порушувалися питання про злочини гітлерівців на території СРСР. Канд. іст. наук В. Ю. Король обурювався з приводу приховування документальних матеріалів у ЦАМО СРСР.

Підбиваючи підсумок роботи «круглого столу», чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков підкреслив, що велич подвигу радянського народу визнана світовою громадськістю, тому поява на сторінках науково-дослідницьких праць, періодичної преси документів, в яких показані нові аспекти періоду, сприятиме уникненню в майбутньому можливих помилок.

Одержано 28.05.90.

О. І. Журко (Суми)

Перша Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція

5—6 квітня 1990 р. в Сумах уперше було проведено обласну наукову історико-краєзнавчу конференцію. Її організували Сумський державний педагогічний інститут ім. А. С. Макаренка, Сумська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також обласний краєзнавчий музей. 113 учасників

конференції представляли 15 міст переважно Лівобережної України. Серед них — доктори і кандидати наук (близько 70 чол.), викладачі й студенти вузів, наукові співробітники академічних інститутів та музеїв, учителі середніх шкіл, партійні і радянські працівники, представники громадських організацій, краєзнавці-аматори.

На пленарних засіданнях конференції виступили: голова оргкомітету конференції проректор педінституту В. В. Бугаєнко, зав. ідеологічним відділом Сумського обкому Компартії України В. Ф. Чирва, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР педінституту Б. Л. Корогод, заступник голови правління Сумської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури М. А. Лушпа, зав. кафедрою російської і зарубіжної літератури педінституту П. П. Охріменко, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Е. М. Піскова.

У день відкриття конференції її учасники ознайомилися з виставкою «Забуті імена Сумщини», а також із спеціальною добіркою «Література і періодична преса з історії і культури Сумщини», яку підготували працівники бібліотеки педінституту.

Робота конференції проходила по секціях: археології; історії Сумщини в дореволюційний період; історії краю в радянські часи; охорони, вивчення й використання пам'яток історії та культури; фольклору, етнографії, літератури, лінгвістики та живопису Сумщини; історичної географії Сумщини.

На пленарних і секційних засіданнях було проаналізовано стан історико-культурного краєзнавства на Сумщині, його здо-

бутки, недоліки й проблеми, накреслено перспективи його дальшого розвитку.

Конференція виробила ряд рекомендацій щодо дослідження краю, і зокрема, прийняла Програму вивчення історії і культури Сумщини на 1990—1995 роки. Учасники конференції запропонували створити на базі Сумського педінституту і під його егідою госпрозрахункову лабораторію історико-культурних краєзнавчих досліджень в області. Було обрано координаційну раду. Учасники конференції розробили основні положення й напрями її діяльності на найближчі 5 років. Зокрема, раді доручили підготувати й видати підручник і хрестоматію з історії та культури Сумщини, енциклопедичний словник визначних діячів області, науковий збірник «З історії і культури Сумщини», присвячений пам'яті відомого вченого і краєзнавця М. Макаренка.

На конференції було прийнято відозву до сесії Сумської обласної Ради народних депутатів «Про збереження і реставрацію церкви Калнишевського в с. Пустовийтківка Роменського району». Учасники сесії зобов'язали виконком обласної Ради розпочати реставраційні роботи в храмі вже в 1990 р.

Другу конференцію з питань краєзнавства Сумщини вирішено провести у 1995 р.

І. Х. Ганжа (Київ)

Вшанування доктора історичних наук, професора М. Д. Березовчука у зв'язку з його 70-річчям

5 травня 1990 р. на засіданні Ради історичного факультету Київського державного педінституту ім. О. М. Горького відбулося вшанування доктора історичних наук, професора Миколи Даниловича Березовчука з нагоди 70-річчя з дня його народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності.

М. Д. Березовчук народився 9 травня 1920 р. у с. Карабачин Коростишівського повіту Волинської губернії в селянській сім'ї. Навчаючись у Київському вчительському інституті (1938 р.), Микола Данилович почав працювати вчителем історії у сільських школах Богуславського району.

У грізні роки Великої Вітчизняної війни М. Д. Березовчук воював на Західному фронті, брав активну участь у боротьбі проти фашистських загарбників у лавах підпільників, а з вересня 1944 р. і до кінця війни він знову на фронті у складі 2-го Українського фронту. Нагороджений орденом Вітчизняної війни другого ступеня, медаллю «За відвагу» та іншими нагородами. В 1946 р. вступив до лав КПРС.

Після демобілізації Микола Данилович

закінчив історичний факультет Київського педінституту ім. О. М. Горького, а згодом й аспірантуру цього ж інституту. В 1950 р. він захистив кандидатську дисертацію, а в 1968 р. — докторську.

З 1950 р. і до сьогоднішнього дня трудова діяльність М. Д. Березовчука пов'язана з вищою школою. 13 років він завідував кафедрами в Ужгородському вчительському інституті, партійній школі при Закарпатському обкомі Компартії України, Кам'янець-Подільському педагогічному інституті. З 1963 по 1970 рік — ректор Уманського педінституту. Останні 20 років Микола Данилович працює в Київському державному педагогічному інституті ім. О. М. Горького зав. кафедрою історії СРСР і УРСР (1970—1985 рр.), нині — професором цієї ж кафедри.

Викладацьку роботу М. Д. Березовчук постійно поєднує з науково-дослідною роботою. Він автор понад 150 наукових праць, у тому числі 5 монографій. Велику увагу Микола Данилович приділяє підготовці викладацьких кадрів. Його вихованці працюють у Київському, Луцькому, Івано-

Франківському, Кам'янець-Подільському, Миколаївському педінститутах та інших вузах республіки.

Із словами привітання до ювіляра звернулися ректор Інституту, акад. АПН СРСР М. І. Шкіль, доценти кафедр факультету І. Х. Ганжа, І. А. Хижняк, В. П. Пастухов.

З великою увагою були заслухані вітальні виступи представників споріднених інститутів — проректора Луцького педінституту, доц. Г. В. Бондаренка, доцентів В. Ф.

Кондрашова (Миколаївський педінститут), О. М. Завальнюка (Кам'янець-Подільський педінститут), С. Д. Сварока (Івано-Франківський педінститут).

З теплими словами вітання до ювіляра звернулися також вихованці факультету ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук В. М. Даниленко, канд. іст. наук В. І. Марочко, наук. співроб. УНДП В. М. Поздняков і від імені студентів факультету — комсорг І. Ветров, а також колеги по роботі.

М. О. Навроцький (Київ)

Захист докторської дисертації О. А. Спіріним

5 квітня 1990 р. на засіданні спеціалізованої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук завідувачим сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України О. А. Спіріним на тему: «Кадрова політика КПРС і її реалізація партійними організаціями України (60—80-ті роки)». Провідна організація — Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка.

Офіційні опоненти д-р іст. наук, проф. зав. відділом партійного будівництва Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. Я. Бондар, д-р іст. наук, проф. керівник кафедри партійного будівництва Академії суспільних наук при ЦК КПРС О. Г. Обічкін, д-р іст. наук, проф. зав. кафедрою партійного будівництва Київської вищої партійної школи В. М. Орлов, а також неофіційні опоненти: д-р іст. наук, проф. зав. кафедрою

політичної історії В. П. Шевчук (Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка), д-р філософ. наук, ст. наук. співроб. В. О. Трипольський (Інститут історії партії при ЦК Компартії України) відзначили актуальність, високий теоретичний рівень і практичну вагомість дисертації.

Вчена рада однозначно констатувала, що в дисертації проведено в історико-партійному плані аналіз кадрової політики КПРС — дано концептуальне обґрунтування теоретичних аспектів кадрової політики партії, її характеру, суті та цільового призначення.

На автореферат дисертації надійшло 5 відгуків від Узбецького і Білоруського філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Донецького, Одеського та Харківського держуніверситетів.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження О. А. Спірину вченого ступеня доктора історичних наук.

Петерс Ігор Адріанович

13 березня 1990 р. пішов з життя відомий радянський учений, головний науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, відповідальний редактор міжвідомчого збірника «Зарубежный мир», доктор історичних наук, професор Ігор Адріанович Петерс.

Народився І. А. Петерс 21 вересня 1923 р. в сім'ї службовців. Після закінчення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1949 р. навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР. Тут же з 1952 р. проводив дослідницьку роботу. В 1969 р. І. А. Петерс захистив докторську дисертацію.

Творчі інтереси вченого насамперед були пов'язані з міжнародною тематикою, історією Чехословаччини, її зовнішньої політики й відносин з Радянським Союзом. Ряд монографій, присвячених цим проблемам, високо оцінені спеціалістами, зробили автора відомим серед істориків-славістів як у нашій країні, так і за кордоном. Опубліковані І. А. Петерсом понад 100 наукових і науково-популярних праць стали вагомим внеском у розвиток радянської історичної науки. Їм властива оригінальність використаних матеріалів, фундаментальність аналізу, чіткість викладу.

Протягом багатьох років І. А. Петерс був членом Наукової ради АН СРСР із

зовнішньої політики Радянського Союзу і міжнародних відносин, двох спеціалізованих вчених рад Київського держуніверситету, Українського комітету по вивченню й поширенню слов'янських культур, членом правління Українського відділення товариства радянсько-чехословацької дружби, відіграв значну роль у розвитку наукового співробітництва чехословацьких і радянських суспільствознавців. Під його керівництвом авторськими колективами, до складу яких входили вчені Радянського Союзу і східноєвропейських країн, побачив світ ряд спільних монографій.

З 1978 р. до останніх днів наукове життя Ігоря Адріановича було пов'язане з Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР — першого на Україні центру міжнародних досліджень, одним із засновників якого він був. Великі

заслуги І. А. Петерса в організації відділу європейських соціалістичних країн, яким він завідував протягом 11 років. За цей час йому вдалося створити дійовий колектив, виховати учнів, спеціалістів з питань соціально-політичного розвитку країн Східної Європи, з якими він щедро ділився своїми знаннями, життєвим і науковим досвідом. Висока вимогливість до себе, результатів своєї праці поєднувалися в Ігоря Адріановича з незмінною доброзичливістю до колег і учнів, готовністю прийти на допомогу і справою, і порадою.

І. А. Петерс заслужено користувався загальною любов'ю та повагою, був для оточуючих взірцем інтелігентності, принципності й сумлінності.

Світла пам'ять про І. А. Петерса назавжди лишиться в серцях його колег і товаришів.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Овчаренко П. Д., Чишко В. С. Деятельность ученых в аграрном секторе экономики Украины (60-е — первая пол. 80-х гг.) 3
 Маковийчук И. М., Пилявец Ю. Г. Голод на Украине в 1946—1947 гг. 14

Новый взгляд на проблему

- Цаплин В. В. (Москва). Оборонная готовность промышленности СССР в предвоенные годы 33

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Зубалий А. Д. Деятельность ВКП(б) по организации экономического и культурного сотрудничества Советских республик в 1922—1937 гг. 43

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Солдатенко В. Ф., Брошеван В. М. (Симферополь). Образование Крымской АССР в 1921 г. 53

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Шаповал Ю. И. Л. М. Каганович на Украине 62

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Касьянов Г. В. Академик М. И. Яворский: судьба ученого 75

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- К истории межнациональных процессов на Украине (продолжение) 87

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (продолжение) 104

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Середюк А. Н. (пгт Рокини Волынской обл.) Прошлое — в памяти людской 113

НАШ КАЛЕНДАРЬ

70-летие Галицкой Советской Республики и Галревкома

- Гаркавенко И. Б. (Ивано-Франковск), Карпенко А. Е. (Ивано-Франковск). Первый опыт социалистического строительства на западноукраинских землях 117
 Кичий И. В. (Луцк). Новые данные о деятельности Галицкого ревкома 120

* * *

- Сапун М. Н. Георгий Пятаков в Киеве (К 100-летию со дня рождения) 125

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Пинчук Ю. А. Н. И. Костомаров и его произведение «Мазепинцы» 130
 Костомаров Н. И. Мазепинцы 133

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Готун Н. Е. А. Д. Горбул. Научные основы кадровой политики КПСС 145
 Сабадырев И. Л. (Одесса). Д. С. Шелест. Творческий потенциал трудовых коллективов 147
 Байраковский А. И. Ю. И. Зинченко. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 148
 Король В. Е., Слюсаренко А. Г. Ю. И. Журавский, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны 150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Попова Т. М. (Одесса), Щетников В. П. (Одесса). Научно-практическая конференция в Одесском университете «В. И. Ленин и историческое образование» 152
 Аннина И. А. Научная конференция «Произведения В. И. Ленина на Украине: проблемы издания, распространения, перевода» 152
 Вронская Т. В., Руденко Н. Н. «Круглый стол» «Великая Отечественная война: взгляд через 45 лет» 154
 Журко О. И. (Сумы). Первая сумская областная научная историко-краеведческая конференция 156
 Ганжа И. Х. Чествование доктора исторических наук, профессора Н. Д. Березовчука в связи с его 70-летием 157
 Навроцкий Н. А. Защита докторской диссертации А. А. Спириным 158
 Петерс Игорь Адрианович 158